СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ 1981 — Ч. 3-4 (243-244)

Ю. КОЛОМИЄЦЬ: МЕТАМОРФОЗА

В. ФЕДОРЕНКО: ХУТОРЯНИ

М. ФІШБЕЙН: ПОЕЗІЇ

В. ВАЙНТРАВБ: ЧЕСЛАВ МІЛОШ

І. КОШЕЛІВЕЦЬ: ЛЬОНЯ КИСЕЛЬОВ

О. ВЕРЕТЕНЧЕНКО: МАЙСТЕР ПАЛІТРИ

Е. КАПІТАЙКІН: КУРБАС І МІХОЕЛС

В. ВИТВИЦЬКИЙ: ДМИТРО РЕВУЦЬКИЙ

М. ФРЕНКІН: НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 1917 РОКУ В РОСІЇ

Х. МАТЕСАНС: БАСКИ

І. МАЙСТРЕНКО: БЮРОКРАТІЯ І ТЕХНОКРАТІЯ

А. КАМІНСЬКИЙ: У СТОРІЧЧЯ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

М. КУШНІРЕНКО: «ВОСПОМИНАНИЯ» Ст. ТИМОШЕНКА

Є. ДАВИДОВ: ЗІНОВІЙ АНТОНЮК

С. ЛОМАЧКА: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА В КАНАДІ

«SUČASNIST» — MÄRZ-APRIL 1981
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

ЗОШИТИ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ, ВИПУСК III

ЗУПИНІТЬ КРИВОСУДДЯ!
СПРАВА ЛЕВКА ЛУК'ЯНЕНКА

Мюнхен, 1980, 264 ст., 8 фотографій. Упорядкування, довідки і передмова Степана Садовського. Обкладинка Ірини Івахів.

Образ Левка Лук'яненка — одного з найвидатніших діячів і зачинателів українського руху опору останніх двох десятиріч у світлі його статтей, листів та звернень до органів влади СРСР та міжнародних чинників.

Збірник складається з чотирьох частин: Документи Л. Лук'яненка (1961-1977), Листи до Л. Лук'яненка, Другий арешт і суд над Л. Лук'яненком, В обороні Л. Лук'яненка.

Ціна 14 ам. дол.

ЗОШИТИ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ, ВИПУСК I

ПОГРОМ В УКРАЇНІ
1972 — 1979

Мюнхен, 1980, 312 ст., 29 фотографій. Упорядкування і супровідна стаття Романа Купчинського. Обкладинка Ірини Івахів.

Збірник найважливіших самвидавних документів до справ таких провідних діячів українського правозахисного руху, як Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Олександер Сергієнко, Василь Лісовий, Євген Пронюк, Борис Ковгар, о. Василь Романюк, Михайло Осадчий, Іван Гель, Ігор Калинець, Ніна Строката, Стефанія Шабатура і Надія Світлична.

До збірника входять тексти вироків, протестних заяв, петицій та статтей переслідуваних за переконання патріотів.

«Погром в Україні» — це підручна книга для вивчення найновішої історії українського народу, його боротьби за національне, політичне і соціяльне визволення.

Ціна 14 ам. дол.

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ 1981
Ч. 3-4 (243-244)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26 37 73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

digitized by ukrbiblioteka.org

МЕТАМОРФОЗА

Юрій Коломиєць

МЕТАМОРФОЗА

Був привид.
Під ногами
лежав рай —
дитинства
і натяків цілющої
цикорії.

■

А я збирав метелики,
неначе прозу,
і я не знав,
що то була
метаморфоза.

■

Я річку притуляв
до уст,
і я не знав,
що то було
із найчорніших
чорне молоко
моєї лоскотальниці.

■

Я їв плоди
посріблені
посеред ночі,
і я не знав,
що то були
прадавніх предків
очі.

■

Від ранку крав
літаври сонць,
і я не знав,
що то ровесники
мого чола.

■

Я випивав
цвіт трепетня
і не забрав
духнявість співу
у коло його
крил.

■

Боявсь голічерва
побоїщ баштанів
і ріс напричіпки
шептусі
диких жеребців.

■

А батько
скопував грядки
у здухвині могили, —
я гладив,
гладив сивий степ,
а піді мною —
діди і прадіди
вродливі.

■

Узалюбки
відбили груди
бабі кам'яній
на гніт
у погріб огірків
і піспи,
і я не знав,
що то кормильниці
мої були
первісні.

digitized by ukrbiblioteka.org

■

Я для рогатки
вибирав кістки
в покручених у кручі
стін,
і я не знав,
що позолилися вони
моєї ради.

■

Я в каганці поклавсь,
більмом немов
до місяця,
вичитував всю
істину
із частоколу хутора,
і я не знав,
що тільки люди
в Бога вічні.

■

Я плід роздав
із вишні
у білі руки хат,
не знав, що гріх
перетерплю
за первородний
рід
безглуздих вад.

■

Преобразивсь
осокором
і милостю
у просторі первісности,
не знаючи,
що то було
причастя дійсности.

■

І бився каменем
об груди яструба

чисницею,
і я не знав,
що птиці
кінців не знають
шибениці.

■

В обіймах був, —
пологів ночувальниць,
і я не знав,
що то кінець
життя метеликів.

ПАСХАЛЬНЕ

Стогнала
і ворушилася
весна
зеленими
губами.

Просилися святі,
а їх несли
прелати.
Займався день,
і догоряла
хата.

Мадонни плакали
в платки.
Явився Бог.
Посвячені паски.

Явився Бог
серед села,
неначе та гора,
і заговорив
словами:

"Чи ти зійшовсь
зі мною?"
Ні!
бо більше ґав
ніж листя
в лісі!

Ні!

digitized by ukrbiblioteka.org

бо замісили кров
по лікті
і просять
їсти!

Ні!
Я стану рибою
і розкажу вам
про утопію.

ВІДБИТИЙ КАМІНЬ

Цей присмерк
пахощів
долини
у давню пору
спробував
землі.
І щем зеленої
підкови
знову
печать чолові
вибив
давнини.

Погаслою і тихою
ходою
долі
на мощах в'ється
храм
дідів.
Запліднений
і щастям
і хулою,
розгортую білизну
тлінь
до болю.

Лягає навзнак
знак батьків,
несуть корогви
вітер і бур'ян,
Де Прип'ять
припинала
полуниці
і де Дністер виводив

пугий
ятаган.

Тут первні їли мак
і радили
жнива:
від погребінь
аж до вінчання
липи.
Тут лепетала
нерушена
дівиця
у день
невинного
на вогнищі Купала.

І попливли вінки
навіяні
із рути,
від берега
Добрині
у Лебедині
руки.

На цьому камені
я берегом
відбитий,
на цьому березі
позолені
дідів кістки.

digitized by ukrbiblioteka.org

ХУТОРЯНИ

Валентина Федоренко

Жаб'ячий хутір

Якщо стать на пагорбі, саме за крайньою хатою виселка, і дивитись у напрямку лісу, то десь посередині між виселком і лісом і стримлять ті сім хат, що наші місцеві прозивають Жаб'ячим хутором. Себто хутір має і власну свою, пристойнішу назву, числиться такого то району такої то области, та, оскільки ту офіційну назву використовувати трапляється у буденних обставинах досить таки рідко, то мало хто у виселку і взагалі її пам'ятає. Хіба самі хуторяни.

А що Жаб'ячий — так послухайте вранці, до світу, абож увечорі, сутінню, коли саме спускається в низину туман, а сам хутір щезає із зору, кумкання болотяних жаб, що тисячами мешкають у болоті, канавах, рівчаках і озерцях із в'язкими болотяними берегами. Ось бачите? Так таки Жаб'ячий.

З виселка веде на хутір дорога, така завширшки, що по ній можна проїхати підводою. Дорога в'ється між озерцями, болотцями, де-де закладена камінням, щоб не в'язло, а вже в самому хуторі від дороги розходяться вузенькі, одному пройти, стьожки до кожної хати. Ще років зо три тому ліворуч від дороги, як стоять лицем до лісу, були поля, земля належала колгоспові і кожного року засівалася житом або гречкою. Блакитні зірчасті волошки виглядали там і тут, виспівували жайворонки, на конях навідувалися об'їждчики, ганяли хуторських дітей, що ховалися в житі. Восени, після жнив, хуторські баби та діти збирали колоски по свіжій стерні. Згодом болото присунуло під самі хати, поле вже не засівали, сухої землі лишилося зо п'ять десятин, порослих травою. Колгосп від землі одступився, і на луг виганяли хуторських корів і козу Бєлку. Корів пасли хуторяни по черзі, одганяли од болота, щоб яка не зав'язла.

Хуторські хати були білі, крейдою мазані, під солом'яними стріхами. Тільки крайня хата була наче чужа у білій зграйці — з темного дерева, не з глини, немазана, та з череп'яним дахом. Та й вікон усього два — теж різниця — решта хуторських хат світила вікнами на всі боки. Колись прийшлий, чужий, звідкілясь із Запоріжжя чи то з Карпат, Богдан, побудував ту хату. Та ні він, ні сім'я

його на хуторі не прижилися, то хату Богдан продав і краї наші покинув. Новий хазяїн, сам не хуторський, на хуторі не жив, хату віддавав у найми, тож казали й досі "Богданова хата", "Живе у Богдана", хоч самого Богдана слід давно згубився, вже давно забули, який він був і що за людина.

Митрик

Якова Хоменка вже бозна з яких пір сусіди звали дідом, хоч був він не старий, онуків ще не мав, бо ні один з чотирьох його дітей — трьох синів і дочки — не був одружений. Старшому Дмитрові йшов сімнадцятий. Змолоду Яків усе супився-супився, у празник і в будень, аж поки не пролягли важкі зморшки на щоках, на лобі. Старообразного вигляду надавала йому і довга борода, завжди скуйовджена, кольору сірого, із жовтими одвислими вусами. Борода та стриглася бодай раз на рік, та й мився Яків навряд чи частіше, хіба вже шкіра починала свербіть. Чоботарював Яків, рибалив потроху на озері, виймаючи коли-не-коли чималі ятері з карасями, абож ламав на болотах очерет і виробляв з нього віники. Те все продавала баба Леся на базарі у виселку, а коли і сам Яків возив у місто. З того і жили, городина ж була своя, та в саду родили деякі яблука, груші та вишні. На городі і в саду поралася Леся із дітьми, Яків до того не торкавсь, бо до роботи на землі був неохочий.

Хата в Хоменків була чи не найбідніша на хуторі, та найчепурніша з вигляду, бо вже Леся її мазала крейдою та підбілювала бодай не після кожного дощу.

— Чого ти її все мажеш, родимець тобі в душу, — сердився Яків, бо всяка чистота йому була противна.

В усьому не схожа на чоловіка, Леся за роки подружнього життя теж стала неговірка, все мовчала, а своє робила, тож слова ті розбивалися, як об кам'яну стіну. Марусю, дочку свою, з малолітства все привчала вона до порядку, та й сини пішли, слава Богу, не в батька. Хіба один Андрій, середущий хлопець, наслідував батькову похмурість та дикість і все світив з-під лоба синіми материними очима непривітно.

Іван і Маруся, на ту пору ще діти, не сиділи в хаті, а все ганяли лугом або ховалися в очеретах, а була й щавлю назбирають, матері принесуть. Леся переберe його, помиє, ув'яже в рядно, несе на базар. Копійки, що виручала з тієї торгівлі були чи не єдині гроші, що вона мала за свої. Все інше Яків забирав і сам скуплявсь у го́роді по своїм розумінні, а вже Леся крутилася, як сама знала, хоч було таки трудно. Немало з тих грошей ішло й на горілку, до котрої Яків був охочий. Горілка трохи розв'язувала йому язика, та не робила веселішим, а навпаки, наганяла такого

digitized by ukrbiblioteka.org

смутку, що хоч з хати тікай. Тверезий, Яків мало торкавсь до дітей, п'яний — ганяв їх, як Сидорових кіз, а найбільше Марусю.

— У мене три сини, — полюбляв він говорити, а за дочку мовчав, ніби її на світі не було. А Леся за Марусю боліла душею і найбільше її любила, навчала всього, що сама вміла, і молилася, щоб було в житті їй більше щастя й талану, чим вона сама мала. А щастя на її долю випало зовсім небагато, хіба ще в батька-матері, молодою, а вже за чоловіком — яке там щастя.

Посивіла враз, лицем посіріла Леся і справді стала на бабу схожа того літа, як поїхав з дому старшенький Дмитро.

Бог дав талану хлопцеві — гарно малював. Будь-який клапоть паперу враз перетворить на картину. Найдешевшими олійними фарбами Митрик так розмалював наличники на вікнах, що люди дивувались. Картинки з книжок умів перемальовувати на полотно, та так схоже! Стіни великої кімнати завішані були тими картинами. Тут і "Ранок у лісі" і "Павловський парк" і просто якісь пейзажі — ніби сусідній ліс і озеро і луг, що під хатою, та ніби й ні — бо щось не так, і ліпше, і якась фантазія. Ніколи Яків не хвалив сина, скупий був на добре слово, та сам сокирою вирубав грубі рами на ті картини, а вже Дмитро розмальовував візерунками і рами. То їхня велика кімната з глиняною долівкою, помазаною рудою глиною, була, ну, чисто музей. Яків майстрував у малій кімнаті або в сараї, то все сміття там і збиралося, а тут було чисто і пахло травою, що нею Маруся притрушувала долівку.

— У вас у хаті завжди, як на вербну неділю, — говорили заздрісно сусідки.

Того ж таки літа повіз Яків Митрика у го́род. Люди підказали, ніби приїхала якась комісія з Києва набирати молодь до художньої школи. Якраз сімнадцять зрівнялось Митрикові влітку, за два роки до війни.

Зайняв Яків підводу, то й поїхали. Держав хлопець екзамен перед тією комісією. Малювали з натури. Перед якоюсь хатою на лаві посадовили двох старих, діда та бабу, накидали на подвір'ї різних речей — відер, горщиків, ночов. Малювали. З тиждень по тому ждали відповіді. Хвилювався хлопець, місця собі не знаходив. Лежав усе під яблунею, руки під голову, дивився в небо, куска хліба в рот не брав, не йшла йому їжа.

Не прийняли... Якихось городських хлопців, чоловік зо п'ять, набрали в ту школу, взяли до Києва. Як уже вони там намалювали — ніхто не знає. Казали люди, треба було підмазать комісію, хабаря якого дати, грішми або ще якось. Не вмів, не знав того зробить Яків, та й грошей таких не було, хоч би й знав.

Того ж таки вечора, про результат дізнавшися, пішов Дмитро з дому і днів таки зо два його не було. Злякалася Леся, сама не своя бігала у виселок, людей питала, чи хто може бачив де

хлопця. Ніч не спали в Хоменків, не спали й другу.

— Отче наш, іже єси на небесі, да будєт воля Твоя, да святиться ім'я Твоє... Господи, Твоя воля, пропав хлопець... — шепотіла Леся, зриваючись на стогін.

Ранком третього дня прийшов міліціонер аж із Новоселиці — плати, діду, штраф, нашкодив твій хлопець, вікно у клюбі вигатив. Хваліть Бога, що не засудили. Перепилися, мовляв, хлопці, побилися, і з запалу, в бійці, побили величезне скло. Хлопця, мов, вашого у лікарню повезли, дуже поранив руку...

Додому з лікарні повернувся Митрик аж через два тижні. Права рука йому була замотана туго і висіла на ганчірці, зігнута в лікті, на грудях. З тих пір малювати Митрик уже не малював — не міг, бо рука лишилася калічна. Склом перерізало якусь важливу жилу, пальці не гнулися і були завжди притиснуті до долоні. Згодом рука від ліктя навіть трохи усохла. Ніби висох і сам хлопець. Весела вдача його покинула. Він не пив — та клята пляшка була першою і останньою. Навчився писати лівицею. Усе він про щось думав, навіть іноді починав щось буркотіти сам до себе, як не в собі став. Батько й мати його не займали, а сам він чужинився, хоронився від людей. Розважали його, правда, молодші, Іван та Маруся. Дівчина теж пробувала малювати, і їй віддав Дмитро свої олійні фарби, олівці, пособляв коли порадою, та ніби через силу, без великої охоти.

Минув якийсь час, запросився хлопець з дому — поїду, каже, куди в інше місце, не миле мені тут усе, не знаю, куди себе діти.

Відрядили Митрика. Батько дав грошей на квитка, поїхав аж у Алма-Ату, де оселився вже років як із п'ятнадцять дядько Петро, Лесин двоюрідний брат. До нього писано листа, і листом таки дав Петро згоду племінника прийняти, раз таке йому нещастя скоїлося, допомогти, чим зможе. Петрів єдиний уже жонатий син жив окремо, то буде де жити.

Через місяць прийшов від Митрика лист, що дядько стрів і прийняв ласкаво, що вже три дні як працює помічником бухгальтера на вовняній фабриці, а восени плянує вчитись у фабричній школі, одержати атестат за десятирічку. Писав після того не часто...

— ... да будєт слава Твоя на землі і на нєбєсі... день наш насущний, даждь нам єсть... — молилася Леся на єдину їхню стару ікону, що висіла у кутку між "Ранком у лісі" та "Павловським парком".

Криворота Настя

Під солом'яною стріхою, як і всі хати на хуторі, Настина хата була така собі занехаяна, така вбога, ледь не розвалиться. Очере-

digitized by ukrbiblioteka.org

тяний тин де-де виборсавсь, завалився, погнив. Нема чоловічої руки, нема кому ладу дати.

Вже як зо п'ять літ сама жила Настя, і неймовірним здавалося, що цій сухій жінці, завжди запнутій у темний платок, насунутий аж по самі очі, вдягнутій у темненьку ж спідницю, нема ще й тридцяти.

А вже ж так, бо за рік до війни, як виходила вона заміж за Петра, було їй ніяк не більше вісімнадцяти. Яка ж вона була синьоока, тоненька, із довжелезною косою — не було гарнішої дівчини ні на хуторі, ні у виселку, а може і у місті. Сиротою жила Настя років з чотирнадцяти, із старезною тіткою, працювала на заводі в їдальні. Там таки зустрілася з Петром, хуторським. Незадовго до того поховав Петро в один рік батька і матір, жив сам у батьковій хаті. Як побралися — так були щасливі... Настя вже на роботу не ходила, поралася вдома, висадила городину, квіти попід вікнами. Вечорами бігала аж до станції, Петра зустрічати, до тітки частенько забігала, помагала поратися.

Як пішов Петро на війну, дуже вбивалася Настя, рік усього й пожили вони разом. Спершу все листи одержувала, потім рідше, а потім уже німці прийшли. На хуторі все боялися, що румуни прийдуть. Німці, мов, ше кой-як, а вже румуни — це дійсно звірі. Звідкіля вже та чутка була, бозна. На самому хуторі, правда, не стояло й німців, найближче — у виселку. Там у них клюб свій був, на станції.

Як уже воно там сталося, а стала Настя у виселок бігать, ніби до тітки. А потім, зразу, як позабирали багатьох із молоді на роботу до Германії — тоді саме й Андрія Хоменка з хутора забрали — Настя вже при клюбі працювала, офіціянткою в ресторані. Ніхто нічого їй на хуторі не сказав, та поміж собою гомоніли люди, ніхто, звісно, не хвалив. А Настя не зважала, до пліток не дослухалася, до всіх здоровкалася привітненько, підмальовувала вуста, якось по-чудному, як городська, викладала на голові свої чудові коси.

Маруся, бувало, забігала до неї коли вечорами, хоч мати й лаялася. А Настя все наспівує та сорочки прасує. Сорочки шовкові та такі гарні, ніколи Маруся не бачила подібних — тонкі, яка з мереживом, яка з вишивкою.

— Ну навіщо ото на ніч таке гарне надівать, як ніхто не бачить, от якби плаття..., — бідкалася Маруся. Настя голосно сміялася, аж сльози на очах:

— Ох і начудила, дівко! Кому треба — той побачить... Виростеш — узнаєш!

Згодом стали до Насті наїжджати гості. Спершу все кумпаніями, офіцери, мабуть, з жінками, незнайомими, правда, бо ні на хуторі таких не знали, ні у виселку. Маруся з Ваньком коли й під-

слухають — за грушею все ховалися. Груша саме між двома горо́дами, Настиним та Хоменків, під глухою стіною Настиної хати. А з хати музика — котрийсь із німців з акордеоном, співали, видно, танцювали... Потім все по одному стали приходити, ніхто так таки й не знав, чи то все один, чи різні. Приїжджала машина все ввечорі, по темному, ліхтарів же на хуторі тоді ще не було, не було електрики й по хатах, все не зібралися простягти лінію з виселка, то ні світла, ні радіо хуторяни не мали...

Ну, а як відступали німці, то один снаряд, німецький таки, на хутір і залетів. Та й розірвався не денебудь, а саме під Настиною хатою, грушу розтрощив і погріб завалив, де саме Настя ховалася. Усі хуторяни по погребах сиділи, вночі хіба вилазили, їжі якої запасти. Отоді Настю і поранило, обличчя скалічило. Як розмовляє вона, або посміхається — права половина обличчя лишається нерухома. Правда, розмовляє вона мало. Посміхається і того менш.

Петро на хутір так і не вернувсь. Їхав, ніби, додому, демобілізований, поїздом, а вже як до Новоселиці дістався — тут і стрів когось із виселка. Чи баби які з базару верталися, а може хто з хемзаводу — саме завод вернувсь із евакуації. Ну, тут і розказали йому про Настю. І про німецький даруночок на прощання... Все оповіли, як було. Може чого й лишнього приплели, хто знає. Тільки не доїхав Петро до хутора. Виліз у Сироватці і першим же зустрічним потягом поїхав назад. Куди?... Ніяких родичів у нього в наших місцях не лишилося, то ніхто про нього нічого не знає. В Насті ніхто не насмілився поспитать, чи знає вона, чи чула, чи може щось від Петра мала. Сама вона про те мовчить. Вона взагалі мовчить. Так і живе собі. Мовчки.

У Богдана́

— Здоров, Любо! Івана виглядаєш? — вітається сусідка.

— Та ні, так стою, — шарі́ється Люба.

Сусідка всміхається хитро. Розказуй-розказуй, мовляв, уже знаємо. Звісно, Івана. Не діждеться з роботи... А ось і Ніночка. Їй чотири роки. Вона вхопилася за мамину спідницю і блищить чорними оченятами.

— А, чорнобривка! Ти чому не вмивалася сьогодні? — не відходить від тину сусідка, наладнавшись на довгу розмову.

— Я милася. Два лази... Плавда, мамо?

— Не видно, щоб милася. Глянь у дзеркало, які чорні очка. Мабуть, брудні. У мами дивись які чисті, блакитні!

— І в татка сині...

— Ну, от бачиш, то біжи хутенько помий. Із милом!

Дівчинка мелькає п'ятами босих ніжок і за мить щезає.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Любо, серденько, слухай, що люди кажуть, — сусідка присунулася ближче до тину, — *Твого* бачили. На станції Смородино працює. Перевівся, не інакше. Посаду, кажуть, вищу одержав. Ото тепер грошей — кури не клюють... Як на мою думку, аліменти треба з нього стягти. А що такого? Ну, не сердься, я вже мовчу... Так от, Тонька-буфетниця казала. Вона ж станційних усіх знає. Отой Андрій, що, пам'ятаєш, усе до неї чіплявсь, їздив у середу чи пак у четвер...

— Мамо, ма-а-амо! Ой, болить-болить-болить, га-а-а, і не відмива-а-ається! — волає Ніночка, розмазуючи по щоках сльози навпіл із милом. Вона таки добре намилила обличчя, і очі мила, та ой як же боляче щипається! Люба кинулася умовляти дочку. Сусідка була взялася продовжувати, та вчасно вгледіла Івана, що саме завертав із-за рогу.

— Ой Боже ж мій, як я злякалася. Ось і кацап іде... Ну бувай здорова, голубко! — сусідка посунула далі, виглядаючи на ходу, із ким іще побалакать.

Кацап Іван пліток не любить і язикатих не жалує. Сусідка знає про це з власного досвіду і вважає за краще не траплятися тому каторжному на очі. А вже ж таки люди не брешуть — з табору він. Хоч Люба й не базікає, вона взагалі не говірка, а тут з яких радощів вона буде язика розпускать. Років з десять, може й більше відсидів там, де Макар телят не ганяв... Тепер, кажуть, їх випускають...

Одразу ж після закінчення школи Люба почала працювати у виселку на пошті телеграфісткою. Ще висів над хутором ранковий туман, а вона вже бігла стьожкою у виселок на роботу. Крім неї, усі дівчата на телеграфі — городянки, тому Люба була дуже горда своєю посадою. Спідниця нового плаття, що вона сама собі пошила з темно-зеленого парусового бушлата, ляскає її по литках. Плаття те було її єдине, вона страшенно його берегла, носила тільки на роботу — плаття було вихідне, та виходити їй було нікуди, на роботу ходила, як на празник.

От тільки парубки за Любою не вбивалися. Чудно, їй-богу. Хоч після війни їх не густо, лишніх немає, а все ж найпоганіша дівчина у виселку і та має собі пару, у клюб бігає, на побачення. Маруся Хоменко, хуторська, відбою не має від парубків. Хто його знає оті закони, по яких Господь людей парує... Воно, правда, двадцять чотири роки — не бозна яка старість, а вже мати із батьком зідхають. Так уже воно у світі ведеться, треба дівку з рук збувати, а жениха виглядать і ні відкіль.

Отоді якраз і з'явився на хуторі Магомет. Себто, звали його якось по-іншому, а от по батькові — Магометович, ну, і прізвище теж — язика зламаєш, то й прилипло до нього те ім'я. Магомет та

й Магомет, а він не ображався. Та і взагал людина він був м'яка, тричі кожному вклониться. Ходив завжди у формі — воєнний залізничник, інженер-ляйтенант. Отож, оселився він у Богдана́, новий хазяїн якраз шукав кватирантів, Магомет і найняв, за ціною не постояв, платню мав добру.

І зразу ж таки накинув Магомет око на Любу. Сам чорний-пречорний, не по-нашому смаглявий, а вона біленька, волосся біле, ще вона ромашкою голову все мила.

Іще ні разу з Любою й не розмовляв, усе вклонявся ввічливенько, а став навідуватися в гості, ніби до Грицька, Любиного батька. Про те про се розмовляють, горілки не одну пляшку випили, все більше, правда, Грицько. І ніби пароки забив Грицькові, так із ним заприятелював. Та так хитро діло повернув — а може у них у Закавказзі так ведеться, щоб, значить, із батьком усе вирішувати — що сам Грицько з Любою почав розмови. Мов, оті азербайджанці, от, лихої години, і вимовити не так просто, усі такі сім'янини, так дружин своїх жаліють, як лялечок їх кохають-люблять, порошинки здувають. І гроші в нього водяться, посада все ж таки — не послідня людина на залізниці. Та ти за ним, як за кам'яною горою...

Люба, Боже милостивий, у сльози. А Грицько на своєму стоїть, тільки за Магомета заміж іди, а не послухаєш — не дочка ти мені, вижену з хати... Так і стала Люба заміжньою жінкою, перейшла до Богданової хати...

Місяців зо п'ять те заміжжя тривало. Як на людське око, та Любин характер знаючи, — заміжжя як заміжжя. Люба нікому ні на що не скаржилася. Працювати Магомет не давав, то була вдома, страви з баранини готувала. Було аж у місто їздила по ту баранину.

Якийсь час пройшов, аж то там, то тут розказують Любі, що Магомет підгулювать почав, слабкий на жіночу стать виявився, значить. Далі — більше, ні одної спідниці не минає. Люба словом не обмовилась про те, а видно, щось собі задумала. А задумала, так і зробила. Довго по тому про те говорили, ляскали долонями об поли сусіди, усей виселок гудів, не кажучи вже про хутір. Саме почула Люба, що не сама — вже місяців зо три, як вагітна була, з лиця спала, видно, трудно їй було, кой-як перемагалася. А Магомет радіє. Дітей, треба сказати, любив він страшенно. Яке не брудне, соплисте дитинча де в грязюці борсається — ні одного не мине, по голівці погладить, цукерки завжди у кишенях носив — пригощав. То малеча за ним бігала зграями.

Отож, одного дня Люба усе щось прасувала та складала у величезний, зелений, із витертими боками чамайдан. Ще й оклунки якісь готувала, наладнала аж троє. Під вечір, якраз з тим закінчивши, вдяглася і пішла на станцію. Поїзд підходить, яким

digitized by ukrbiblioteka.org

Магомет завжди додому повертається. Тож ось він — шапка чорно-смоляного волосся на голові, чорнючі, чужинецькі якісь, великі очі, дві різкі зморшки від крил носа аж до шиї, не першої молодости чоловік, років під сорок, мабуть, та й чорнота ота його та смаглявість не молодить. Люба при ньому як дівчинка. Форменна одіж на ньому, правда, чисто з вітрини — Люба завжди старалася, прасувала, то він ходив, як нова копійка. Здивувався, що за оказія. А Люба йому каже:

— Є в мене для тебе, Василю, сюрприз. Ходім бо додому швидше, — вона його Василем звала, сама переробила його мусулманське ім'я на свій лад. А по дорозі додому, вже на хуторі, Люба яку сусідку не побачить, усякій говорить:

— Зайдіть, сусідко, до нас на хвилиночку, будь ласка, ви мені потрібні.

Звісне діло, сусідки одна за одною прийшли, було щось таке дивне в Любиному обличчі, та й саме запрошення те якесь чудернацьке. Отож, чи чотири, чи п'ять жінок у хату набилися, посідали, мовчать, дивляться. А Люба до Магомета звертається, вперше від самої станції, і м'яко так каже:

— Ось, Васю, твій чамайдан і оці три оклунки — тут я тобі постіль чисту поклала. Забирай усе і йди від мене, бо жити я з тобою не буду. Нажилася... А вас, дорогі сусідоньки, — повернулася до жінок, — я покликала, щоб ви те бачили і не базікали по людях, що чоловік мене кинув.

У сусідок роти відчинилися самі собою, щелепи одвисли. Криворота Настя затулилася долонею, бо обличчя її мимоволі втратило симетрію. Од несподіванки усі мовчали. Тут Магомет, що сам теж закам'янів, із очима на все лице, так він витріщився, перед отим своїм зеленим чамайданом, раптом упав навколішки перед бабами, одна з сусідок при цьому скрикнула з несподіванки: "Ой, Боже ж мій, ханаток тебе забери!" Магомет з тремтячими губами переповзав від однієї до іншої, хапав бабів за спідниці і скоромовкою бурмотів:

— Скажіть, їй, вона божевільна... За віщо? Я не знаю, за віщо! Буде дитина... Дитина, їй батько потрібен... Прошу вас, умовте її!

Баби на смерть перелякалися. Такого вони ще не бачили. Наче онімілі, вони видирали свої спідниці з Магометових пальців і відходили до дверей, готові втекти, та не тікали.

Ще через якийсь час глядачі і дійові особи тієї цікавої комедії висипали з хати. Попереду, з чамайданом у одній руці і найбільшим з оклунків, ішов Магомет. Він без кінця озирався на Любу, що з двома іншими оклунками йшла слідом, і на сусідок, усе вговорював і просився назад. Крім нього, всі мовчали. Згодом сусідки відстали, до них приєднались інші хуторяни, і скоро вже чимала юрба стояла при дорозі й дивилася услід. Через кожні десять

кроків Магомет сідав на чамайдан і починав розмахувати руками, а через кожні двадцять ставав у пилюку на коліна. Юрба не розходилася ще довго після того, як процесія зникла за очеретяними зарощами вже біля самої дороги.

Уже на другий день Богданова хата спустіла. Люба перейшла до батьків, була тиха, ніби соромилася того, що сталося, і на люди показувалася рідко, усе її муляло, вагітність була важка. А історія з Магометом на тому не скінчилася, а, як кажуть, тільки починалася. Він спершу часто наїжджав, умовляв, благав, просився, Люба мовчала, стояла на своєму. Грицько так той просто з хати тікав, як тільки зятеву постать бачив і до розмови, Боже сохрани, не встрявав, почував свою провину. То Магомет вертався, із чим прийшов, не навертався на очі з тиждень, а потім починав усе спочатку.

А весною в хаті уже галасувала Ніночка. Вона кричала вдень і вночі, замучувала Любу з бабою, що чергувалися біля колиски, як коло верстака.

Дитині було вже більше року, як Люба знову почала працювати, на пошті ж таки, прийняли її радо. Звісно, історія з Магометом була усім добре відома, і тепер молоді дівчата дивилися на Любу з повагою, як на старшу. Давненько не чути було про Магомета, аж поки раз саме по обіді прибігла з хутора мати, уся в сльозах і розказала, що Магомет дитину викрав. Ніночка гралася під яблунею на розстеленій ряднині, бабуся полола город, аж під'їхала машина, Магомет дитину схопив, і не встигла баба зойкнути — по дорозі вже куріло, машини й слід простиг. Ну, що й говорить, дитину Люба знайшла, забрала, і тут таки сталася розмова її з чоловіком. Магомет уже не просився назад і навколішки не падав. Чорний з лиця, злий, як тисяча чортів, він кричав, що розводу не дасть і ніякий суд його до цього не примусить, що як треба буде, його не знайдуть і вдень з вогнем, така буде його помста за її дурну упертість.

Люба на те не зважила. Що колись їй доведеться знов виходити заміж — вона про те не думала, тому загрози ніякої дії не мали. Якось жить, працювать, виростити, виховати дочку — Бог дасть, проживе й сама, а розведеною чи солом'яною вдовою — то однаково.

А тим часом у Богдана вже оселився новий постоялець. Статечний чоловік, близько сорока, кремезної статури, завжди з трохи стомленим обличчям, чудний із своєю кацапською мовою і спробами говорить по-тутешньому. Усіх його речей було один мішок — хуторські знали досконально. Як прийшов із мішком, так більше нічого в хату і не приніс, та й мішечок той легенький, у руці ніс, і за плечі перекидати не треба. Нікому так до ладу і не вдалося од нього дізнатися, чого занесло його сюди. А вже ж такий

digitized by ukrbiblioteka.org

завод, як тутешній хемічний, — не єдиний на всю країну... Знали тільки, що сам він з Волги, що десь у Ґорьківській області живе в його мати, а може й ще які родичі. І хоч кожна нова людина завжди була на хуторі на виду, в нього ніхто не допитувався, а сам він з розмовами не ліз, розмовляв не по-нашому, то так і лишався для всіх чужий. Та очей нікому не муляв, бо жив тихо і нікого ні за яким ділом не займав. Аж поки не став Іван обходжувати Любу, і хуторські з задоволенням стали базікать про кацапове залицяння, бо усе те залицяння на їх очах і відбувалося. Хіба можна було взагалі на Жаб'ячому хуторі уникнути сусідського ока!

Ось, наприклад, баба Петрівна, що проводить дні, лускаючи насіння на лаві під тином, простягнувши ноги, налиті водянкою, аж до самої дороги, де в пилюці копирсаються її ж таки курчата, — бачить взагалі все, що діється на хуторі і за його межами, наскільки сягає її зір. При хворих її ногах, треба зауважити, вона має напрочуд зіркі очі. Дехто каже, що й завидющі, ну, то вже ллітки! Так от раз у неділю, саме після обід, Петрівна бачить, як кацап вийшов із хати, замкнув хату на замочок (це Петрівна завжди помічала, бо на хуторі ніхто взагалі не замикав дверей, замків і в заводі не було, може тому, правда, що в кожній хаті були якісь старі за сторожів) і прямує до Любиного двору. Люба вже як із півгодини маже салідолом свою новісіньку "дамську" веломашину. Вона поставила її догори колесами, підмазувала вісь і рукою крутила педалі. Колеса крутилися з тихеньким рипінням, і Люба все дошукувалася причини того прикрого рипу. За якийсь час, уже, правда, з Івановою поміччю, колеса крутяться беззвучно, а Ніночка, що саме викотилася з хати, сидить в Івана на шиї, учепившись йому за волосся і цвірінчить згори: "Бобе мими, бобе мими!", що означає "Боже милостивий" — у бабусі навчилася. Петрівна з зацікавленням спостерігає далі. Ага, ось розмовляють. Люба показує долоні — мабуть, заляпані салідолом, так-так, а ось киває на стьожку у напрямку лісу, мов, ти іди, а я потім вийду, руки помию і прийду. Авжеж, кацап радий. Ізсадив Ніночку і, не поспішаючи уже, крокує лугом. "Ну, то буде діло" — вирішує Петрівна і розкидає решту насіння курчатам, ладнається іти до хати, аж бачить Любу, що саме виводить веломашину з двору. О, гляньте, людоньки, що то воно діється — Люба сідає на веломашину, підібравши спідницю, і, навіть не глянувши на Іванову постать, що повільно рухалась до лісу, їде геть із хутора кудись у виселок. "Ось тобі й на, маєш побачення", — вдоволено зідхає Петрівна, — наладнавсь до лісу, нечиста сила", — і важко пересуває ноги-тумби, чіпляючись за тин, поволі-поволі рушає до хати.

Чи й не цілий рік обходжував Іван Любу, поки не добився

свого, багато разів доводилося йому годинами стриміть на якомусь призначеному розі у виселку чи на хутірських стежках, марно чекаючи на побачення. Чоловіки з заводу, усі сімейні, підсміювались: "А он і наш майстер на другу чергу став!"

А Іван стояв і думав, що ось йому вже скоро сорок років, а він може перелічити на пальцях, скільки разів перед тим він отак чекав на побачення. І останній раз це було дуже-дуже давно, сто років тому, і відділено від сьогодні прірвою чорного жаху, страшними роками, коли неймовірним здавалося навіть побачить таке увісні — чекання на побачення з жінкою...

Із превеликими труднощами знайшла Люба Магомета, аж у місті, щоб просити розводу, чи суду, чи як уже воно там буде. І тут настала і для нього слушна година. За якийсь тиждень у тій залізничній конторі, де вона його відшукала, він уже не працював, перевівся кудись за двісті кілометрів. Дістала й там — через три дні він знову щез, слід його загубився.

Нічого так не турбувало Івана та Любу, як оте кляте прізвище та ім'я по батькові, що записане в Ніноччиному свідоцтві про народження. Врешті, можна було переїхати у місто або і ще куди далі, щоб уникнути пліток, розмов і не відкривати дівчині, хто її батько. А від документа куди дітись? Як у дитсадок чи у школу іти — отут усе і відкриється. А Іван більше за все волів, щоб Ніночка мала його за рідного батька. Не за дуже доброго, гарного, чужого дядечка, нового маминого чоловіка, а за єдиного свого рідного татка...

Усі ті чорні п'ятнадцять років, усю його сплюндровану молодість, що він провів у найстрашніших таборах, одна мета, одна надія зігрівала йому душу, що все те минеться, він вийде з цього пекла живий і ще спроможний знайти, зібрати, склеїти черепки, на які розлетілося колись уночі все його життя. Він матиме сім'ю, дітей...

І ось тепер, коли "за неимением состава преступления", реабілітований і "восстановленный в правах", він знайшов ту білявеньку жінку, що буде його дружиною, молодою, чудовою, коханою дружиною, з'ясовується, що дітей, своїх власних, кровних дітей у нього не буде, не може бути.

А як вони ждали, як кожного місяця надіялися, і як крилися один від одного із своїм розпачем, аж поки не почув Іван лікарський вирок: "Ні, не ждіть, не буде", — і вже в спеціяльних термінах — чому. — Ну а спричинилось те, зрозуміло чому, режим вашого життя, вибачте, за останні десять-п'ятнадцять років залишав бажати кращого... Це, власне, і вплинуло... в свою чергу... внаслідок... то принаймні тридцять-сорок відсотків..."

Тож Ніночка, чорнявенька донечка білокосої Люби, мала

digitized by ukrbiblioteka.org

стать його єдиною дитиною, його надією, його радістю, щоб на неї перелити ту міру тепла, невитрачених батьківських чуттів, що він зберіг, викохав, мріючи про сім'ю, дітей. Хто знає, якою мірою, може завдяки тим мріям, і лишився живий там, де люди гинули тисячами...

А Ніночка має татка. Її таточко був у відрядженні дуже довго, а вони з мамою ждали. А тепер татко приїхав, і вони завжди будуть разом, Ніночка більше не пустить татка у відрядження. Татко казав, що у відрядженні дуже холодно... А ще в татка є радіоприймач. Татко каже, що він уміє балакать і співать. Правда, тепер він мовчить, та скоро ми переїдемо у місто, і там він заговорить, бо наш приймач городянин і на хуторі розмовлять і співать не хоче.

Кінець хутора

— Нікуди не поїду! От хоч ріжте мене на шматочки, не зрушуся з цього місця! Навіщо мені ваша кватира, у мене своя хата є. Батько мій тут жив, тут і помер, і я тут лишаюся помирать. Почекайте, недовго вже бабі Петрівні землю топтати залишилося! Сирі стіни? Що кутки поцвіли і долівка гниє? Так то не ваша турбота, не вам ту долівку топтать і у моїх стінах сидіть! Не согласная баба Петрівна Матвієнко з хати рушать, так і передайте своєму начальству, ханаток його забирай! І яблуні мої не продаються, не хочу ваших грошей! П'ятнадцять карбованців новими грішми — хіба це по-людськи! За такі яблуні! От злидні! Ханаток вам в душу! Ідіть з хати, гаспиди! — волала баба Петрівна на городську комісію. Лементувала вона не стільки на тих городських "представителів", скільки галасуванням заглушити хотіла розпач свій і страх перед тим лихом, що на хутір насувало і виганяло її на старості літ із своєї хати.

Звісно, вогкі стіни хуторських хат та загроза болота, що підступало під вікна, нікого не турбувала б ні в яких комісіях та радах, якби не потреба спорудження одстойників для хемічного комбінату. Колись невеликий хемічний завод розрісся за останній десяток років у величезний комбінат-гігант, який викидав кожного дня тонни спрацьованого сміття в повітря та воду. То конче треба було наладнати цілу величезну систему одстойників та очисних споруд, і де ж як не тут, в низині на болотах, шукать кращого місця для такого діла.

Крім сімох нам відомих хат, за ввесь час на хуторі так і не з'явилося ніякої нової будови — ніде було будувать, хіба в трясовині, та й дозволу не давали. І ось тепер вийшло рішення — хутір евакуювать, хати порушить, сади порубать — усей Жаб'ячий хутір піде на дно величезного брудно-отруйного озера.

Отож, плач і лемент стояв на хуторі того літа, як комісія оцінювала хуторські сади, щоб до зими вже переселить хуторян у новий чотириповерховий будинок на Пісках — новому районі міста. Себто сам хутір уже п'ять років, як занесений був у межі міста, то хуторяни давно вже формально були городянами. Найближча перспектива переселення ніякого ентузіязму ні в кого не викликала. Уся молодь із хутора давно вже виїхала. Самі жили старі Хоменки, ніхто з чотирьох дітей на хуторі не лишився. Частенько з міста наїжджала Маруся, допомагала матері на городі, купувала в Насті молоко. Троє Якових синів відвідували батьків дуже рідко, хіба раз на три роки, всі жили далеко, були давно сімейні. Митрик, тепер сам батько двох синів, так і жив у Алма-Аті, Іван відслужив у армії, привіз жінку з Дону, окрутнувся на хуторі туди-сюди — і поїхав геть у Ростов. Андрій — то з ним окрема історія, теж не дуже весела, як, між іншим, і переважна більшість історій, що знає Жаб'ячий хутір.

Наприкінці 1942 року Андрія забрали на роботу до Германії, не було про нього чути аж три роки. Хоменки плакали за ним, як за мертвим, не надіялися уже коли й побачить. Поки він, обірваний, заросліий волоссям, у корості, постукав уночі у шибку батькової хати. Прогомоніли вони з батьком усю решту ночі — молодшим та матері навіть не казали, про що. А після того Андрій оселився на горищі, під самою стріхою, де ще з тих пір, як Хоменки держали корову, лежало розкидане сіно. На горище лазили по драбині через діру у стелі по приставній драбині. Батько наказав нікому не базікать про те, що Андрій вернувсь, і у хату без діла ніяких гостей не водить. Сам Яків ходив ще більш похмурий і заклопотаний. Тижнів зо три, як не місяць, просидів Андрій на горищі, виходив тільки пізно вночі, щоб ніхто не бачив, розім'ятись, подихать свіжим повітрям. Ніхто на хуторі так і не довідався про його повернення. А Яків невдовзі по тому поїхав з дому на кілька днів, і повернувся радий. Наскільки взагалі можна було вгледіти тінь якихось позитивних емоцій на його вічно похмурому обличчі та при його насупленій вдачі. А на другу ж таки ніч Андрій з горища зліз, одягся в нову одіж, узяв вузол, для нього наготований, і не діждавши світу з батьками попрощався. Ніч була похмура, ні зірок, ні місяця, то Андрієва постать розтанула в темряві одразу ж за порогом. А сусіди вперше побачили Андрія на хуторі вже далеко по війні, він приїжджав на сестрине весілля.

Давно вже виїхали од Богдана Іван із Любою, вони жили у місті, і Ніночка вчилася у школі. Тільки рік як тому, через десять років, що вони прожили разом, змогли вони розписатися в ЗАГСі, після того, як суд "за давностию лет" постановив задовольнити Любине прохання про розвод, вони одержали бажаний штамп у пашпорті — одружилися, і тихо, самі з собою, уже не молоді, вони

digitized by ukrbiblioteka.org

своє свято справили. А кілька років тому, саме перед тим, як Ніночку записать у школу, Іван довго, в усіх шкільних інституціях, просив, благав, умовляв, щоб записали Ніночку на його прізвище в шкільних документах, та чим вища була інстанція, тим менш співчуття і розуміння він зустрічав. Аж поки за неділю до початку занять, уже втративши усю надію, він відвідав Ніноччину майбутню вчительку. І вже з її поміччю, дай їй Бог здоров'я, та завдяки директорові школи дівчинка була записана у клясному журналі Ніною Іванівною Бондарєвою, хоча в усіх інших документах стояло інше, не знайоме їй, прізвище та ім'я батька, аж поки не прийде та бажана "давность лет". Та про те Ніночка не знатиме.

Богданова хата, перша жертва болотяної напасти, напівроззвалена, проїдена гниллю, стояла чорна та пуста, з проваленим дахом, бо хазяїн її давно вже зняв і продав потемнілу від часу черепицю, а деякі цілі деревини розтягли хуторяни на дрова.

Скінчив своє існування Жаб'ячий хутір... То тепер, як стоять на пагорбі саме за крайньою хатою виселка і дивитись у напрямі лісу — тільки величезне мертве озеро простягається перед очима і в нерухому смердючу воду пірнає давно ніким не їжджена, заросла осокою дорога.

Поезії і вісім віршів не для дорослих

Мойсей Фішбейн

ПАМ'ЯТІ ПАВЛА ЦЕЛЯНА

Господар хмизу й трощеного скла,
Волога згадка всохлого коріння,
Заблудла птиця, пісенька осіння,
Що в неї в горлі водорость мала, —

Над ним води холодна вагота,
В його очах зелене сонце мерхне.
О, незранима колихка поверхне!
О, нетривка без напису плита!

В нічній пустелі дитинча самітне.
З води у безмір голос тихо квітне,
І звуки тінню линуть по воді, —

Нечутна тінь маленьке місто вгорне,
Крізь небуття відчужене і чорне
Вдивлятимуться очі молоді.

Чернівці, 1978

РІКА

Марті й Богданові

Із небуття правічности текла,
І спека відбивалася у плині,
Точився час повільно, по краплині,
І кожна з них торкалася тепла,

І птах ширяв у білій височіні,
І тінь його завмерлого крила
На плин лягала, і вода несла
Не тінь саму, лише відбиток тіні.

Оту спекотну споконвічну мить,
Оту густу, повільну крапелину,
Завмерлу в білім просторі юги,

digitized by ukrbiblioteka.org

Ріка несла крізь темряву століть,
І вже не чути нам отого плину,
І в безмірі зникають береги.

■

Пташиний подих губиться в тумані,
Там зору зліт навпомацки, сліпма,
Фраґменти крил, і крил уже нема,
В тумані тануть порухи останні.

Торкаюся руками обома
Холодної непізнаної хлані,
Але немає дотику в торканні,
Яке нещадний безмір обійма.

Минулося. Лягає на чоло
Остання вогка тінь, і та вже тане.
А може, цей туман — то тільки тло

Незмінности, це мариво туманне
Розвіється, і знов мені постане
Усе таке достоту, як було?

КОЛ НІДРЕЙ*

І зникне вогкий попіл поміж зір,
І вже ніщо не зрушиться й не зблисне,
І перетне проміння прямовисне
У вишині твій опівденний зір,

І над віки знемоги і зневір,
Над німоту, що душу важко тисне,
Благатимеш: — Явись, єдина пісне! —
І ждатимеш — самотній, спраглий звір.

І вчуєш голос. Горня білина
І білина пустелі. І між ними —
Той голос, та мелодія сумна.

Торкнешся й мариш звуками сумними.
І та сльоза під пучками твоїми —
Мов до небес натягнута струна.

---

* Кол Нідрей — єврейська молитва, читана (співана) в Судний день.

КРИМ. ЛІТО

Р. З.

Закрити очі. Тільки дотик.
І вже немає вороття.
І жити так. І жити доти,
Аж поки вистачить життя.
І жити шкірою. І жити,
Немов за дивних прачасів,
Коли не чули хвилі й віти
Поміж собою голосів,
Коли існує тільки спека,
Існує тільки тепла рінь,
Є тільки хвилі, і далека
Холодна хвиля б'є в теплінь,
Є тільки доторки спекоти
До розімлілої руки, —
Забути, звідки ти і хто ти,
Забути простори й роки,
Забути виміри і міри...
І забринить височина,
Коли розпеченої шкіри
Торкнеться крапля крижана.

МИТЬ

І

Було замало стріл в сагайдаку,
В пожухлім небі — лебедів замало.
Невтомна кінокамера знімала
На плівку часо- й просторотривку
Серпневий день, мене в серпневій днині
І мій напівпорожній сагайдак,
І небеса без лебедів, і як
У жовтій млості достигають дині,
Увічнені віднині, а відтак
Знімала кінокамера: слимак
Під сонний вітер підставляє роги,
Струмка холодний дотик до руки,
Тебе, твої сповільнені ковтки
І руку, повну щастя і знемоги...

ІІ

Пішли сніги. Іще до тих снігів,
Немов до дня народження, не звикли.

digitized by ukrbiblioteka.org

Приглушені вечірні мотоцикли
У тих снігах втрачали денний гнів,
Сумирлива, спокійна білина
Вкривала мотоцикли празниково,
Молитвою звучало кожне слово,
Обличчя, що дивилося з вікна,
Було лицем святого, біла цнота
Вертала до вечірньої землі,
Мов до землі своєї журавлі
Летять з країв, де спокій та спекота,
Вітрильниками білими гілля
Пливло повільно поміж тротуарів,
Уже ніхто, здавалося, не старів,
І молоділа в сутінках земля,
Здавалось, не постаріють повік
Оці дерева урочисті й сильні...
Лиш за малим віконцем божевільні
Чомусь ридав скорботно чоловік.

Вірші про тваринки та про весну

ПОЕЗІЇ ДЛЯ ДІТЕЙ

БДЖІЛКА

Туди, де гречка біла,
В солодкий білий світ,
Мала бджола летіла,
Пахкий лишала слід.

Лиш під моє віконце
Той слід пахну́в медком —
Його злизало сонце
Рожевим язиком.

ПІВНІ

Півні співають опівдні,
Співають опівночі півні, —
Які ж то годинники дивні
Мають вони в курнику?
Чуєте: — Ку-ку-рі-ку-у-у!..

ВУЖ

З усіх вужів найвужчий вуж
кудись повзе між двох калюж.
Найвужчий вуж повзе чимдуж,
і так собі міркує вуж:
— Де б я не був, де б я не жив —
я найпринадніший з вужів,
найсимпатичніший з вужів!

ПРО ЧАПЛЮ ТА ЇЖАКА

І не важко
анітрохи,
аніскільки,
анікраплі
на одній
нозі
стояти
довгоногій чаплі.
І не важко
аніскільки,

digitized by ukrbiblioteka.org

анітрохи,
анікрихти
на маленьких
ноженятах
їжакові бігти.

ВЕДМІДЬ

Він був простий собі ведмідь
І жив серед ведмедів,
Та мріяв блискавку зловить,
А зблиснула — не вгледів.

Лиш літо листям відшумить —
У меді, у живиці, —
Знов до весни засне ведмідь,
Бо жде він блискавиці.

ВЕРБЛЮД

У верблюда — перестуда,
Ну й халепа у верблюда...
Хоч верблюдова оселя,
Хоч верблюдова постеля —
Це розпечена пустеля,
А не поле снігове —
Він невдахою живе...

СЛОНЕНЯ

Слоненяті снився сон,
Що воно — великий слон.
І велося слоненяті
Уві сні — немов у святі.

ВЕСНА

Я вранці встав, і день устав
і тихо дивиться у став,
і пообтрушувало сни
гілля, що спало до весни,
і знову сонце, знов теплінь,
і знов — цвірінь, цвірінь, цвірінь!..

РЕФЛЕКСИ ОДІЯННЯ

Охрім Дубенчук

— Воскресеніє Твоє, Христе-Спасе, ангели поють на небеси...

Сколихнулися хоругви, схвилювалися вогники в ліхтарях. Люди потиснулися. Од вівтаря до виходу рушила процесія.

Дзвони мовчали, як мовчать уже десятиліттями. З холодом ранньої весни лився в двері інший, сучасний гомін доби, — гул автомашин зі шляху Київ-Львів, простягненого видолинком за церковною огорожею, завантажених юнаками в мундирах, що їхали, думаючи — куди? — На вправи чи під афганські ножі?

Воскресна північ України вітала й прощала їх у кожному селі освітленими шибками хат, хресними походами довкола церков, предковічним символом надії:

— Христос воскресе із мертвих...

Хрест, ліхтарі, хоругви та ікона Богоматері, підтримувана чотирма дівчатками, спустилися повагом по східцях у юрбу, ледь обрисовану блиманням свічок. На ґанку з'явився в ясних ризах священик, за ним численний хор.

— ... і нас на землі сподоби чистим серцем Тебе славити.

Раптом ніч заясніла. Мов на команду, народ оглянувся. З недалекої площі над шляхом, де перед літами височів курган Героїв, а тепер блищали калюжі й болото, роз'їжджене машинами колгоспу, бахнуло під небо полум'я. Палахкотіли ґумові скати, зняті кимсь з тракторів і политі соляркою, що вмить розтеклася довкола. Горіло болото, вогненні смуги вкривали воду.

Обійшовши зі співом церкву три рази, процесія направилася всередину. З машини, що приїхала до вогню на сиґнал, зіскочив секретар парторганізації та міліція.

— Сторожу! Сторожу! Степа-а-ан-е!!!

Стіна темряви мовчала. Щойно по хвилі з-за рогу освітленого вогнищем будинку вилізла закутана примара з костуром у правиці та, повагом чалапаючи ґум'яками і жмурячи очі на вогонь, стала наближатися до непрошених гостей.

Нарис О. Дубенчука (псевдонім), який живе на Україні, друкується без відома і згоди автора.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Давай бистрєй, а то лізеш, як... Хто запалив?

— А я знаю?

— Та ти ж тут був!...

— Але не бачив. Не моє діло. Я сільмаг бережу, а не одіяніє, за те мені тридцять п'ять рублів платять. Чув, як зайнялося, що болото поляпотіло.

— Не бреши, розкидай, завалюй грязюкою!

Розкинути не вдалося. До вогню тяжко було підступитися; він кипів, шкварчав і плювався іскрами, до того ж завбачливі хлопці пов'язали скати дротом. Та й лопата з-під сільмагу кудись заподілася. Ледве дочекавшися, поки Степан з дому свою приніс та почав хляпати на вогонь, захисники правопорядку подалися далі. Скати поволеньки присідали. Ще на третій день свята з-між болота курделився димок, немов би доводячи, що жадна сила не зможе вбити народних традицій.

— Скрізь таке на західніх землях діється, — кажуть обізнані люди. — Їздять, глядять, розкидають, — а вогні горять. Хто їх кладе — знає лише ніч та дехто з наших. Глядять тут — палахкотить там, — на полі, в ровах, у чагарнику, на могилках. Аби недалеко церкви. Нові трактори без коліс остаються.

Що це — хвацький прояв дратування влади, притаманний молодому вікові? — Безумовно, але не тільки. Такий учинок, що людям до душі припадає, село оцінює коротко та влучно: "Молодці!" Проте у ньому виявляється й прив'язаність до гнобленої церкви.

Факти гніту повсякчас відчуваються. Не кличе тепер дзвін у церкву, самому треба знати, коли починається служба. Все село веде з дому покійника в останню путь — крім священика; тому дозволено зустріти процесію щойно в церковній брамі. На Проводи мільярдові християн вільно спом'янути предків панахидою на могилі, — лише не нам, бо священикові це заборонено. Ніби, вільно у церкві брати шлюб, — але спробуй візьми, якщо ти на державній роботі... І так далі.

Після років стаґнації селами пройшло ніби якесь отверезіння. Не перелом, а щось на весняні ластівки схоже; люди почали більше горнутися до церкви. Адже на колгоспника нема санкцій — премії не відбереш, з праці не викинеш, бо й так робити нікому, вся молодь у місті чіпляється.

Присутність вірних збільшується зокрема під кінець Великого посту. У свято чи будень до сповіді записується сотня і півтори осіб, до того ж не всі сповідники зважуються залишити своє прізвище в списку. Священик вибивається з сил, і не диво, що сповідь вкладається в дві хвилини.

— А побачите, скільки їх на Воскресну буде. Здебільшого — самі партєйні. Не наші, бо їх тут знають. Далекі, цілі сім'ї приїж-

джають машинами, разом і паску святять. Як дорога мокра, стають в пришосейних церквах, по сухому в глухі села забиваються, де церква є.

Між сповідниками — юнацтво, якого раніше тут би зі свічкою не знайшов. Що його сюди привело?

— Діється щось таке, нез'ясоване. Наш Микола немов переродився. Хрестик на грудях носив ще до армії, проте в церкву не ступив ногою. А це на тижні до сповіді пішов і причастився. У свято — Микола в церкві. Сам, ніхто йому слова не казав, бож звикли, що не слухає.

— А ті школярики?

— І тут звідкись новий вітер повіяв. Колись, як дізналися, що дитина в церкві була, зразу падала оцінка з поведінки. Нині й слова не кажуть, мов би не бачили.

На Воскресну в церкві стиск, як у нормальні часи. Вдень — так само. Спізненим хористам дяк через вікно вказує дорогу крізь вівтар, бо годі між людьми протиснутися. Повно й на криласі, хоча тут молоді нема; "дівчата" лише довоєнні, а "хлопці" й під вісімдесятку. Співають без проб і без нот, за десятки років усі служби в голові закріпилися. Одна лише думка мозок свердлить: хто співатиме, як їх не стане?

Колись паску в два ряди святили, зараз подекуди й шість набирається — одні зав'язують, інші на їхнє місце стають. Причинилося до того плянове замикання церков у дальших від шляху селах та зовсім неплянові наслідки: автоматичне "укрупнение" парафій. Як церкви не стало, люди пішли до сусідньої. Звідти піднеслася й заможність церков, тільки що й податки зросли непомірно.

У міжчасі колгоспники знахабніли. Лізе тьомний народ в кирзових чоботях у прийомну району чи области й каже:

— Ми в справі церкви. Наша стоїть, ще не розібрали, хочемо відкрити.

— Хто то — ми?

— Ну ми, пирятинці, всім селом.

— Алеж там нічого нема, сам будинок!

— Не журіться, знайдемо, діло наше.

Неймовірне, проте факт: по десятку-двох прийомів начальство підшкрябує дозвіл. Делеґація повертає до благочинного за приділом священика, а звідти до сусідів:

— Батюшко, як нам церкву закривали років тому тридцять, ми вам дали книги, чашу, кадило, хоругви, образи. Віддавайте, бо нам треба, а купити ніде.

Найгірше із священиками. Молодих нема, старі з ладу виходять, ледь устигають обслужити парафію. Як настоятель довше хворіє, його підміняють інші по черзі, а при відновленні давньої

digitized by ukrbiblioteka.org

парафії хтось мусить довгий час двоїтися.

Складність проблеми полягає в тому, що за останні роки в Луцькій єпархії відкрито 120 позамиканих церков, у Львівській — 150. За точність даних важко ручатися, бо ніхто їх не публікує, але всі про це говорять. То вже не випадок, без наказу центру таке чудо немислиме. Що ж воно — олімпійська відлига?

Отже — ні; люди пояснюють, що замикання церков самій владі вийшло на шкоду, бо загнало людей в релігійне підпілля і вибило з рук можливість нагляду. Втративши церкву, люди не стали атеїстами, а почали шукати якогось сурогату, бож пустки в природі не буває.

— Ми слова Божого не забуваємо, — звіряється жінка з села, де на церкві колодка висить. — У свято й вечорами збираємося в якійсь хаті, читаємо Святе Письмо, співаємо побожні пісні, псальми, говоримо про загробне життя. Зразу кількоро нас було, та чим далі — більше набирається.

Діло ясне: запахло сектою. А то погано. Збори цього типу обставити важко, і лихо знає, чи під релігійним каптуром не загніздиться якась нелеґальщина. Секти плодяться, мов гриби по дощі — штунди, баптисти, свідки Єгови, п'ятдесятники, суботники, ще там якісь. Все невловне, неконтрольоване, потайне, отже, й небезпечне. І шкідливе, зокрема для молоді. Прийде збаламучений хлопчисько в армію — до ґвинтівки не торкнеться, хоч у нього стріляй! Ну, а як він мир боронитиме?

То вже краще їм дати церкву, бо там усе видно — хто чим дихає, хто молиться, сповідається, хто в хорі співає, попові прислужує, гроші на тацю збирає. І відомо, що з таким робити. Як свіжоспечена вчителька новородка христить чи до виводу йде — зразу видно потребу перекваліфікації на буряківника. Можна туди поставити й керівника, що двом богам служитиме. Були такі на височеньких постах, але прийшлося їх у тінь відсунути, бо надто вже перед людьми скомпромітувалися невмілим виконанням таємних доручень.

Проте й олімпіяда допомогла дещо Церкві. Приклад бачимо в Почаєві. Ще в першій половині сімдесятих років унерухомлено тут Успенський собор, ставляючи в ньому "лєса" (риштування) для ремонту. В роботі застосовано антистаханівські методи; тільки час від часу можна було побачити вгорі котрогось маляра, яких наїхала з Києва ціла ориґада — "аж" два чи три... Реставраційний штаб тлумачив мізерні темпи нестачею спеціялістів. Знайшлися вони тільки недавно, коли хтось додумався, що олімпійські туристи, як елемент недисциплінований, можуть заблудити в Почаїв з дороги, визначеної для іноземців, та розповісти світові про стан волинської святині. На риштуваннях закишіло, як у муравлищі.

На шостому тижні Великого посту ззовні й всередині праця

наближалася до кінця. Малярі ще підправляли недоробки відновленого стінопису, жінки навперемішку з послушниками й ченцями прибирали слідом усе поміж стовпами риштування, надворі прочани, керовані представником братії, метушилися з граблями, лопатами та мітлами. Робилося все можливе, щоб скоріше зняти риштування і показати на Великдень собор у повній красі. Можна здогадатися, що як відкрилося для праці зелене світло, то реставратори самі переключилися на стахановські темпи, а Лавра нічого не пожаліла, щоб їх до цього заохотити.

Свято далі лишилося в народі святом, як і було. Видно це зокрема в селі. Звичайно, мусить працювати обслуга худоби на фермі, великодній понеділок мусить бути робочим для канцеляристів ("ніхто не робить, а сидіти треба..."), але про інші праці мови не може бути. Нема жадної сили, щоб до праці змусити, за спробу можна тільки матюка обірвати.

Тільки в місті Великдень сірий. М'ясо, коли б і було, його навмисне в той час не "подбросят", масла не знайдеш у районі, в області, ані в багатолюдному Львові. І від роботи не викрутишся. То, село, з півгектаром при хаті, може святкувати, бо тут усе є: кілька штук худоби, свиней, кури... Перед святом заздалегідь обновлюються хати, чепурнішають подвір'я, квічать колені кабанчики, діти біжать зі свіжиною туди, де свого не колють. Скрізь чути запах печеної паски, червониться копа яєць, в дерев'яних масничках, роблених ще дідами, колотяться гладушки сметани. Щораз вище пнеться коло сільмагу стирта скриньок порожніх пляшок по мінеральній воді ("пива, сволочі, й тим разом на свято не дали..."), за які розбирають на всі боки повні. Горілка не йде; в кожного припасено бутлі КВН ("коньяк, выгнанный ночью"), переважно з цукру, приділеного за обробку ланки буряків. Осіння бурячанка (продукт колгоспного поля) якось вивітріла за зиму.

Зрештою, п'ють менше, ніж колись, здоров'я не дозволяє. Лікар не церемониться: "Питимеш далі — амба!" Його рацію доводять нові хрести на цвинтарі. Тільки молоде покоління звідти не вчиться, котячись невпинно батьківським шляхом; пригублює, розсмаковує, втягається, — врешті хворіє й перестає пити, як уже здоров'я нема. І нема сили загородити цей шлях.

Бо горілка має сильних побратимів: злодійство й калим. Без півлітра нічого не дістанеш, "доставати" доводиться все, чого не купиш, а купити не багато можна, бо — "нєту!"

Скільки ж то самогонки йде на будову хати! А вони будуються без кінця, як не собі, то дітям, хоч коштують по 10-15 тисяч. Гроші люди призбирувати вміють; за кабана зо три сотні, за бичка 800-1.000, за молоко, цибулю, батькова зарплата з колгоспу, синова — з фабрики, оце й хата за кілька років, бож харчі свої. Та й не абияка; від трьох до шести кімнат, на 100-140 метрів

digitized by ukrbiblioteka.org

у квадраті, мурована, під цинковою бляхою, з венецькими вікнами, веранда. В найновіших — центральне опалення, ванна, убиральня, газова плита (газ у бутлях привозять), стіни ззовні обложені кахлями, наріжники — дзеркальцями та різнобарвним склом, від чого аж в очах рябіє. На подвір'ї мурований хлів.

Цеглу, бляху, дерево, цемент, вапно, арматуру і тисячу дрібниць треба "діставати", але й те, що законно виписується, не обходиться без калиму. Калим — то гроші в придачу з горілкою, за які все дістанеш. "Достати" — це також і вкрасти. Ось так, просто, звичайно, де вдасться. Аби не в сусіда, бо тоді тебе, справді, вважатимуть за злодія. На фермі, у полі, в лісі, в вантажному вагоні — не крадеш, а своє береш. Колгоспне, *государственне* (державне), суспільне — усе наше, бо ми ж то чиї? Правда, як зловлять, — судитимуть, але не такий чорт страшний... Аби калим знайшовся!

Крали хлопці цукор на сахарному заводі. Також свій, бо вони ж його тут і робили. Доки по мішку — проходило, та як нагорнули сорок — попалися. Гуртом, увісьмох. Юристи примірялися довго, смокчучи жили батькам, врешті засудили: одного — найменше винного і на калим неспроможного — на три роки *ісправітєльно-трудових,* решту — до відробітку на "хемії", тобто на базі мінеральних добрив та подібно смердючих продуктів, шкідливих для здоров'я, куди звичайних смертельників притягнути важко. А штрафникам і то добре, бо тут — не під ключем, години відробив — і додому, на квартиру, до жінки.

Найбезпечніше багатому, широкодіяпазонному злодієві, — такому "плювать" на тюрму. Іде повною парою м'ясокомбінат під містом, а з його продукції на бетонну долівку міських крамниць з вивіскою "м'ясо" звалюють гамузом... ратиці й голови. За цим товаром також черга стоїть. Отож і не диво, що півтори тисячі робітників заводу, крім сімейних потреб, намагається й суспільні забезпечити — за готівку чи за самогонку. Довколишній мур не такий уже високий, щоб через верх пачки не перекинути (пляну-ється над ним пустити дріт з електрострумом), а варта на брамі, хоч її без упину обновлюють, швидко калимом просякає.

Усьому настав крах, як варту очолив суворий комендант. Завмерли протьоки, полетіли з праці вартівники й робітники. Та біда не спить; самому прийшлося дочку заміж виряджати. Мабуть, за відомом директора вийшла директива завантажити м'ясом авто коменданта. Хлопці постарались: виконали наказ, ще й в міліцію подзвонили, що в машину з таким то нумером вантажиться сирівець на добрий калим. Коменданта на вулиці підібрали. Фіналом афери було... переведення на іншу роботу. Скільки тисяч виніс калим — установити годі.

Крадіжка суспільного добра стала атрибутом доби, звичкою, буденним фактом, а то й конечністю, втратила негативні барви,

перетворилася на всенародну пошесть. Немов кліщами, вона охоплює нові покоління. Милевими кроками насувається грізна примара: деґенерація народу.

Інтелектуальний рівень того народу — здавалось би — вищий, ніж колись, бо середня освіта стала для молоді обов'язком. Тільки, що в корінь тієї освіти не покладено завдання інтелектуального розвитку (бо це річ небезпечна!), лише продукцію роботяг — техніків, механіків, тваринників, бриґадирів, дрібноконторських писак. Не маючи змоги пробитися на студії (де знову ж потрібний калим, давніше рівноцінний корові, тепер — автомашині), навіть сильні матуристи поринають у круговороті довкілля, зводять аспірації до рамок особистого "благоустройства" (добробуту) — і нидіють. Творять знову *тьомную масу,* яка хібащо спортом цікавиться, іноді зиркне в пригодницький роман, проковзнеться по стандартно-газетних заголовках, скрізь подібних, як дві краплі води. Ні дрібки запалу, яким жили старші, тоді напівграмотні, з цензусом чотириклясної школи. Жадних ідей, поривів, цілей життя, стопроцентна апатія. Тваринне *животіння.*

Саме такі наслідки й мали на меті основоположники програм народної освіти. Плянові завдання реалізуються повністю. Частина ґенерації починає думати щойно по отриманні студентського індексу, але більшість неспроможна вирватися з маразму навіть з дипломом у кишені.

І все ж таки — одіяння горить! То може й дзвони колись обізвуться.

digitized by ukrbiblioteka.org

Нові голоси бразільської літератури

ВИБІР ТВОРІВ МОЛОДИХ ПИСЬМЕННИКІВ

НЕДІЛЬНИЙ ОБІД

Авґусто Сезар Проенса

Антонія краяла ковбасу. Марієта чекала, щоб олія нагрілася на сковороді. Ізавра шаткувала капусту.

— Хто приправить маніокове борошно?

— Дай мені приправити, — відповіла Ізавра.

Антонія кинула ковбасу на сковороду. Марієта обертала кружальця виделкою. Ізавра принесла маніокове борошно — і спитала, чи є яйце.

— Добре обертай ці кружальця, голубко! Бо не рівно присмажаться (сказала Антонія).

Ізавра покраяла цибулю, приправивши спершу капусту.

— Готуйте приправу як слід, людоньки.

— Забирайся геть, не докучай, відчепися, Антоніє.

— Хе!.. Алеж бо ви нервові сьогодні!

Дунґа, сидячи в кутку в кухні з настороженими вухами й блискучими очима, чув запах смаження та облизував рот; Донґа вигнувши хребет, плентався з муркотом і терся об ноги трьох жінок.

— А він? (спитала Антонія).

— Пішов поїздити вельосипедом.

Для "Сучасности" 1980, 7-8, Віра Вовк подала вибір творів класиків новітньої бразільської новелі. Тут подаємо в її ж таки виборі прозу й поезію літературної молоді країни.

Авґусто Сезар Проенса (Augusto Cesar Proença) народився в штаті Мато Ґроссо, де його батько, барон, має земельні посілості. Автор скінчив філологічний факультет у Кабо-Фріо в штаті Ріо-де-Жанейро і живе з літератури.

Оповідання Проенси передають підсоння самотности та тривоги. Вони коливаються майже завжди між дійсністю, побоюваннями, бажаннями і уявою.

Оповідання, взяте з збірки Проенси Snack bar, 1979, подається з дозволу автора і видавництва Companhia Brasileira de Artes Gráficas.

— Ти сказала йому принаймні, що обід майже готовий?

— Очевидно. Невже не знаєш нашого хлопчиська? В нього наче деревний хробак у тілі. Не присяде ні на хвилину. Надто непосидющий (сказала Ізавра).

Марієта хотіла взяти перець.

— Не перчи цієї клятої ковбаси!

— Він же любить перчену.

— Хто це сказав?

— Раз він згадав, що любить.

— То сип, але тільки трохи. Дооосить!

Ізавра змішала капусту з маніоковим борошном у великому горщику.

Антонія сказала, щоб не лити багато олії: використати товщ з самої ковбаси, щоб приправити фарофу.* Марієта взяла на виделку одне кружальце і спробувала: ще сире.

— Обертай їх швидше!

— Не бачиш, що обертаю? Що за причепа!

Ізавра смажила окремо цибулю. Марієта додала трохи води до ковбаси, щоб не пригоріла на дні горщика. Антонія хотіла відібрати виделку з її руки: забирайся! Пхаєшся, де тебе не кличуть.

— Чи він сказав, який риж любить?

— Пухкенький.

Дунґа підвівся, зробив два кроки, зблизився і загавкав. Донґа звився біля Марієтиних ніг у клубок з наїжаченою шерстю.

— Бариться, — сказала Антонія.

— Ти надто турбуєшся.

— Дай хлопцеві спокій. Як спізниться, то почекаємо, нічого не станеться!

Ізавра висипала цибулю на капусту з маніоком. Мішала її дерев'яною ложкою.

— Фарофа має бути хрустка.

— Він не любить хрусткої фарофи, чула? Не втручайся.

Антонія помила руки. Марієта встромила друге кружальце ковбаси в рот: майже готова! Фарофа пашіла в горщику.

— Хай посмажиться ще трохи, щоб вивітрів з неї цей тваринячий товщ. Боже мій, де дівся той хлопчисько?

— Не будь цікава!

— Обід готовий, а його нема.

---

*Заправлене маніокове борошно.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Заспокійся. Я вже сказала. Як не прийде на час, не зашкодить підождати. Ніхто з цього не загине.

— Ти погано зробила, що позичила йому вельосипеда, — сказала Марієта.

— Забудьте хлопця, люди добрі. Агі! Як він попросив мене дати йому вельосипеда, що я могла зробити?

Марієта забрала сковороду з вогню: знаменито! Ложкою з дірками вибирала ковбасу і клала на папір, у який завивають хліб, щоб товщ витік з неї.

— Вилий трохи цього товщу. Дивись, який жир, аж людині погано робиться. Бррр!..

— Не гніви мене, Антоніє. В тебе манія сперечатися. Нема аж стільки товщу!

— Він не любить товстої фарофи.

— Любить.

— Брехунка.

— Любить. Сказав мені там на веранді.

— Ти вперта.

— Краще прибери стіл, замість присікуватися.

Ізавра не дозволила надто присмажувати ковбаси. Він не любить. Згасила вогонь. Скинула фартух.

— Заложуся, що вона липка.

— Ніби чому липка, дівчино? Липкий — твій ніс. Де липка? Нічого подібного. Не будь дурна.

Дунґа простягнувся, поклав голову на лапи.

Донґа подивився на Марієту блискучими очима.

Отінені повоєм з веранди. Викупані і запашні, три жінки чекали на хлопця. Ізавра розгорнула журнал. Марієта взялася кінчати гачкування (плела йому светер). Антонія клала пасьянса старезними картами на столику, в кутку.

Дунґа заснув, полизавши хвіст, проглинувши юшку наче міцними хльостами нагая і надихавшися з висолопленим між зубами язиком. Донґа з муркотом без відгомону гладив Ізаврину ногу.

Бджола перелетіла над головами трьох жінок і зникла в плетінні повою. Зозуля із стінного годинника закликала двічі, тоді вони зідхнули, а о 13.15 переглянулися.

Легіт, насичений морським духом, погойдав листя бананового дерева, дерева кажу і абакатового дерева.

О 14 годині вони повставали, походили, і кожна повернулася до своєї праці: Ізавра знову розгорнула журнал, Марієта взяла

гачок плести, Антонія поклала рядом тузи пік, треф і дзвінок, прочищуючи горло.

О 14.30 Ізавра закрила журнал і подивилася на інших з докором. Антонія далі розкладала пасьянс. Марієта покинула гачкування і збиралася відкласти окуляри в ту хвилину, коли по травнику саду перебігла мишка і сховалася в дуплі одного з дерев. Інші швидко глипнули, як почули її крик: Боже мій, миша!

Від сусіда доходив звук грамофона: Нелсон Ґонсалвес співав пісню. Недільне пополудні пливло сонне, понуре, повільне, наче стукіт серця і віддих їх трьох.

О 17 годині закувала зозуля в світлиці, і Марієта сказала: так, справді здається, що він не прийде.

— Прийде, виїхав же моїм вельосипедом.

В кухні стигла їжа. Кілька мух літало над білою, вогкою серветкою, якою вони прикрили горщики.

О 18.30 стемніло, і вони мусіли засвітити лямпу на веранді.

О 19 годині позіхали.

О 20 зідхали.

О 21.15 закувала зозуля, і Марієта погойдала гамак. Ізавра задрімала на кріслі. Антонія взяла сімку вин, сімку треф і сімку дзвінок та поклала їх поруч. Трясучися.

О 22 годині Дунґа збудився, роззявив сонний рот і пішов пити воду з миски. Повертаючися, змочив розсаду папороті.

О 22.30 вони повставали і повернулися до своїх праць.

— Він уже не прийде, — знову заговорила Антонія, з дзвінковим тузом між пальцями.

В кухні виповз тарган із зливу, з піднесеними антенами. Поліз, рознюхав по кутках: знайшовши вільну дорогу, побіг і виліз на піч.

— Заложуся, що він не прийде.

— Прийде. Не хвилюйся, заспокійся, — відповіла Ізавра, що проснулася на фотелі.

О 23 годині Марієта сказала, що мусить попоїсти, бо живіт їй буркотить.

— Піди до кухні, випий склянку молока, візьми окраєць хліба.

О 23.10 вони почули гамір при брамі і насторожили зір. Антоніїне серце закалатало, Марієтине застигло, Ізаврине задрижало.

digitized by ukrbiblioteka.org

О 23.30 вони позіхали.

О 23.40 — зідхали.

О 24 годині запіяв півень, і вони переглянулися пониклими очима. Маріета піднесла комір суконки, щоб заслонитися від вітру. Антонія згорнула карти. Ізавра дозволила, щоб Донґа вискочив їй на подолок. Гачкування впало на її спідницю в горошки, гачок вислизнув з руки. Голова перехилилася й заснула.

БЕЗ НАЗВИ

Торквато Ґонсалвес

■

і ось тут лежало
у ранку
який щойно почався
сумне
виставлене в тишу
дозріле
страшенно земля
яблуко на тарілці з аґату

■

перейти крізь ці літа
не загубивши
нитки пісень
зломити беззвучність ранків
не бути конаючим птахом

Торквато Ґонсалвес (Torquato Gonçalves) народився 1951 року. Його творчість передає атмосферу колоніяльного містечка Кабо-Фріо в штаті Ріо-де-Жанейро. Висунене на захід, в океан, воно переживає раптові гостини вітру, дощу та сонця. У збірці "Mar amargo" (Гірке море) відчувається непостійність нового покоління, що, невдоволене з готових соціяльних форм, шукає нових вартостей, вкорінених у бразільське минуле і солідарних з упокореним і ображеним народом. Любовна лірика Торквата Ґонсалвеса не висловлює нічого чіткими мазками, тільки ледь намічує. Поезії друкуються з дозволу автора.

не зронити із жесту
гідність погляду
перейти крізь ці літа
наче б усе
однойменно
говорило за всіх

■

ітажуру
річка ітажуру
дільниця ітажуру
ітажуру камінна шия
ноги пророка
ітажуру
пити спрагу знання
із дна криниці
вода червона
від початків аж по борлак
криниця ітажуру

■

емблема дель-рей з вогню й заліза
гармати святого Матея
наша дідизна люзитанська
гармати святого Матея
емблема дель-рей з вогню й заліза

■

і я чуваю
над твоїм сном
відколи ти була
маленькою
арасá*

■

я був на полях ґойтаказес
бачив плянтації трощі комини
між небом і зеленню
заводи і солодь диму
біля заводів ліп'янки з глини

---

*Арасá — бразільська ягідка. — *Ред.*

digitized by ukrbiblioteka.org

марну городовину вглибі подвір'я
городовину замість троянд
бачив пусті колоніяльні доми
бачив на торзі супів між рештками
бачив брудне і облущене місто
не бачив великої метрополії
не бачив веж нафти
не бачив навіть ріки параїби
але помітив обдертого негра
людський потік уздовж станції

■

добродій елпідій
жив у рожевому домі сорок років тому
бачив усе росло
глина ставала асфальтом
бачив вітер з інших квадрантів
часом дрімав
снив про плоди саду
мав четвірку дітей
і ключ на руці завішений
тоді його дім був ще повний
сьогодні на вулиці я здибав елпідія
спитав чи те все мало сенс
відповів що не знає
спозирав на афішу нової будови

■

зе де доме
їхав до африки
показати неграм
жовті картини
прибув до ріо
знявся вітер
вернувся

■

коли кажу
троянда вітру
відповідаєш
хризантеми гвоздики
коли дивлюся
на берег сходу
мрієш про північне устя

коли під нічку шукаю зір
ти схилом сонця на західнім пляжі
коли в тиші пісні
вітриш подув атлантику
біжиш нічим не займана
ти здорова ти вільна
я компас
а ти північ
коли денне розбовтане світло
нічого вже не обіцює
маєш віддаль стрибка
вкрустовану в сам стрибок
і живеш тут і там
тоді коли дні жеруть мою плоть

■

наче світло
що сяє
з твоїх очей
у цей вечір
спокійний
маріє

■

хто вдіяв
щоб ти текла наче іо
дитина річки інако
що за сон ти розбудила
щоб тобі дарували
кольчасту долю
перебігати гаї й пори року
поля камінні
бачити квіти
шум швидкобарвий
очам і обріям
що за бажання тобі бажало
дика сарно
шукати за часом
хто зна
всім загубленим часом

■

ти була в білому
коли кров заросила

digitized by ukrbiblioteka.org

наші юні обличчя
наспіла весна
народилися місяці
в твоїх очах жінки
одного дня
летіли птиці
зронили пера на трави
і я прикрив свою наготу
узимку дивився на море
з надією на вітрила
ти була в білому
сьогодні
гнилі овочі сплять спокійно в грудях
ні луна місяця
ні кров
не зворушать моїх
камінних очей

■

плисти біла барка
плисти голубий океан
завжди плисти
завернути керму на схід
на острови вдалі
повертати й плисти
з любови плисти
з відчаю плисти
бездомний прошаче
з хотіння
іти
повертатися
відпливати
відчути запах морський:
водорості
ступати твердо:
лимани
і в день коли вітер з півночі шалітиме
відплисти без вигуку
слів
без напису
на каменях квею.

ДІВЧИНКА В ЧЕРВОНОМУ ПЛАЩІ

Лея Муніз Діз де Абрев

Коли ввесь дім потонув у тиші, вона підвелася і крок за кроком зійшла сходами, одягнена в сорочину з тонкого льону. Відчинила двері. Дивилася крізь піврозкриту браму на засніжену вулицю. Перейшла садом і пішла далі хідником, де кілька чоловіків працювало на зміну, згортаючи до ручних візків накопичений на вулицях сніг. Вона прямувала просторий шмат часу. Тряслася з холоду. По довгій прогулянці повернулася додому і надибала його зовсім порожнім, без хоч однісенької речі з меблів чи однієї особи. Повернулася на вулицю. Зупинилася, щоб приглянутися до людей, які ще згортали сніг. Скулена в ніші брами, помітила, як зближався чоловік у сірій, теплій пелерині. Він став, щоб спитати, що вона там робить, в такому холоді і без нагортки. Вона відповіла, що не має грошей, щоб купити собі одяг.

Він пильно її оглянув, йому стало її шкода, і він сказав:

— Ходи. Зайдемо до крамниці на розі вулиці. Куплю тобі щось, щоб тебе загріти.

Він запровадив її до крамниці, і вона вибрала собі гарний червоний плащ. Потім схотіла дізнатися, хто він і де живе... Він сумно відповів, що не має нікого на світі. Ні навіть собаки. — А ти? — спитався він сам. Вона відповіла, що знічев'я лишилася сама, бо не знайшла нікого дома.

— Якщо хочеш, я заберу тебе до себе, аж поки знайдеш свою родину. Те авто — моє. Поїдемо?

Вони проїхали багато вулиць, і авто звернуло на широку дорогу, яка провадила на горб, до великого, понурого дому. Як тільки відчинено двері, він покалатав дзвіночком; з'явилася служниця і повела дівчинку до кімнати з іграшками. Коли служниця нею опікувалася, дівчинка довідалася, що він мав був донечку, дуже схожу на неї.

Лея Муніз Діз де Абрев (Lea Muniz Diz de Abreu) народилася 1926 року в Курітібі, Бразілія. Вона походить з португальсько-еспанської родини, що відіграла важливу ролю під час режиму імператора Педро I, з Португалії. Авторка закінчила філологічний факультет у Кабо-Фріо і працює в секторі середньошкільного навчання. Її творчий доробок — чималий, але багато її творів є в манускриптах і машинописах. Оповідання "Дівчинка в червоному плащі", вибране із збірки Caleidoscópio azul друкується з дозволу авторки. У ньому перемішані зони яви і фантазії, що залишає остаточно викінчити фабулу читачеві.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Ходи подивитися, — сказала служниця і повела її до залі. На головній стіні висів портрет дівчинки, такої самісінької, як вона, — такого віку, в такому плащі, як і її, серед зимового саду. Служниця уважно подивилася на неї і спитала:

— Катерино, де ти була ввесь той час? Чому ти не поверталася раніше? Десять років! Чому ти не повернулася того дня, коли ми пішли збирати квіти? Пригадуєш? Тоді, коли комар влетів тобі в око і ти розплакалася? Ясно, що я знала, де ти. Я сама тебе завела туди. Знаєш чому? Бо я не хотіла, щоб ти повернулася назад з поля. Не хотіла тебе знову! Ніколи більше! Чому ти повернулася сьогодні? Щоб мене оскаржити? Щоб мене осудити? Знаєш? Не можу жити з цим докором сумління. Я брехала, брехала... Брехня — страшна. Наче павутиння, що росте, росте і обвиває людину. Душить її. Я повернулася зараз потім, щоб привести тебе назад, але тебе вже не було. Потім кожного дня я поверталася, щоб тебе шукати. Кожного дня я трохи вмирала. З гіркоти, що́ я тобі і твоєму батькові заподіяла. Не маю відваги дивитися йому в очі... Ох! Якби ти була повернулася, ти полегшила б долю трохи нам усім. Він не страждав би так дуже. (Ще пильніше подивилася на дівчинку). Десять років... десять років... (Зашепотіла сама до себе): Ні, то не можливе! Як тебе звуть?

— Катерина. Ти ж сама сказала.

— Катерина... О, Боже! Я й не уявляла, що зазнаю стільки муки. Невже ти мене ненавидиш? Присягаюся, що...

Дівчинка, здавалося, не слухала. Перервала їй і спиталася, чи той чоловік, який її привіз, був добрий.

— Завжди був добрий. Був веселий, щасливий... Але потім, як ти пропала, став дивний. Мовчазний, гіркий, вже не посміхається. Він не знає (невже знає?), що то я всьому винна. Я не маю відваги йому признатися. (Служниця потягнула за фіранки, щоб затемнити кімнату). Від того дня він не живе справді. Прошитий болем, іде щодня тебе шукати. Привозить усіх дівчаток твого віку, що до тебе подібні, вбирає їх у червоне. (В крамниці його знають і приносять червоні плащі, щоб дівчатка їх надягали); потім він приводить їх сюди до твоєї кімнати з іграшками. Він їх залишає тут зі мною і замикається в бібліотеці, щоб плакати. Плаче ревно, як того дня, коли переконався, що ти більш не повернешся.

Дівчинка почала також плакати. Попросила служницю:

— Поведи мене до саду, де я давніше бавилася!

Коли вони залишали кімнату, надибали чоловіка, який ішов, щоб забрати її на прогулянку. Був спокійний, на його обличчі не було сліду сліз. Коли вони проходили залею, він помітив, що вона здивувалася.

— Ти вже бачила цю картину? Це — Дівчинка в Голубому, Томаса Ґейнсборо.

— Тут висіла інша картина.

Він посміхнувся. (Який був гарний, коли посміхався!)

— Не могла бути інша, дорога дитино. Ця картина висить тут від того часу, коли мої предки купили її від самого мистця, що був їхнім приятелем.

Вони прийшли до саду. Було багато квітів. Невже вони були ті самі, що їх вона збирала "того пообіддя"? І був ще собака, такий як той, побіч Дівчинки в Голубому; він простягався на сонці і підбіг лизнути руку чоловіка, що закликав його на ім'я.

Раптом знявся міцний вітер. Підняв густу пилюгу золотого листя. Дівчинка помітила, що вона лине в тій пилюзі до самих хмар. Хотіла звільнитися від листя, що вирувало довкола, аж з'явився ангел. Він розширив крила і сказав, щоб вона їх трималася.

Перше, ніж підійшла до вікна, вона стріпала рукою шовкове ясноблакитне пір'я, що прип'ялося до її сорочини з тонкого льону. Розгорнула фіранки на боки. В саду тугий вітер підносив золоте листя аж до неба.

ПОХОДЖЕННЯ

Марія Тереза дос Сантос Арантес

■

Вершина вітру й вершина мови
Тримають у соняшних водах мою плоть корінну
Між пейзажами троянди й кришталю.

Чекаю на дерева, вікна й богів
Із дна безіменного та беззвучного жаху.
Я мур жорстокости обіцянок.

Марія Тереза дос Сантос Арантес (Maria Teresa dos Santos Arantes) відома читачам "Сучасности" з її оригінальної критики сучасного українського оповідання. Авторка працює лектором бразільської літератури в Університеті Святої Уршули в Ріо-де-Жанейро.

В поезії Марія Тереза дос Сантос Арантес приєднує чуттєвий досвід до абстрактного поняття. Вона блискуче володіє антитезами, з яких витворюється кінцева синтеза. Тут поезії взято за дозволом авторки з її збірки "Принагідна співанка" (Modulo ocaso), 1978.

digitized by ukrbiblioteka.org

Білий птах, що його ранок несе на леготі,
Двигає мертвий час, загублений між пальцями.

Дивлюся на гавань напроти самотність мов камінь
І бачу: я з вічних тіней наче світло.

Схоплюю порожнечу форм у повнім пополудні.

САМОТНІСТЬ

Виучую сонце і зелень і свіжість гавані
Мертву з тіней, де форма твого обличчя.
Незаймана тиша, незаймана одинокість
Великий жест зв'язує лінію вітру.

БУДЯКИ

Цвіт світанку густий і короткий — не Твій,
Тоді як живі пахощі пливуть з зелених мохів.

Шемір кедрів не зраджує чого Ти шукала,
Тоді як Твоя стежка йде з поривів вітру.

Лише будяки з кришталю, які на землі Ти збирала,
Віддають Твій профіль, німий наче дзеркало.

МАНДАЛЯ

Для В. С.

1

Годинник скло
час утинає
волю що тобі притаманна

2

Годинник стіна
час співає
смерть що квадрантом

3

Годинник крапка
час широкий
у слові розказує

4

Годинник зелень
четверта частина
на папері клеєна

1

Папір зелень
квадрант ісклеює
волю, що тобі притаманна

2

Папір крапка
четвертина піднесена
в слові співає

3

Папір стіна
четвертина розказує
смерть що є часом

4

Папір скло
час слово широке
в квадрант украяне

СКРАЙНЄ

Солодке сонце пополудня, що дике наповнює
крик скрайнього.

Солодке волосся вітру, що йде пружасто
за ниткою скрайнього.

Але що залишає скрайнє — ніхто не знає.

Солодкий смак груші, що німо кусає
тишу скрайнього.

Солодка веселка того, хто замовчує
мою смерть.

ФОРМИ ПРИНАГІДНОГО

I

Усмішка таїни випробовує форми сна в довгих
вечорах без передишки, густих і коротких

І ніхто не знайде в згортках плоті троянди
легкої й тяжкої ознаки

Точка крутежу випливає раптовно дуже наново
й дуже давньо

І язик розливає солодь тіні та радість гладку
від жаху

digitized by ukrbiblioteka.org

І тиша в згортках плоті вдивляється
в значення меридіяна на блідім обличчі богів

X

Але на вікні розплилися соляні ниті слова
на зустріч троянді

Форма сна тепер знаходить з жагою
нутро скельної риби з анемони чоловіка

І значення об'являє дійсне і дійсне одуховлює колесо
щастя, голе та біле

XI

Колесо щастя, голе та біле, дає троянду
ззовні та зсередини

Троянда сприймає скельну рибу анемони сна

Нагота пополудня ломить форму і
відгороджує радість поза трояндою

І точка скельної риби анемони дотикається
півдня можливого та загубленого

Переклади з португальської мови
і анотації Віри Вовк

Чеслав Мілош

Віктор Вайнтравб

На чільну позицію в польській літературі останніх десятиріч вибилися два письменники: померлий минулого року вісімдесятшестилітній Ярослав івашкєвіч і Чеслав Мілош. Цілком відмінні літературні особистості, представники різних поколінь, різних поетик і різної політично-моральної постави. Попри це можна ствердити в них подивугідні подібності. Творчість обох імпонує своїм багатством і різноманітністю. Обидва вони письменники широкого подиху і з дуже широкими літературними обріями. Обидва відзначаються відчуттям слова і його краси, і це відчувається і в їхніх принагідних публіцистичних виступах. Обидва вони великою мірою письменники з реґіональним корінням. Івашкєвіч провів понад двадцять років на Київщині, і в його ранній творчості повно української тематики, а на Мілошеві тяжать зв'язки з Литвою.

Але тут аналогії закінчуються. Івашкєвіч — письменник-конформіст. Перед війною як літератор він стояв здалеку від політики, au dessus de ia mêlée. Після війни не можна було втриматися на такій позиції, і, наскільки він уважав, що мусив. Івашкєвіч висловлювався на користь панівного в Польщі режиму. (Кружляла анекдота, що, провадячи її по Варшаві, він сказав бельгійській королеві, що він католик, що вірить, але не практикує, і комуніст, що практикує, але не вірить). За це був осипаний офіційними ласками й почестями. Багато років він був кандидатом польського уряду на нагороду Нобеля.

Біографія Мілоша склалася інакше. Він народився 1911 року в Шетейнях, у Литві. Вивчав право в Вильні, де належав до поетичної групи "Жаґари" (слово означає друзки, використовувані, наприклад, лелекою при будові гнізда), з лівими нахилами. Його твори раз-по-раз нагадують, що він поляк, закорінений у специфічній литовській традиції. У його пізній поезії трапляються литовські звороти; його найвидатніший прозовий твір "Долина Ісси" (який має скоро вийти в англійському перекладі) — це віднайдення світу дитинства, проведеного в Литві. Як відомо, литовський реґіоналізм у польській поезії має особливо шляхетну й

Стаття написана спеціяльно для "Сучасности". Переклав з польського рукопису *PMm*.

digitized by ukrbiblioteka.org

багату традицію. Серед польських авторів, зв'язаних з Литвою, Мілош, безсумнівно, найбільше, найінтимніше литовський. Тож не диво, що 1955 вийшов том його поезій у литовських перекладах. Вийшов — у Буенос-Айресі.

Навчального року 1934-35 Мілош студіював у Парижі. Там опікувався ним його старший родич і визначний французький поет Оскар де Мілош. Оскарів батько був польським землевласником у Білорусі, а його родина походила з Литви. Мати була єврейського походження. Сам він жив у Франції і вже дорослим проголосив себе литовцем і зробився литовським дипломатичним представником у Парижі. Поруч французькомовної творчости, побічно, писав також польські вірші (які загинули). Оскар де Мілош був яскравим прикладом незвичайної складности національних стосунків, можливої хіба тільки в Центрально-Східній Європі. Чеслав Мілош особливо багато уваги присвятив своєрідній, багатій на парадокси й конфлікти традиції цієї частини Європи і багато разів гостро виступав проти вітчизняного польського націоналізму.

Повернувшися на батьківщину, Мілош незабаром оселився в Варшаві, але вибух війни застав його в Вильні, звідки, з-під радянської окупації, він пробрався до окупованої нацистами Варшави. Виданий зразу після війни, 1945 року, том його воєнних поезій "Ocalenie" (Рятунок) одразу висунув його в лави провідних поетів молодого покоління. І дотепер це найпопулярніша з його поетичних збірок. Чотири роки, 1945-1949, Мілош працював культурним аташе посольства Польської Народної Республіки в Вашінґтоні. Переведений на таку саму посаду до Парижу, 1951 року розірвав свій зв'язок з режимом і лишився у Франції. 1960 року його запрошено на катедру польської літератури в Каліфорнійському університеті в Берклі. Там він викладає дотепер, принагідно даючи курси також з російської літератури.

Роки перебування у Франції, в Монжероні під Парижем, — це особливо плідний період у творчості Міпоша, з виразним тяжінням до оповідної та есеїстичної прози. 1953 року виходить його книжка "Zniewolony umysł" (Поневолений розум), перекладена кількома мовами й якнайширше відома. Це книжка соціолога культури й моралісга, аналіза "деморалізації" інтеліґенції в комуністичних системах, показаної на прикладі чотирьох письменників, — Анджеєвського (який перед війною був католицьким романістом, під час війни заприязнився з Мілошем, і який, додаймо, за кілька років після видання Мілошевої книжки з пропаґандиста режиму переродився на його викривача), філософа Кронського, романіста Путрамента, теж колишнього друга Мілошевого, ще з виленських років, і поета Ґалчинського, що перед війною відіграв ролю чи то барда, чи то блазня ONR (Obóz Narodowo-Radykalny — Національно-радикальний табір), чимраз більше фашизо-

ваного, а після війни зробився бардом і блазнем комуністичного режиму.

Друга тематична лінія, що вперто повертається в есеїстиці Мілоша, прокладає шлях також до його поезій і щільно пов'язана з його становищем еміґранта, — це конфронтація різних культурних формацій. Особливо треба тут згадати дві його книжки, написану ще у Франції "Родинну Европу" (1957) і посталу вже в Берклі "Widzenie nad zatoką San Francisco" (Видиво над затокою Сан-Франціско, 1969). Вихідним пунктом тут для нього є його особистий стан: він народився в глухій прусько-литовській провінції, де життьові форми в великому ступені були ще такі, які зформувалися в XIX столітті, а доля перекинула його на взбережжя Тихого океану, де йому відкривалася "the shape of things to come" (форма речей прийдешніх), вилуплювані форми цивілізації XXI сторіччя. Мілош — еміґрант без комплексів. Він підкреслює свою інакшість, бо вона дає йому змогу бачити сучасну дійсність Заходу взагалі, а Сполучених Штатів зокрема, з іншої перспективи, гостріше, з віддалі. І через це його обговорення тієї дійсности може бути захопливо цікавим.

Прозові твори Мілошеві багаті й різнорідні, а його "Долина Ісси" належить до найвищих осягів польської повісти нашого століття. Проте своє місце в літературі Мілош завдячує передусім своїй поетичній творчості.

Читачеві цієї поезії насамперед упадає в око, що вона ніби стидається своїх ліричних аспектів. Автор намагається бути спокійним, речовим, панувати над собою. Емоційні вартості цієї поезії — ніби побічний вислід констатації, опису, розумування, вони справляють враження чогось мимовільного, невмисного, чого не пощастило усунути, бо воно належить до фактів чи до світу ідей, про який у вірші мовиться. У цьому джерело сили цього ліризму.

Тож не дивно, що мова цих поезій далека від усяких традиційних поетизмів, а зовсім не уникає яскравих прозаїзмів. Автор ніби закладається з читачем, що спроможеться викресати поетичне хвилювання з непоетичних матеріялів і за допомогою непоетичної мови. Звідси й тенденція поетова затирати межу між мовою ритмізованою й неритмізованою. У збірці поезій "Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada" (Де сходить сонце й куди западає, 1974) натрапляємо на поетичні тексти, раз-по-раз переривані чи доповнювані прозовим коментарем. А в збірнику есеїв "Prywatne obowiązki" (Приватні обов'язки, 1972) можна знайти "Нотатник", цикл ніби незв'язаних одна з однією думок, міркувань, які часто переходять у поетичну течію. Дві свої великі розміром поетичні композиції Мілош наче з викликом назвав "трактатами". Такий є "Моральний трактат" у "Світлі денному", як також окремо виданий

digitized by ukrbiblioteka.org

1957 р. "Traktat poetycki" (Поетичний трактат). Натомість сміливa в цій поезії метафорика, яка не раз перекидається на терен онейричних асоціяцій, типових для сонних видив.

Мілош міг назвати свої поеми трактатами тим легше, що вони сповнені інтелектуальним змістом, що це par excellence рефлексійна поезія. "Поетичний трактат" можна читати двома способами: як поетичний роздум над долею поезії й поетів у Польщі і як есей, що містить у собі безліч епіграматично стислих критичних оцінок, які часто зненацька вражають. Через те, що в поезії Мілошевій інтелектуальний струм відіграє таку важливу ролю і що її дикція наставлена на природність і простоту, вона розмірно легко піддається перекладові, так само, як і поезія Т. С. Еліота, яку поезія Мілоша нагадує і яку Мілош перекладав польською мовою. Якщо "Поетичний трактат", одне з найвищих досягнень Мілоша, не надто придатний для перекладу, то це з тієї особливої причини, що він цілком зрозумілий лише читачеві, який добре орієнтується в перипетіях літературного життя в Польщі.

Поезія Мілошева пробігає між двома тематичними і емоційними полюсами: один з них — це захоплення красою життя, другий — це жах зла й страждання, при чому відповідно до засад поетики Мілоша і тут і там виразом експресії виступають нібито безпристрасні констатації.

А водночас це поезія далекосяглих, честолюбних претенсій, що споріднюють її з поезією романтичною. У збірці "Ocalenie" можна було прочитати рядки, що їх Мілош пізніше повторив у вступі до "Приватних обов'язків":

> Czym jest poezja, która nie ocala
> Narodów ani ludzi?
> Wspólnictwem urzędowych kłamstw,
> Piosenką pijaków, którym za chwilę ktoś poderznie gardła,
> Czytanką z panieńskiego pokoju.*

Особливу ролю в творчості Мілоша грає релігійна проблематика. Автори, що особливо зрушують Мілоша, — це релігійні письменники, навіть містики: Блейк, Сведенборґ, Достоєвський, Сімон Вейль. Блейка й Сімон Вейль він перекладав. Але його поезію важко було б назвати релігійною в традиційному значенні цього слова. Радше можна вичути в ній голод на релігійність як настанову, що дає змогу прийняти життя, не зважаючи на зло, що в тому житті розпаношилося. Цими релігійними зацікавленнями пояснюються й біблійні переклади, що ведуть перед у літератур-

---

* Що таке поезія, яка не визволяє нації і людей? Співучасть в урядових брехнях, пісенька п'яниць, яким за хвилину хтось переріже горлянку, читанка з кімнати панунь.

ній творчості Мілошевій останніх років. 1977 року з'явилися його переклади Еклезіясту і Євангелії від св. Марка. Подією польського літературного життя 1979 року була поява Книги Псалмів у його перекладі. З дня на день можна сподіватися видання Книги й Ляменту Єремії. Мірилом того, як поважно Мілош розглядає свою перекладацьку діяльність, може бути те, що заради неї, в віці понад шістдесят років, він навчився гебрейської мови.

Так поезія Мілошева вібрує між гострими протилежностями. Є в ній засліплення красою існування і є гостре відчуття жаху зла. Дотримування суворости інтелектуального діялогу, потреба розумової точности співіснує в ній з голодом на віру, з зачарованістю релігією містиків. Знаходимо в ній гостру боротьбу з вітчизняним націоналізмом, але також глибоке закорінення в рідній традиції з виразними містками до сподівань польських романтиків. Гра цих суперечностей надає інтелектуальному змістові поезій Мілошевих драматичности, витворює їхню ущільненість і багатство.

9 жовтня, коли оголошено надання Мілошеві нагороди Нобеля, автор цих рядків був у Польщі. Ентузіязм, що його викликало це повідомлення, пояснюється не лише гордістю, що відзначено польського письменника. Відчуто, що ця нагорода має також свій політичний аспект, що надання її саме восени 1980 року еміґраційному письменникові — вислів схвалення шведами того, що в Польщі сталося. А на додаток, та обставина, що вірші чи прозу Мілоша не можна дістати в польських книгарнях, зробила з нього на батьківщині постать певною мірою леґендарну, надала його творам смаку забороненого плоду.

Це не означає, що Мілош був відсутній у польському літературному житті. Не кажу вже про те, що власне останніми місяцями кілька томиків його віршів і прози вийшло в позацензурних виданнях, з обмеженим з конечности колом споживачів. У виданій 1973 року Державним видавничим інститутом у Варшаві антології польської поезії, упорядкованій Станіславом Ґроховяком і Янушем Мацєєвським, Мілош був репрезентований понад двома десятками поезій і мав стільки ж місця, що й офіційний бард комуністичної Польщі Владислав Бронєвський, сильний зрештою поет. Це красномовний доказ, що цей відсутній письменник був визнаний як найвизначніший сучасний польський поет. Польський уряд, здаючи собі з цього справу, кілька років тому дав згоду на видання поезій Мілоша в Польщі. Поет підписав тоді умову з краківським католицьким видавництвом "Знак" на передрук останньої збірки його віршів "Де сходить сонце й куди западає". Але на цю збірку уряд не приділив "Знакові" паперу. А водночас до Мілоша звернулося найбільше державне літературне видавництво "Czytelnik" (Читач) з пропозицією опублікувати великий том

digitized by ukrbiblioteka.org

вибраних поезій. Мілош погодився на цю пропозицію, але під умовою, що перед тим вийде збірка "Де сходить сонце й куди западає" накладом "Знаку". "Знакові" одначе рік за роком відмовляли дати папір на цю збірку.

Це зачароване коло тривало до магічної дати 9 жовтня. Після неї папір на друкування віршів Мілоша в "Знаку" знайшовся і збірка з передмовою, спеціяльно для цього видання написаною автором, уже побачила світ у Кракові. Вже оголошено видання великого вибору поезій у "Чительніку" і томів прози, які мають опублікувати Державний видавничий інститут у Варшаві, а також Літературне видавництво в Кракові. Можна одначе сумніватися, щоб і тепер державні видавництва змогли повністю видати "Поетичний трактат" або "Поневолений розум", або такі есеї, як "Brognarb". Польському читачеві і в майбутньому доведеться знайомитися з ними або з еміґраційних видань або з позацензурних.

ДВІ ПОЕЗІЇ

Чеслав Мілош

1.

Чи папороть те саме, що вугіль камінний?
Чи краплина те саме, що вал океану?
Чи тотожні залізо і перстень безцінний?
І чи жолудь тотожний дубові-титану?

То навіщо ж питаєш про вірші колишні,
Про дівчат, що я кинув, ймення дивовижні?
Таж вільно моїм віршам, де хочуть, ходити,
І хай мої дівчата родять іншим діти:
Мені — перстень, дуб, вугіль, моря вал сердитий...

2. В МОЇЙ ВІТЧИЗНІ

В отчизні, до якої не вернуся,
Є озеро велике лісове.
Розтерзані химерні оболоки
Пригадую — туди мій зір пливе.

Води мілкої шепіт, дивну темінь,
Дно, на якому — трав густі терни.
Крик чорних чайок, смерку зимну червінь,
Пересвисти чиркові з вишини.

Спить в моїм небі озеро з тернини,
І, нахилившись, бачу я на дні
Своє життя. Я уже там — як страшно! —
Ще заки смерть мої спинила дні.

З польської переклав
Ігор Качуровський

digitized by ukrbiblioteka.org

Льоня Кисельов, український поет

Іван Кошелівець

Хоч виглядатиме це дещо незручно, випадає мені почати з цитати, і то довгої.

> В одному куті клітки, в якій я тут (у Кювервіллі) протягом трьох місяців вигодовую голубенят, що випали з гнізда, впало мені в око, що двоє з тих зернят, якими я їх годую, проросли, зовсім близько коло мисочки з водою, з якої подеколи переливається через верх. З цього маленькі зернята, що впали в щілину між стіною й дном клітки, дістали потрібну їм вологу; вони раптом (чи, навпаки: раптом я помітив це) пустили ніжні синьо-зелені росточки, вже чотири чи п'ять сантиметрів заввишки. І це — зовсім же природне — явище викликало в мене такий радісний подив, що довгий час я не міг ні про що інше думати. Зернята суть усього лише маленькі, тверді, майже круглі крихітки, що їх важать і рахують центнерами і слухняну їх масу пересипають і качають на своє уподобання. І от несподівано приходить цьому зерняткові бажання засвідчити, що воно є живою істотою! На велике здивування схиленого над кліткою доглядача, який аж ніяк не був свідомий такої можливости.

Це Андре Жід у звіті про свою подорож до Радянського Союзу 1936 року, який звіт свого часу набув великого розголосу сміливими викриттями совєтської деспотії. Образ живого зерняти вжитий у нього для контрасту: порівняно з "деякими теоретиками марксизму", не здібними виплекати й проростити зерно живої думки. Але я скористаюся цитатою далі в прямому її значенні.

За попередніх років траплялося мені час від часу робити загальні огляди української радянської літератури, якими я здобув незаслужену славу знавця її. Потім я перестав це робити, й от чому. Там, окрім статуту Спілки письменників, який у загальних лініях визначає, що письменникові вільно і що ні, вироблена дуже докладна система (писаних і неписаних) інструкцій, які кожен досконало знає, і, як слухняно їх дотримується, сам себе цензуруючи, то його надрукують, але мистецтва там не буде; і читач по-своєму, без теорії, дасть правильну оцінку творові; його читати не цікаво, бо він фальшивий. З цієї причини оправлені в палітурки стоси задрукованого паперу полежать призначений їм час на книгарняних полицях, потім їх віддадуть у макулятуру, за яку можна

придбати, як предмет розкоші, "Королеву Марґо" Александра Дюма (яка без здачі макулятури не продається).

Коли ж хтось порушить писані й неписані правила — його вп'ймають на густій сітці редакторських загород, як карася у волок, ще заки рукопис дійде до того, хто "підписує до друку" (на останній сторінці кожної книжки стоїть дата, коли "підписано до друку"). Таким робом практично на книгарняні полиці потрапляє тільки макулятура, і загальний огляд літератури за якийсь час сходить на чергову констатацію, що з утвердженням методи соціялістичного реалізму література дедалі більше перестає існувати.

Такий висновок, коли мова про загальні лінії процесу, назагал правильний, та з нього малий хосен, бо це й так добре всі знають, а найцікавіше якраз і починається після цього висновку. Виявляється, отак, як Жідові зернята, має чудодійну життєву силу пускати ростки в найнесподіваніших місцях талант, і всі загороди, хоч це й здаватиметься в світлі сказаного вище малоправдоподібним парадоксом, безсилі остаточно невтралізувати його жизняну потугу. Але в оглядача загального літературного процесу на ці паростї живого вже не вистачає місця, і щонайбільше в кінці він додає (так робив і я): "Попри те, трапляються окремі винятки..." і т. д., називаючи при тому кілька імен, тих, кого, за узвичаєними формулами, зараховують до винятків: Ліну Костенко, Валерія Шевчука, Євгена Гуцала, може, ще когось, а то за інерцією й такого, хто винятком давно перестав бути і знайшов утіху на лоні безпечнішого і прибутковішого від осторонництва соцреалізму.

А тим часом поза сферою нашої обсервації вартого уваги лишається багато більше, і, може, доцільніше було б, замість номенклятурної літератури, робити докладніші огляди цих винятків, які несправедливо перебувають за кадром уваги: там замовчують їх цілеспрямовано; тут — за горами неудобочитаємого їх просто не видно.

От, для прикладу, тільки випадком пощастило досі на еміґрації невідомій авторці молодшої ґенерації Валерії Врублевській: її прегарно, на подобу західньої літератури цього жанру зроблений біографічний роман про Соломію Крушельницьку помітив і влучно зрецензував Василь Витвицький (див. його статтю з приводу ювілею Крушельницької "Ювілейне пожнив'я", "Сучасність" 1980, ч. 12). Якби хтось з лікарів продовжив після В. Плюща дослідження історії української медицини, він натрапив би на дуже добру біографічну повість Валерія Князюка, присвячену Образцову й Стражескові, що була надрукована кілька років тому в журналі "Вітчизна". Дуже цікаві белетристи, що лишилися поза увагою наших любителів літератури, — Григір Тютюнник і Юрій Щербак (зразки їх прози є в другому виданні моєї "Пано-

digitized by ukrbiblioteka.org

рами найновішої літератури в УРСР").

Є й ще не одне, варте уваги, наприклад, молодий романіст Іван Григурко, прізвище якого відносно недавно почало з'являтися на сторінках літературних журналів; але ця моя стаття присвячена не загальному оглядові таких винятків, а одному поетові, талант якого засяяв коротким спалахом лірики, несподівано для атмосфери сучасного Києва чистої, і трагічно згас, але лишив по собі яскравий слід, здається мені, на еміґрації мало ким помічений.

За доброї пам'яті Олександра Твардовського у редаґованому ним журналі "Новый мир" з'явилася 1963 року (ч. 3) добірка віршів під назвою "Первые стихи". П'ять віршів. Наводжу повний текст першого з них:

Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Царя Петра зовем Великим
И в Ленинграде памятник ему?

Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы — чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:

"Це той перший, що розпинав
Нашу Україну..."

Не Петр, а те голодные, простые
В болоте основали Ленинград.
За долгую историю России —
Ни одного хорошего царя.

Автор — Леонід Кисельов, з додатковим поясненням: "ученик 10 класса школы № 37, город Киев".

Для початку шістдесятих років така оцінка царя Петра вже давно стала незвичним зухвальством, і Твардовський за образу царської величности дістав належну догану від начальства. Але кожному, хто цей вірш прочитав, особливо українцеві, закарбовувався він у пам'яті як сиґнал про щось виняткове, що на довгий час лишилося інтриґуючою загадкою. Очевидно, воно не було загадкою для літературних кіл Києва, але нам тут, на Заході, відкрилося багато років пізніше, після того, як 1970 року у київському видавництві "Молодь" з'явилася збірка поезій цього автора з дещо дивною подвійною назвою, російсько-українською: "Стихи — Вірші". Відповідні цій подвійності російська передмова Дмитра Затонського й українська післямова Леоніда Новиченка. Теж факт не без значення: обидва в радянській номенклятурі — критики першого ранґу.

Мені не відома біографія поета в деталях, але з того, що дійшло (зокрема з прегарного оповідання Юрія Щербака про Льоню Кисельова у журналі "Дніпро", яке мені, на жаль, загубилося) вона виглядає так. Є в Києві письменник Володимир Кисельов, який працював (чи й тепер працює) в українських установах, але пише російською мовою. Що пише — не доводилося читати, та й не цікавило мене познайомитися з писаниною якогось друго- чи третьорядного в російській літературі, правдоподібно, малороса-перекинчика, бо вже як читати російських авторів то тих, що друкуються в Москві, а не в Києві. А Льоня (так називали приятелі автора наведеного вірша) — його син.

Можна приблизно реставрувати, що зросійщений батько зневажив українську мову як "безперспективну" і побажав виховати сина в російській культурі. Нам не відомо, чи школа ч. 37 у Києві українська чи російська, але незалежно від того Льоня пішов по батькові і став російським поетом. Перші його друковані вірші датуються 1959 роком, і, як врахувати, що 1963 року він був десятикласником (як написано в "Новом мире"), то віршувати він почав не пізніше шостої кляси, тобто чотирнадцятилітнім. Останні його вірші датовані 1968 роком. Десь тоді, в молодому віці, він помер на левкомію.

Радянським видавцям бракує елементарної культури, щоб, видаючи підсумкову збірку творів по смерті автора, подати бодай короткі біографічні відомості про нього; і про причину смерти молодого поета я дізнався з згаданого вище оповідання Юрія Щербака.

Оце й усе, що мені відоме про Льоню Кисельова. Можна ще з великою правдоподібністю припустити раннє знайомство з літературним оточенням, бож батько — письменник. Але є збірка поезій, і з неї можна висновувати сильвету автора на дистанції від усієї решти, тільки з самих віршів.

Перший вірш у збірці "Ручей". Наводжу його теж повністю, вибачаючися за це й інші наведення в ориґіналі перед читачами, які не знають російської мови, бо і не володію мистецтвом перекладу, і в цьому випадку потрібні саме ориґінали, бо переклади, навіть найдосконаліші, ніколи не віддають поетики ориґіналу.

Вы не пытались проследить,
Куда бежит ручей?
Петляет, вьется, словно нить
Из серебра, — ничей.
Мне даже странно, что ручей
Из серебра — ничей.
А интересно проследить,
Куда бежит ручей.

digitized by ukrbiblioteka.org

И я пытался проследить,
Куда бежит ручей,
Но закружил меня в полях
Он хитростью своей.
Чуть было не сгубил меня
Он хитростью своей...
Да разве можно проследить,
Куда бежит ручей!

Під віршем дата: 1959. Значить, написаний він у чотирнадцять — щонайбільше п'ятнадцять років. І що цікаве: ні сліду в ньому учнівства.

Звичайно в такому віці починають з римування "мрій", кохання чи великих проблем маштабу "світової скорботи", і вірш будується на готових зразках, тобто в більшості випадків починають з літературщини. Так починав і наш тепер уже клясик, талановитий Максим Рильський. Вистачає прочитати оцю строфу про пісню, щоб відгадати, що писав її п'ятнадцятилітній:

Заспіваю її
Про всі мрії мої,
Чом вночі я не сплю,
Як її я люблю,
І як серце з кохання болить!..

Тут у Рильського все, як належить, підліткові-початківцеві. А не те в Льоні Кисельова: він з першої проби пера дозрілий поет, який суверенно володіє словом, а то й, як homo ludens, — віртуозно грається ним, що теж не властиве початківцеві, для якого поезія — щось не менше, ніж ключ до розв'язання світових проблем. Дозрілість Льоні з першого кроку в поезії і промінна сила його таланту так дивували дорослих дядь, що член-кореспондент АН УРСР Дмитро Затонський не завагався почати передмову до збірки його поезій таким абзацом:

> Ще коли йому було років сімнадцять, втішно мені було почувати, що я належу до числа його друзів. З погляду нормальної людської логіки все, власне, мусіло б було бути інакше: адже я — одноліток його батька. Але та сама нормальна людська логіка стає дуже неточною, коли судилося тобі зустрітися з справжнім талантом.

Перегортаючи єдину збірку поезій Льоні Кисельова, натрапимо не раз і далі на гру словом, але й на ліричний пейзаж і складну медитацію. Та річ і не в цьому, а в якійсь винятковій щедрості його таланту, завдяки якій він може говорити про все, на чому зупиниться око, і розмовляти з предметами й живими істотами так, що все стихійно знаходить вислів поетичною мовою, ніби зовсім простою, але заразом і в незвичних метафо-

рах і функціях слів, наново ним для себе відкритих.

Не можна сказати у випадку Льоні Кисельова, що поет має, як часто трапляється, щось улюблене, чому надає перевагу в своїй ліриці. Ні, це може бути кожного разу справді будь-що, наприклад, вікна чужих домів, на які він осіннього вечора дивиться в присмерку з своєї хати, і його тягне поговорити з ними:

... просто, знаєте, я поет.
І я люблю пітьму.
Скажіть, ви дозволите мені
Про вас написати вірш?

Що вражає у всьому невеликому дорібку Льоні Кисельова — це шляхетна чистота почуття і думки від виставляння наперед свого *я*. Гадаю, що генезу цієї прикмети Льониної поезії посутньо визначив Юрій Щербак (у процесі писання статті знайшлося мені його загублене оповідання) словами, які я вириваю з конкретного контексту, бо вони дійсні для всієї творчости Льоні: "Льоня... складає, вірші. Вірші, в тисячу разів кращі від того, що пишемо ми всі .., тому що на кожне його слово вже лягла ще не усвідомлена, але виразна тінь смерти й вічности, а на наших словах лежать дешеві рум'яна самозакоханости, позерства, честолюбства, марнослів'я й заробітчанства". Раціонально такі твердження годі було б доводити, але понад раціональною логікою переконливість їх незаперечна.

До якогось часу поезія Леоніда Кисельова з погляду національного, сказати б, індиферентна. Лише мова засвідчує, що маємо справу з російським поетом. Такі вірші можна писати в Києві, Москві чи Алма-Аті. Майже без couleur locale. Лише деякі, наприклад, зі згадкою про Дніпро. Але таке саме можна писати про Волгу чи Неву без застанови над тим, хто над тією річкою живе. Та ось на четвертому році віршування поезія, симптоматична змістом:

Я позабуду все обиды,
И вдруг напомнят песню мне
На милом и полузабытом,
На украинском языке.

Уявляється мені, що головне тут для поета це "вдруг" (раптом). Раптом вривається в свідомість пісня милою, але півзабутою українською мовою. Це треба збагнути так глибинно, як катастрофу, за якою починається оновлення, повноту якого відчувають лише ті, хто, вирісши в російському оточенні росіянином, під впливом якогось поштовху відчують потребу повернутися на віру батьків. І, дивним чином, цим поштовхом чи не найчастіше буває українська пісня. Це посередньо випливає з твердження

digitized by ukrbiblioteka.org

людини, яка зазнала подібної еволюції, що й Льоня Кисельов, Леоніда Плюща, який у книжці спогадів засвідчує, що всі українці, навіть ті, хто давно від українства відійшов, усвідомлюють себе українцями, щойно починають співати свої пісні.

У свідомість Льоні Кисельова українська пісня врізалася з силою категоричного імперативу, який тотально полонив поетову душу:

Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете — только песня
На украинском языке.

1963 рік. Він, видно, був переломовим у світогляді Льоні Кисельова: ним датується цей вірш, і цитований на початку про царів, і ще цикл "Стихи о Тарасе Шевченко". Поет усе ще пише по-російському, але в цьому останньому циклі декларує поворот на Шевченків слід:

Он прятал от тюремщиков
В голенище не нож,
а стих.
Радоваться нечему,
Но это —
его стиль.
Не самолюбие автора,
А чистая вера в то,
Что можно приблизить
Завтра
Залпом своих стихов.
Эта вера рождала
Песню в зашитых ртах.
Буду об этом помнить
И буду писать —
так.

Триптих закінчується строфою, в якій поет приймає заповіт Шевченка:

Я знаю, что твердил Тарас Шевченко.
И, как его завет, я повторяю
Одно-единственное это слово:
Ненáвиджу!

Так у лексику поета Леоніда Кисельова вриваються перші українські слова, і вони — Шевченкові.

Перегортаємо сторінку за сторінкою єдину його збірку далі. Гра словом не перестає захоплювати його, але така, що кріпить у сітці грайливого сплету слів тугий підтекст, а за видимістю легкости криє пильне гранування кожного рядка, слова і звука:

Игра в слова — нелегкая игра.
Здесь правила таинственны и строги.
Лишь поначалу кажется, что строки
Соскальзывают с кончика пера.

Так дійдемо до шістдесят восьмого року, покищо тільки з кількома українськими словами, позиченими в Шевченка, але тут раптом (знову ж — раптом!) кінчаються російські і "Дудариком" починаються українські вірші, але того самого року кінчаються, на жаль, і вони...

З українських віршів зацитую той, до якого Кисельов узяв мотто з Андрія Малишка: "... В залізній мові, в залізнім реченні":

Так, воно залізне, наше слово — криця,
Гучномовна мідь.
Над життя і згубу у космічнім віці
Вічністю бринить.

Та коли покличе й блискавкою блисне
В сяйві корогов,
Пам'ятайте серцем: наша мова — пісня,
І в словах — любов.

Вірш не потребує коментаря. Тільки хай не складається з нього враження, що поет Кисельов, повернувшися в рідну стихію, зійшов на вузько національну тематику. Ні, зафіксувавши в кількох віршах свідомість свого навернення, він, вільний від почуття меншевартости, — і це найвідрадніше в українській частині його дорібку, бо те почуття повело б його в національне плаксійство, — лишився ліриком, тобто поетом людського в найзагальнішому і найконкретнішому значенні цього слова, а його короткий творчий зблиск українською мовою за кілька місяців шістдесят восьмого року багатством мотивів інтимної лірики й красою стилю становить найкраще надбання з усього, що за той самий час з'явилося в українській поезії.

Моторошно думати про втрату, завдану українській культурі передчасною смертю Леоніда Кисельова. Сам він був свідомий наближення неминучого і сказав це надиво просто в останньому чотиривірші під назвою "Осінь":

Така золота, що нема зупину,
Така буйна — нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя.

Ці слова можна тлумачити як вислів мужности, що й зробив автор передмови Дмитро Затонський. Щоб до нього приєднатися, треба було б знати покійного поета особисто, бо самі ці слова ледве чи щось говорять за чи проти мужности. Твердження За-

digitized by ukrbiblioteka.org

тонського тим більше насторожує, що в клішованому образі радянської людини мужність належить до обов'язкових прикмет.

У Льоні Кисельова є з останніх місяців життя про те саме кілька інших віршів, і я дозволю собі навести ще два, одверто признаючися, що цитувати справжнє куди приємніше (і, щиро сказати, багато легше), ніж його коментувати:

Тільки двічі живемо.
Раз — у світі білім-білім,
Тож сумуємо і квилим,
Як до іншого йдемо.

А тоді ще в другий раз,
В світі чорнім — аж червонім.
Чорнозем ламає скроні,
І трава росте крізь нас.

Тільки двічі живемо.
Дай нам, Боже, щоб любили
І щоб люди не раділи,
Як у чорний світ йдемо.

І останнє:

Завтра буде світ такий, як завше —
Білий, жовтий, трохи вороний.
І зависне небо, наче зашморг,
Як і має бути восени.

Сон, мов смерть, настигне на світанку,
І незваний день в останню мить
Забере тебе, як полонянку,
Як у пісні — конями умчить.

Чи все це щось говорить про мужність? Я не знаю. Хай буде так тому, хто цього хоче. Мені ж здається, що тут висловлене щось більше, універсальніше: людська покора перед страшною неминучістю, яка чекає на кожного з нас; до Льоні Кисельова вона прийшла занадто рано...

У червні 1967 року вибралися ми в подорож півднем Франції спільно з покійним Орестом Зілинським. (Хай читач пробачить мені, що в цій статті тягну докупи з поезією Леоніда Кисельова такі далекі речі, як живі Жідові зернята і свою подорож, бо все це якось химерно пов'язалося в моїй свідомості і зажадало такої форми вислову). Коли після оглядин Арлю ми поспішали до авта, щоб вирушати в дальшу дорогу, Орест зупинився перед пам'ятником Фредеріка Містраля: "Не дай, Боже, щоб сталося й нам таке: щоб у Києві стояв пам'ятник Шевченкові, а ми стали провансальцями..."

Примара небезпеки, так визначена Орестом Зілинським,

зависла над нами від століть, і все робиться, особливо за останні десятиліття панування совєтчини, щоб вона стала дійсністю. Це боротьба на життя і смерть, і ми, як бути щирими, не знаємо остаточного її висліду, але на кожному часовому відтинку можемо перевіряти, чи українська культура достатньо живуча, щоб за відповідних обставин мати силу відстояти свою національну суверенність. Отак, як Андре Жід, бачивши велике в малому, тішився проростанням малих зерняток, там ми тішимося кожного разу проявами нашого відродження, навіть одиничними, бо через окреме можна бачити тенденції цілого. У цьому світлі навернення Льоні Кисельова з російського на українське вельми багате значенням.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ретроспективна виставка Соні Дельоне

Аркадія Оленська-Петришина

У ґалерії Ґрей у Нью-Йорку в листопаді-грудні м. р. відбулася велика ретроспективна виставка картин та прикладного мистецтва народженої на Україні Соні Терк-Дельоне. Сама мисткиня вважала впливи свого дитинства на Україні важливими для розвитку яскравого кольору в її мистецтві, як знаємо з її часто цитованих спогадів та з її інтерв'ю, що вона дала 1976 р. "Сучасності" (ч. 7-8). Виставка Дельоне в Нью-Йорку дала рідку нагоду побачити в ориґіналах багато праць мисткині, які звичайно знаємо тільки з репродукцій. Виставлені експонати показали мистецький підхід Дельоне, яка фактично відкинула розрізнення між чистим та прикладним мистецтвом і трактувала з однаковою серйозністю малярство та мистецьке ремесло, те, що пізніше дістало назву дизайна.

Найраніші картини на виставці, з першого десятиліття 20 ст., вказують на спорідненість Дельоне з фовістами, на її зацікавлення чистими, яскравими кольорами в пласкому зіставленні форм. Уже в працях з другого десятиліття нашого віку впадає в око зацікавлення мисткині заокругленими формами, які спершу проявляються в предметних працях (як "Молода дівчина з кавуном", 1916), а опісля в безпредметних творах. Це особливо виразне в серійних картинах, як у серії танцюристок, де повторювання заокруглених форм ніби відтворює ритмічність танців. Дельоне полонить ритмічність заокруглених форм також у натюрмортах та краєвидах. (Однак твердження про творення зоровими засобами ефекту "рівночасности", як твердили про свої праці Робер і Соня Дельоне, не оправдане — їхні праці не "симультанніші", ніж, скажімо, кубістів того часу). Взаємодіяння чистих, яскравих кольорів, з яким мисткиня експериментувала в своїх оліях, вона застосовувала також у настінних декораціях, театральних строях, текстилі, в обкладинках книжок, у кераміці та інших ділянках прикладного мистецтва. Її проєкти вбрань характеризує відважність і драматичність зіставлення абстрактних узорів, які, здається, існують самі задля себе і не намагаються підкреслювати форми людського тіла. До речі, проєкти вбрань та текстилю Дельоне не мали великої популярности в 1950-их і 1960-

их роках, коли домінувала мода на менш відважні взори. На виставці є також текстиль у поміркованих, координованих тонах, як нюанси брунатних кольорів, мабуть, з бажання мисткині зацікавити ширші кола покупців. Усе ж навіть і ці вражають надто великими самодовільними формами.

Вага творчости Соні Дельоне в розвитку мистецтва 20-ого століття ще мало прослідженa. Наприклад, праці, які американець Франк Стелла виконав аж у 1960-их роках таки надто нагадують деякі картини Дельоне з 1930-их років. До речі, накривало на ліжко, яке Дельоне запроєктувала 1911 року (тоді, коли її олії ще були предметними) в перспективі майбутнього належить до найраніших безпредметних праць нашого століття. Відзначаючи піонерські аспекти в творчості Соні Дельоне, не можемо не згадати про слабке координування предметних та безпредметних елементів у деяких її працях, що справляє враження довільного добору. Також неґативно вражає грубувате, недбале виконання деяких картин, де ніби бракує повного відчуття форми.

digitized by ukrbiblioteka.org

ПОЕТИ ПРО МАЛЯРІВ

1. Майстер співучої палітри Михайло Дмитренко

Олекса Веретенченко

Ось тут увесь він перед нами —
Його життя не темний ліс.
У Лохвиці між лопухами
З веселкою Михайло ріс.

Мав душу праведну і щиру,
Сам Бог до нього був ласкав:
Одважив хисту повну міру,
Дар творчости подарував.

А дар — то жар, вогонь пекучий,
Що серце спалює творця.
Хто став на шлях свій неминучий,
Іти повинен до кінця.

І він збагнув буття одміни,
І в спадщину на славу слав
Молитву-пісню України
Веселкою намалював.

Образотворчість і поезію споконвіку називають двома рідними сестрами. Тож не випадково поетичний заспів відкриває це слово про мистця.

Михайло Сергійович Дмитренко народився 9 листопада 1908 року на Полтавщині в місті Лохвиці, над річкою тієї ж назви.

За Козацької доби там зберігалася державна скарбниця гетьмана Івана Мазепи, споруджено сім церков, славних своїми багатющими іконостасами... Вечорове подзвіння дзвонів, далекі наспіви дівчат, що вертаються з поля додому — все це глибоко западе в душу майбутнього мистця, а згодом стобарвисто оживе на його полотнах та настінних розписах.

Цікавість до малярства прокинулась у Дмитренка з раннього дитинства. Деякий час його мати харчувала старого петербурзького маляра, що працював у соборі. Той маляр завжди носив при собі невеличкий нотатник, в якому він робив свої ескізи. Ось туди й подивився шестилітній хлопчина, ось тоді й запалив йому серце, начерканий тонким олівцем, образ Мадонни. Ніжні, м'які він побачив зариси, щось таке на зразок Фра Філіппо Ліппі.

Саме цей випадок, наче волею Провидіння, спрямував Дмитренка на шляхи мистецтва та визначив своєрідні особливості його творчости... Пізніше він і сам аж у Люрді звершить "українське чудо", малюючи образ Мадонни, яка ще не раз трансформується в його просвітлених портретах українського жіноцтва. З-під його співучої палітри постануть нові твори. Своєю мистецькою вартістю вони компенсують гетьманські скарби, пограбовані чужими руками після полтавської поразки.

Але Дмитренко не мав поразок! Ще в реальній школі на нього звернули увагу вчителі малювання Федір Артамонов та Володимир

Поруч фахової критики мистецтва, відколи існують література й мистецтво, поети забирали слово, щоб дати вислів своїй, часто інтуїтивній оцінці баченого. Два підходи взаємно доповнюють один одного. — *Ред.*

Павлович Журавльов. Одного разу на клясній дощці Михайло намалював мітичного коня Алкіда: крупастого, басовитого, з роздутими ніздрями, — якби йому крила, то був би Пегас! Побачивши цей малюнок, Журавльов удавано злякався, а справді подумав — кого ж він прийшов учити? Втім, до всього він був збайдужілий, ніщо його не цікавило, то й своїм учням відповідав знехотя. Ось яку прозаїчну лекцію він прочитав Михайлові, коли той заїкнувся про Київ:

— Якщо ти зможеш нічого не їсти, якщо ти зможеш у всьому собі відмовляти і спати верхи на патикові, тоді їдь і вчися.

— Не знаю, чи зможу, але спробую, — вирішив Дмитренко.

Натомість учитель Федір Артамонов завжди виявляв до українського мистецтва особливий пієтет і вважав його найкращим у світі. Він прищеплював учням любов та пошану до кераміки, тканини. У клясі говорив: — Таж вам не треба йти нікуди й ні до кого по науку, ви маєте все своє, незаступне!

Здавалося, не було меж його захопленню. Але Дмитренка подібна перспектива не захоплювала. Взяв у матері чорнохлібний клунок, трохи сала, та й подався пішки на залізничну станцію за шістнадцять кілометрів. Цибулі й часнику не захопив, бо знав — для хлопця то ростиме по дорозі.

У Києві Дмитренко віднайшов адресу колишнього вчителя Журавльова і винайняв у нього куток за два карбованці місячно. Величезна заля була переділена ширмою на кімнату й робітню. Серед кімнати стояв довгий стіл під широким обрусом, на його нижньому покладі, вкритому соломою, і ночував завжди голодний Михайло.

До господаря приходили завсідні гості, пили справжній китайський чай, від якого пахло, нібито в раю. Та інколи чоботищами ставали на сонного юнака, а він годинами терпів і не скрикнув, щоб ніхто не знав про його жалюгідне існування, щоб нікому не муляти очі.

Два роки вчився Дмитренко в Художньо-індустріяльній профшколі. Взимку він ходив у ліс пиляти дрова, згрібав лопатою сніг, злазив на дахи десятиповерхових будинків. Однаково добре володів лопатою і пензлем.

На конкурсі до Київського художнього інституту зголосилося приблизно шістсот кандидатів, прийняли всього шістдесят осіб. У тому числі був і Дмитренко. Щастя усміхнулося йому, здійснилася мрія, про яку він марив. Настала найкраща нагода озброїтись на майбутнє великими академічними знаннями.

Тоді ще діяли останні з могікан: брати Кричевські — Василь і Федір, а також їхні колеґи — "західники", члени ОСМУ Лев Крамаренко, Андрій Таран, експресіоніст Кость Єлева та інші. У Київському художньому інституті Михайло Дмитренко ознайомився з технічними засобами образотворчого мистецтва. Вчився він у професора Федора Кричевського і, певна річ, йому найбільше зобов'язаний. Після закінчення інституту чотири роки працював на Донбасі та в Київському театрі робітничої молоді (ТРОМ), а потім знову був покликаний своїм колишнім професором на посаду його асистента. Згодом він став доцентом рисунку на архітектурному факультеті.

1939 року Михайло Дмитренко назавжди покидає Київ і переїжджає до Львова, де він очолив Оргкомітет спілки радянських художників Західньої України. Після Другої світової війни йому відчинилися двері в широкий світ: від Німеччини — через Атлантійський океан — до Канади й

digitized by ukrbiblioteka.org

Соняшники і коник-свистун, олія, 1974.

Північної Америки на стале життя в Детройті.

Щасливі ті мистці, якими цікавиться молодь; щаслива та молодь, що має змогу перейняти творчий досвід старшого покоління. Багато студентів Михайла Дмитренка досягли визначних успіхів у своєму фаху, тепер вони відомі особистості.

Для Дмитренка не існують погані мистецькі засоби, треба тільки вміти їх доцільно використовувати. Найлегше, каже він, оперувати пастелею, зокрема нею зручно робити ескізи, бо вона дуже гнучка, хоч і швидко "вивітрюється". Значно популярніша акварела — фарба, що розчиняється водою. Вона, правда, не досить стійка проти соняшного світла, подекуди може змінитися, але все ж таки у фресках, покладена на вогкий тинк, виявляється триваліша за темперу.

Нині в Міляні італійські реставратори намагаються врятувати фреску Леонардо да Вінчі "Остання вечеря", яка взялася цвіллю на стіні. Майстер тут ужив складнішої темпери.

У темпері сполучною речовиною є натуральні емульсії, головним чином яйце. Більше надається вона для канви, як до настінного розпису. Це надзвичайно відповідальний матеріял: починаючи малювати образ, треба наперед усвідомити все до найменшого деталю, бо кожну хибу неймовірно тяжко направити.

Чи хто врятує "Останню вечерю" Леонардо да Вінчі?

Далеко практичніші олійні фарби. Їх можна зчистити, змити, висушити зверху та малювати знову. Михайло Дмитренко переважно працює в олійній техніці. Він приготовує матеріяли так, щоб вони не мали надміру товщу, олійні фарби "відоліює", робить їх "дієтичними", без холестеролю.

— Я особисто, — говорить Дмитренко, — шаную і ціню ті речі, які є незрушимі. І тому я дуже й дуже люблю церковне малярство, бо воно виконується на стіні. Те, що зробиш на стіні, там воно й залишиться

назавжди: в тій самій архітектурній позиції, при тому ж освітленні і температурі. Звичайний твір можна поставити скрізь — і в світлу, і в темну, в вогку чи суху кімнату — і з часом він потроху зміниться... Всі ці міркування скерували мене полюбити настінне малярство, а українське настінне малярство тепер є лише в церквах.

Ті рецепти й формули, яких Дмитренко вживає в церковних розписах, він так намагається робити, щоб вони були вічні. Хай краще образ матиме якісь інші вади, аніж буде недосконалий технічно і знищиться ще перед тим, як скінчаться фінансові розрахунки. Отже, дбаючи за ту малярську етику, Михайло Дмитренко старається кожне замовлення виконати якнайкраще — і якнайміцніше, і якнайсолідніше. Не слід забувати, що стінопис у церкві — то пекельна праця, яка вимагає від мистця велетенських зусиль. Потрібні роки, щоб розписати внутрішні стіни споруди.

Досить згадати українські церкви, розписані ним у Янґставні, Савт Бенді, Гемтремку, Міннеаполісі, Нью-Йорку або в Торонто чи Сарнії. Поліхромії Михайла Дмитренка відзначаються фігуралістичним принципом композиції та, безперечно, належать до монументального мистецтва. Їх постійно оглядають прибульці з інших міст і країн, школи вряджають екскурсії для учнів, перед ними відправляють набоженство при незчисленнім здвигові прочан.

З давніх-давен і до нашого часу в образотворчому мистецтві існує дилема: який компонент важливіший, рисунок чи колір? Старовинні майстрі більше схилялися до рисунку, вважаючи його сталою величиною, бо колір, навпаки, умовний і змінний. Одначе, в церковному малярстві обидва ці компоненти сполучаються в одне ціле, їх роз'єднати неможливо. Самого там рисунку ще не досить, він повинен бути сильно акцентований гамою кольорів, тільки тоді створиться молитовний настрій і душа піднесеться до Бога.

— У всякому разі, — каже Дмитренко, — я люблю, коли образ звучить. Кольористика малюнку — це те саме, що вдало зроблена гармонізація в музичному творі. Яскравий приклад: ван Ґоґ. Він створив революцію світла новими кольорами. А зробіть ван Ґоґа чорнобілим, то не знати, чи будуть ним чаруватися його адепти. За супротивний виняток може правити один тільки Енґр, — мабуть, останній класик у світі. Він був такий геніяльний рисівник і мав таку завершену культуру шляхетного рисунку, що не можна вже нічого ні додати, ані відняти.

Сучасне мистецтво, предметне чи безпредметне, базується на класичній спадщині, яка витримала пробу часу протягом століть і тисячоліть. А втім, на думку Дмитренка, серед нашого загалу домінує хибне уявлення про старе мистецтво. Всі чомусь гадають, що воно й колись так само виглядало, як тепер, і тому більше вірять нашарованій патині, як самому малярству. В античні часи квітучої Еллади, імперського Риму чи в епоху Відродження, їхнє малярство мусило бути свіжим, кольоритним, життєрадісним. А коли згодом час покрив його історичною патиною, то це не означає, що й ми повинні починати від неї своє мистецтво.

Не мавши відповідних розчинників фарби, старовинні майстрі не могли володіти феєричним багатством кольорів, що їх пізніше винайшли представники різноманітних мистецький течій. За часів Рембрандта

digitized by ukrbiblioteka.org

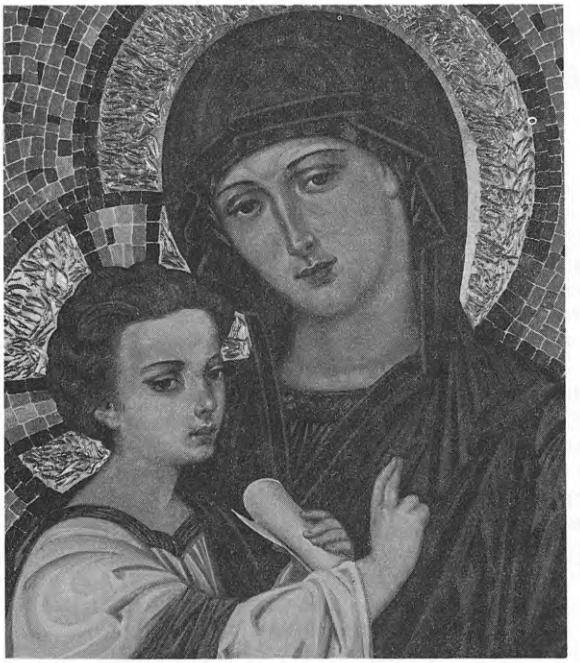

Мати Божа на зеленому тлі, олія, 1971.
З колекції митрополита Мстислава.

вживалися так звані бітуми — смоляні фарби з домішкою чорного блискучого асфальту. В наслідок цього дуже швидко відбувалася метаморфоза, мистецькі образи набирали темнішого полиску.

Повідають, одного разу Делякруа знайшов у котромусь палаці, захований від сонця і людей, сувій мистецького образу. Розгорнувши його, він побачив незакінчений первотвір самого Тінторетто з відбиткою ноги на полотні. Та, що дивніше, через декілька століть він виглядав так, ніби недавно написаний.

Це дає підставу засуджувати образотворців, які сучасні церкви підробляють під патину: все темне, придушливе, вкрите бронзуватим тоном. А чому, справді, не робити свіжо?

— Я глибоко переконаний, — говорить Дмитренко, — мистецтво полягає не в тому, щоб природу наслідувати, а в тому, щоб її оспівувати, підносити її, хоч сама вона така висока, така досконала, що я не знаю, чи знайдеться бодай одна істота, яка б могла здобутися на вичерпну інтерпретацію. Отже, в образотворчому мистецтві так само, як і в поезії, головна мета — це знайти найстисліший і найсоковитіший спосіб вислову.

Більшу частину свого життя Михайло Дмитренко творить в умовах повної свободи поза межами України. Фахові мистецтвознавці визнають його одним з видатних представників українського образотворчого мистецтва, а в ділянці монументального малярства він неперевершений, якщо навіть рівняти його з мистцями на рідній землі.

2. Синтакса кольорів

Василь Барка

і

У духовних орбітах непредметно-нефігурного малярства, також напів-абстрактного: в замкнутих і здебільшого незрушних, хоч при виробничості безперервній, — з'являються нові мистецькі просвіти в сутінок досліджуваної таємниці.

Посвятою і талановитістю одинокі майстрі розвивають їх: до міри порушливого творчого поля, — величного, коли навіть самі етюди звідти зродяться мініятюрами, як часто буває в Темістокла Вирсти. Він зложив собі естетичний кодекс, оснований на глибокій правді суб'єктивного відчуття: при сполохові інтуїтивному, як ведучому світлі, — для розкриття артистичного знаходу.

Згідно з чистою "логікою" самих відчуттів, — візії складаються без зв'язку з сприйняттями зримих форм, або вони поступово віддалені від них. Часом зростають у невеличких композиціях, як розвиток рядів почуттєвого помум'я: з одного джерела. Віддають уяву про рухи самої життєвости: преображені, з барвами їх снаги, як духовної крови. Декотрі мотиви постають з особливими значеннями, ніби вселенські, і приносять вищу символіку: в багатстві кольорового виразу.

Одна з картин (число 88) містить розріст барвних течій: в розбризк безлічі струмів і краплинок, що його спинено вмить: для почуттєвого "відзеркалення" душевного стану. (Назва тут, як і в інших творах, — романтично умовна: в авторських асоціяціях). Відмінно — невеличкий образок (ч. 6) поставляє чудесну тему, здається, в довільній акордності: при темносиньому колі, мов "антисвітилі" на обрії. Зриваються якимись огняними птахами яскраві барвники, поміж бічними тінностями: мов чорними привидами тополь. Поряд взірець зовсім несхожий (ч. 98, "Над білим простором"): серед обширу, ніби тканого з часткових відрухів кольоризни, змішаних різноманітними відтінками, постанули видива з контрастного тону: чорнофіолетности. Як співзвуччя, що його зв'язано через спільний стан, в сполуку і єдність, для чистої символіки.

Іноді, при неоглядному багатстві часток, надзвичайно різних барвою, чудово злагоджених, уявність викликана — мов з квіткових грядок: також на вираз життьового відбування, — його знайдено: для образу радісности. Патетично преображений пейзаж: від чистоти збору квітучого зілля з легкою нагадкою від тополь у рядах, знаходимо в кількох композиціях (35, 38, 76, 95); тут — редукція знаних форм, для виявів чуттєвого "змісту": від життя самих барв; в них — мов дзеркало для душевних відрухів.

Одна з найхарактеристичніших речей майстра — 116 — винятково сильна розгрою новознаходженої формности: мов незнані "аври" для наших почуттів. Вони різко яскраві в фантастичності обрисів, як дивні відпечатки долонь — в зеленому просторі: здається, тут — при загадковій

З нагоди виставки Т. Вирсти в залі церкви св. Володимира, в Українському селі (Ґлен Спей у штаті Нью-Йорк).

digitized by ukrbiblioteka.org

значності застиг відбиток складників від незнаного стану: в різкій появі.

Одна з найкращих речей Вирсти — 3, "Карнавал", — виконана віртуозно, в повну досконаліть, до найменшого доторку пензля, — відзначає ніби якусь ключову високу візію з пророкованого настання новітности. Два мотиви, в симетричній зваженості, "ведуть" композицію: білі сполохи в їх пломінності, — обквітчані червоністю полум'я, з дужою контрастністю до синьоблакитного тону і млистої фіялковости, в оточенні — з розгрою, мов сузірною: з сіянок кольорованого сяйва. Незабутній мотив: там, де сходяться враження музичности і найчистіша барвність.

У сюжеті великоквітникового видива, розгорнутого з неозоримою скарбністю різнозвучних тонів — в одній "п'єсі", як з нагадкою про ґотичну візійність, вічно живу, — склався дивовижний малюнок 106, — "Соковитість літа". Тут почуттєва окриленість видива і його "різновимірність": від більших складників, з'яскравлених дужче — близько до першого пляну і поступово розсипаних зірковою пилковістю в злетах на височину. При безпредметності, тут, "просвітлений" крізь неї і ніби з'явлений через музичність в новоімпресіоністичному "ключі", — вирізнюється привидно спомин про сполох життєтворчого дійства.

II

Можливості нефігуративного мистецтва мають свою загадку, близько до таємниць самої нашої пам'яті: з її "рухово́ю" "підсхемністю" і її силою зв'язувати в підґрунті свякої творчости. Недарма в трагедії Есхіла пам'ять названа великою "родительницею муз". Близько діє також надзвичайний і непоясненний феномен — перетворення всього, що сприймають наші очі від фізичного світу, — в явища нашого душевного життя з духовним зором: через нашу уяву. Приходимо до думки: там, де все це сходиться в "світлозбір" нашої самосвідомости, — діє ніби багатоплянний "екраник" для всіх почуттєвих допливів, особливо зорових; і всі вони там, більш чи менш, скоряються закономірностям своєї побудови, найчіткіш вираженої через музичність. Там сферність уяви, з нею тісно пов'язана, має свої величезні, просто неосяжні простори, — з можливостями дії якраз для того "прапсихічного" душевно-полум'яного чинника, вміщеного, мов ґрандіозна незрима ватра, в обмежену фізикальність нашого єства. Розкривається від нього змістова́ духовність, надаючи всім явищам вирішальної значенневости: від основної сили того душевного палання, основної і судної для вічного життя безсмертної душі; — це духовнодушевний огонь віри.

Він породив найвищі духовні візії, наприклад, у храмовій ґотиці, в поемі Данте, в колосальних теологічних концепціях християнського світу, в релігійному малярстві і скульптурі.

В час, як віра серед мистців стала меркнути і дія того поривного чинника згасла, — настали спроби творити незалежні від нього візії, на відбудову втраченого, і з'явились різноманітні роди фантастмагоричности мистецьких видив, при розпаді їх на окремі структурності, позначені через необчислимі "ізми".

В сюрреалістичній поезії, для спорожнілої "екранности" душі, виникають дивовижні, штучно складані образи — в довільну розгру образотворчих сил уяви: потреба з невгасимої можливости. Позбавлена провідного сяєва і живої змістовности з її багатствами значень, тепер

зорова винахідливість творить свої здобутки, йдучи слідом за поривом примхливого почуття, що поставляє свій штучний "взірець" на височині душевного зору, куди прагнуть з новоскладеними комплексами відмінного роду. Відкрита дорогоцінна сторона: збагачення духовнозорового досвіду та "інструментуму" уяви для новітніх найтрудніших завдань образотворчости і для обнови поетичного слова в його внутрішній значнобудовності. Так відроджується, з великого обвалу, духовноекранна сфера в її многоплянності для візій, абсолютно нерозривних з емоціями, і то тісно нерозривних! — при нормальному житті обох: в обширах душевности; при безперестанному дви́женні почуттів.

Забирає і свою частину участи тут рід мистецтва безфігурного, аби виразити, з високою радістю творчости, рухи віднови тієї емоційної "симфонічности", що колись діяли так могутньо при найвищих побудовах уявности. Тепер вони вдвох: почуття і уявність, працюють для новотворного мистецтва, що, властиво, було і колись, від давнини — серед більшости народів, даючи чудесні взірці в кераміці і килимарстві, вишивках і писанках тощо. Але тепер сили цієї артистичної праці виросли в окрему галузь, змагаючися за рівнорядну височину: серед великих імажинативних скарбів малярства образотворчого. Звідси, — супроти безлічі формальних продуковань, — приходять чудесні здобутки в окремих зусиллях творчої вдачі. Одна з найцікавіших, повна принесеного скарбу мистецької пам'яті: від багатства соняшної української природи в її розквітах, належить нашому дуже визначному сучасникові: Темістоклові Вирсті.

В його малюнках відбувається, хоч на часткових прикладах, загальна мистецька містерія перетворности: як від зорового сприйняття фраґментів видимого світу постають з'яви, що мають у собі світло життєтворчого закону. Скажім, велика ділянка квітників, високих і приземних, на тлі топольного ряду, — поступово, в творчій редукції, втрачає свої численні риси твердої матеріяльної обрисности. Самі прикметности форм проходять подібну зміну: в загальній "абстрагізації", що, зрештою, закінчується новознайденими виглядами всього. Ніби зосталися самі сполохи і своєю кольоровою світучістю замінили видимий стан натури: виросли, спільнотою, замість нього, і виявили собою сам стан життьових сил у їх творчому рухові. Вибарвлено один з найкорінніших поривів розвитку в космосі; хід життьового настання, що починається з малювимірности, зовсім дрібної: як у початкових зародках живих істот і в насінні рослин, — і відтоді невпинно здійснює свій рух — розріст. Схожо всесвіт постав: з "ядра" — через великий вибух. Схожо розвиваються квіти: від малости до великости кольорового вигляду — в розгорнутій повноформности краси. Якраз чудесну значність і гожість цього загальносвітового руху, скажім, знайдену з квітів, взято як основу для виразу розвитку, що діється скрізь. Це — барвні оди: всекосмічній творчості: в такому значенні вони наближають нас до зрозуміння краси як органічної закономірности в побудові світів.

Сюди Вирста приніс естетизм від народноукраїнського сприйняття, вираженого століттями через мистецькі витвори; його малярські композиції в цьому — ніби рідні сестри народних пісень і вишивок.

Як синтакса "відає" сполуками слів — для речення, так тут діє новоодкривана частина естетики, при самих кольорах: шукаючи їх для незвичайного малярства.

digitized by ukrbiblioteka.org

ЛЕСЬ КУРБАС І СОЛОМОН МІХОЕЛС

Едуард Капітайкін

Влітку 1926 року Київ урочисто прощався з театром "Березіль". Молодий колектив, створений режисером Лесем Курбасом чотири роки тому, переїздив до Харкова — нової радянської української столиці. На святковому (чи жалобному?) вечорі показано уривки з кращих спектаклів театру.

Маленький Соловцовський театр, де грав "Березіль", був буквально наелектризований. За свідченнями очевидців, "захват і сп'яніння" глядачів не знали меж. Разом з випробуваними, вірними шанувальниками "Березоля" Лесеві Курбасові та його трупі апльодували гості — актори московського Єврейського театру, що ґастролював тоді в Києві.

На цьому вечорі був присутній ще один гість — поет Осип Емільович Мандельштам. У незакінченій фраґментарній статті "Міхоелс", частина якої була надрукована в ленінградській "Вечерн-ій Красн-ій газет-і" (10 серпня 1926 року), він писав: "Днями в Києві зустрілися два прекрасні театри — український «Березіль» та Єврейський камерний з Москви (так тоді називався майбутній Ґосєт — Державний єврейський театр — *Е. К.*). Великий єврейський актор Міхоелс на проводах «Березоля», що від'їздив до Харкова, сказав, звертаючися до українського режисера Леся Курбаса: «Ми брати по крові...» Таємничі слова, якими сказано більше, ніж [словами] про мирну співпрацю та співжиття народів..."[1]

Друга творча зустріч Курбаса і Міхоелса сталася через вісім років, у 1934 році, в Москві. Курбас мав ставити в Ґосєті "Короля

Едуард Капітайкін народився 1938 року в Ленінграді. Скінчив Ленінградський інститут театру, музики та кінематографії. Працюючи в цьому ж інституті, оборонив дисертацію на звання кандидата мистецтвознавства. Спеціялізувався як театрознавець. Опублікував в СРСР близько 200 статтей та кілька брошур. 1977 року виїхав до Ізраїлю, нині живе і працює в Єрусалимі.

1. Осип Мандельштам. Собрание сочинений в 3 томах, т. 3. Нью-Йорк ("Международное литературное сотрудничество"), 1969, ст. 110.

Ліра", ту саму виставу, яка згодом, уже без нього, принесла славу Міхоелсові. Режисер і актор багато й докладно розмовляли про майбутнього "Ліра", умовлялися про режисерське розв'язання і трактування ролей. Призначено перші проби. Але за кілька днів до початку роботи Курбаса заарештували... Міхоелсові лишалося жити ще чотирнадцять років...

"Таємничі" слова Міхоелса про "братерство крови", які вразили поета Мандельштама, так і не втілилися в спільній справі. А проте нічого таємничого в простих словах не було. Шляхи великого українського режисера і великого єврейського актора, що ніби несподівано схрестилися 1934 року, і долі національних театрів, які вони уособлювали, відкривають закономірність спільности, яка виникла була і так трагічно перервалася.

I

Я вибираю березіль, —
Він ламає все старе,
Пробиває новому місце...[2]

Лесь Курбас

Гуморист Остап Вишня свого часу запропонував такий варіянт біографії Леся Курбаса: "Коли мати в 1887 році чекала на маленького Леся, тоді з колишньої Російської імперії від усіх російських і українських, і театральних і нетеатральних критиків «ударили» до Самбора... телеграму: «Утримайтеся! Бо в нас уже Всеволод Меєрхольд у кін грається». Ванда Адольфівна — так звуть Курбасову матір, — прочитавши цю телеграму, сказала: «Ох, дайте мені спокій!» І народила Леся..."[3]

У кожному жарті є частка істини. Курбаса постійно порівнювали й порівнюють з Меєрхольдом, Вахтанґовим, Райнгардтом, Брехтом. Сам режисер гірко пожартував якось, що Україні завжди потрібен патент від іншої культури, щоб повірити в істинність від-

---

2. У книзі "Лесь Курбас. Спогади сучасників". Київ ("Мистецтво"), 1969, — вміщено статтю Гната Ігнатовича "Pro futuro", в якій читаємо (ст. 133): "Думку Леся Степановича про створення такого товариства ми, звичайно, зустріли дуже радо. А коли мова зайшла про назву нового товариства, Курбас запропонував назвати його «Березіль», навівши кілька рядків з вірша Б'єрнсона:

Я вибираю березіль, —
Він ламає все старе,
Пробиває новому місце..."

3. Остап Вишня. Лесь Курбас (мистецький силует). У тій самій книзі, ст. 299.

digitized by ukrbiblioteka.org

криття. Звичайно, впливи і взаємодія були. Але шлях Курбаса — це прокладання українському театрові шляху до національної самобутности, хай і через засвоєння театральних культур інших країн, часів і народів. Тільки так і слід розуміти гасло "европеїзації театру", яке режисер висунув на першому етапі своєї багатогранної діяльности. Логіку міркувань Курбаса схематично можна подати так. Етнографізм убиває український театр: за барвистою одежею етнографії губиться людина, її душа, її світогляд, її психологія. Панування етнографії в мистецтві (в даному випадку — горезвісного "малоросійського" стилю), — хоч би яка вона була гарна, приваблива і приємна серцю — це шори для нормального історичного розвитку народу; перша прикмета його приниженого рабського становища, спосіб обмежити, затримати його культуру, громадське життя, політичні вияви. Звідси народжувалася непримиренність Курбаса до дрібничкового відтворення побуту на сцені, копіювання натури, мелодраматичности пристрастей, романтичної піднесености, ритоpичности, пишномовности, ставки на акторське "нутро" — поганих аксесуарів минулого українського театру. Режисер не відмовлявся від споконвічної емоційности і поетичности українського мистецтва. Він тільки намагався збагатити його інтелектом, довести до вершин філософських і соціяльних узагальнень.

В основі режисерської методології Курбаса лежали його "образні перетворення".

"Образні перетворення", подібно до "монтажу атракціонів" Сергія Ейзенштейна, — це ланцюг певних художньо-театральних знаків, метафор, за допомогою яких режисер переводить реальні життєві події, конфлікт, проблему, втілену в драмі, в "іншість", у нову комбінацію, що має викликати в глядачів серйозні багатошарові асоціяції. Кожна одиниця сценічного часу, за Курбасом, мала нести, говорячи сьогоднішньою мовою, максимум інформації, при чому насамперед — художньої, образної, інтелектуальної.

В такій "іншості" в виставах Курбаса як правило поєднувалися елементи психологічні, видовищні, аґітаційно-плякатні, філософські, музичні, ритмічні. Ось наочний приклад "образного перетворення" — фінал вистави "Макбет" (дві редакції — 1920 і 1924 рр.).

На списі підноситься голова вбитого Макбета (майже як у сучасному шекспірівському фільмі Романа Полянського). Макдуф виносить її на сцену і проголошує славу новому королеві. Звучить орган. З'являється Блазень у єпископському вбранні. Він несе корону. Коронує Малколма, що стоїть перед ним навколішках. Новий король підводиться і відходить убік. На нього нападає черговий (уже безіменний) претендент на трон, убиває його ме-

чем, забирає корону, підходить до єпископа, стає навколішки, і єпископ-Блазень коронує вбивцю. Новий король підводиться з колін. Ще один претендент. Знову вбивство. Коронування. Знову чиясь голова, вишкірившись, гойдається на чийомусь, списі. Затемнення. Завіса...

Ставлення Курбаса до здійсненої революції було суперечливе і складне. Його перший відгук був суто емоційний. У виставі "Гайдамаки" (1920) на мотиви поеми Тараса Шевченка, як в античній трагедії, діяв хор. Десять дівчат у довгих полотняних сукнях створювали образний акомпаньямент подій: пластично, пантомімічно зображували повстання, бій, вогонь. Образ вогню, що змітає всіх і все на своєму шляху, був тут головним. "Кругом пекло: гайдамаки По пеклу гуляють..."

Курбас щиро хотів збагнути і прийняти новий час, але він ненавидів кров, насильство і придушення людського в людині.

У знаменитому спектаклі "Газ" (1922) за п'єсою німецького драматурга-експресіоніста Ґ. Кайзера режисер створив зловісну і трагічну картину знеособлення, зневаження людської індивідуальности в сучасному суспільстві. Актори в сірій уніформі — "прозодягу", як тоді казали, перебуваючи на різних вертикальних рівнях і заповнюючи численні горизонтальні площини сценічної конструкції, створювали пластичний образ індустріяльної машини, людської фабрики з людьми-маховиками, людьми-ґвинтиками, людьми-шківами, людьми-кнопками. Точні, строго вивірені рухи, різкі, наче обрубані, жести передавалися послідовно від одного людиноподібного механізму до іншого. Люди ставали додатками автомата, мов би його матеріяльним продовженням. Спершу машина працювала точно, справно, навіть посвоєму красиво. Але в ході дії вона починала "хвицяти", як "годувальний автомат" у майбутньому великому фільмі Чарлі Чапліна "Нові часи"... Людино-важелям ставало не до снаги бути тільки механізмами. І, нарешті, на очах у глядачів машина розвалювалась на окремі частини, що кричали й борсалися в безглуздому, як у "лудитів", протесті.

Логічно закономірним вивершенням світовідчуття Леся Курбаса стала вистава "Народній Малахій" (1928), створена на п'єсі Миколи Куліша, видатного українського драматурга, який через кілька років (як і Курбас) загинув у сталінських таборах.

... Герой трагікомедії провінційний поштар Малахій Стаканчик — рідний брат Кавалерова, героя повісти Юрія Олеші "Заздрість", що свого часу наробила галасу. Нагадаю, що цей останній дон Кіхот — лицар, радше не сумного образу, а сумної доби — стає Санчо Пансою бездушного господарника Андрія Бабічева, що про новий сорт ковбаси говорить так, як Ромео про Джульєтту. "Цілу низку людських почуттів, здається мені, треба знищити, —

digitized by ukrbiblioteka.org

викладає свої погляди на світ один з центральних персонажів «Заздрости», — почуття жалощів, ніжности, гордости, ревнощів, кохання, одне слово, майже всі почуття, з яких складалася людська душа ери, що кінчається... Нова людина привчає себе зневажати старовинні, уславлені поетами й самою музою історії почуття".

Герой Куліша й Курбаса також був людиною "ери, що кінчається", який переплутав Біблію з Марксом. Оголосивши себе наркомом Малахієм Першим, він щиро хоче принести в "даль голубого соціялізму" свою програму "голубої реформи людства", реформи безкровної, доброї і навіть ніжної до людей, як він сам, провінційний поштар з водевільним прізвищем Стаканчик. Проте життя на кожному кроці б'є його заяложеною прозою сьогодення, де "з червоних льозунґів уже давно плетуть шнурівки для модних жіночих черевиків".*

Курбас, як недавно в "Газі", створив на сцені з різних деталів непівського побуту чергову ґрандіозну машину, яка цього разу "реформує" людину. В неї закладали "зіпсованих" сучасників Малахія, і машина перетворювала їх на однакові янголоподібні істоти з червоними крильцями й червоними серцями...

Алегорію, на жаль, відгадали одразу — ті, кому слід... "Народній Малахій" заборонено після кількох вистав. Проте Курбас не здавався. Він хотів ставити Шекспіра. Він мріяв зіграти трагедію про засліпленого, безумного і прозрілого короля Ліра і бачив у цій ролі свого давнього знайомого — єврейського актора Соломона Міхоелса. Але здійснити цього йому не дали.

II

> Іноді мені здається, що я сам відповідаю за ввесь мій народ, не кажучи вже про театр.[4]
>
> *Соломон Міхоелс*

Соломон Михайлович Міхоелс був народним артистом. Я говорю зараз не про звання й нагороди, які він посідав сповна, а про дух його творчости і його життя. Він прийшов на сцену пізно — у двадцять вісім років. Його вчителем був Олександер Ґрановський, видатний режисер, ім'я якого сьогодні фактично забуте на батьківщині — в Москві — і майже невідоме на "землі предків" — в Ізраїлі. Ґрановський багато дав учневі, але й учень багато дав

---

* У друкованому тексті "Народнього Малахія" цієї цитати нема. — *Ред.*

4. А. Потоцька-Міхоелс. О Михоэлсе богатом и старшем. У збірці "Статьи, беседы, речи. Воспоминания о Михоэлсе". Москва ("Искусство"), 1965, ст. 508.

учителеві. Не минуло й трьох років від дня відкриття Державного єврейського театру в Москві, як Міхоелс став визнаним першим актором талановитої трупи.

Однією з перших ролей, що принесли йому славу, була роля Шімеле Сорокера в музичній комедії за Шоломом Алейхемом "200.000" (1923). Бідний кравчик виграв двісті тисяч і перетворився з жалюгідного Шімеле на глибокошановного "Семена Макаровича". А потім, як ведеться, безславно, але з видимим полегшенням повернувся "на круги своя". Ось і весь сюжет, за канвою якого Міхоелс плів мереживо своєї вишуканої й віртуозної гри. В ролі Шімеле Сорокера Міхоелс зачарував поета Осипа Мандельштама. Не стримуватиму приємности знову процитувати уривок із статті Мандельштама, присвяченої акторові та його зустрічі з Курбасом. Поет описує одну з центральних сцен вистави "200.000":

> ... Скрипки награють весільному танкові. Міхоелс підходить до рампи і, окрадаючися, з обережними рухами фавна прислухається до мінорної музики. Це фавн, що потрапив на єврейське весілля, що вагається, ще не захмелілий, але вже збуджений котячою музикою єврейського менуету. Ця хвилина нерішучости, можливо, виразніша за весь дальший танок. Дрібушки на місці, і ось уже прийшло сп'яніння — легке сп'яніння від двох-трьох ковтків родзинкового вина, але цього вже досить, щоб запаморочилася голова єврея: єврейський Діоніс невимогливий і одразу дарує веселість.
>
> Під час танку обличчя Міхоелса набирає виразу мудрої втоми і сумного захвату...
>
> Тут єврей у танці подібний до водія античного хору. Вся сила юдаїзму [так у Мандельштама — *Е. К.*], ввесь ритм узагальненої танцюристої мислі, вся гордість танку, єдиною спонукою якого, зрештою, є співчуття землі, — все це йде в дрижання рук, у вібрацію глибокодумних пальців, надхненних, як виразна мова...[5]

Поет Мандельштам заглибився в найглибші основи творчости актора Міхоелса — в сутність його національного патосу і духу універсальности. Чи не в цьому розгадка взаємного потягу Курбаса і Міхоелса одного до одного? Адже справді національне завжди інтернаціональне! Ця єдність позначала вершинні витвори Міхоелса: ролі Беньяміна Третього, короля Ліра, Тев'є-молочника.

Інсценізацію повісти єврейського класика Менделе Мойхер-Сфоріма. "Подорож Беньяміна Третього" Ґосєт здійснив у 1928 році.

Піднісши клаптеву завісу, яку власноручно виготовив худож-

---

5. О. Мандельштам, там таки, ст. 108.

digitized by ukrbiblioteka.org

ник Роберт Фальк, виходили на сцену Беньямін Третій — Міхоелс і Сендерл Баба — його вірний і незмінний партнер — Беньямін Зускін. Знаменита пара Ґосєт! Перший — єврейський дон Кіхот, охлялий, з клинуватою головою, що виростала з сутулих плечей, з вузькою рудуватою борідкою, що росла лише з одного боку підборіддя. Другий — містечковий Санчо Панса, єврейський Іванко-дурник, але "не в тім'я битий", кремезний, широкоплечий, з усмішкою, що розпливалася від кутків рота і маленьких примружених очей. Звідси вони починали свою комічну і сумну подорож з Тунеядівки на землю обітовану, втечу від дружин — прозаїчних єврейських "дульціней". Уже за околицею рідного містечка їм ввижалися єврейські прочани. Перше містечко на своєму шляху вони прийняли за Стамбул, першу мілку річечку — за притоку Йордану, сни (появу Олександра Македонського в повних шатах) — за яв.

Жанром вистави була єврейська казка. Починалася вона як комедія, а закінчувалася тужно-пронизливою нотою, яка звучала в грі Міхоелса й Зускіна. Критик і режисер Самуїл Марґолін писав:

> Присвячуючи свою першу тему висміюванню ідеалізму єврейських дон Кіхота і Санчо Панси — Беньяміна й Сендерл Баби з Тунеядівки, театр утверджує дещо новий, зрілий і яскравий ліризм. Після всього свого безжального знущання і нещадної іронії з старого єврейського побуту, з його повір'їв і дивацтв, Ґосєт угадує романтику єврейства в безмовних стражданнях містечкових героїв і ніжність тихих душ у злиденних буднях...
>
> ... Своїм спектаклем Ґосєт мов би говорить до єврейських мас: "Я кепкую з наших спільних предків. Я по-варварськи поводжуся з традиціями. Алеж я шаную разом з вами як найбільшу радість ваше вічне шукання сенсу людського буття".[6]

Так Ґосєт перегукувався з "Березолем", "Подорож Беньяміна Третього" — з "Народнім Малахієм".

Про Міхоелса в ролі Ліра написані статті, книги й дисертації. Знаменно, що всі, хто бачив актора в спектаклі Ґосєт, відзначали не тільки шекспірівське, а й біблійне походження його коронованого героя. Міхоелс-Лір був рідним братом Іова.

Про що говорили між собою Курбас і Міхоелс під час московських зустрічей, тепер можна лише здогадуватися. Не лишилося ні свідчень, ні свідків. Та якщо актор піднісся до ґрандіозних філософських і поетичних висот у спектаклі, який поставив посередній і обмежений режисер, в активній боротьбі з ним за своє трактування, то що було б, якби він працював з Курбасом, що мислив тими самими інтелектуальними категоріями? І чи не

---

6. Журнал "Новый зритель" (Москва) 1927, 19, ст. 6.

лишили розмови з Курбасом відчутного сліду на трактуванні Міхоелсом образу Ліра? Не могли не лишити!

Останнім сценічним витвором Міхоелса судилося стати ролі Тев'є-молочника в інсценізації повісти Шолома Алейхема (1938). Режисерське розв'язання вистави, яке запропонував Міхоелс, на перший погляд здавалося простим до наївности, щоб не сказати більше... Дія розвивалася, в основному, в двох точках сценічного простору: біля дверей і біля грубки. Погані новини приходили ззовні. Тев'є дізнавався про них, стоячи біля дверей, а з вулиці віяло. Все радісне відбувалося в нього біля грубки. Добро пов'язувалося з теплом, лихо — з холодом. Г. Козінцев (кінорежисер, поставник трилогії про Максима й "Гамлета" із Смоктуновським), згадуючи згодом про це розв'язання, зауважив, що в народній поезії такий паралелізм звичайний...

Вистава й роля Тев'є в Міхоелса виростали з фолкльорних єврейських коренів. Його Тев'є-молочник був одверта, чесна, грубувата, шляхетна і справедлива людина, що зневажає сильних світу цього, не бажає продавати своєї гідности ні за яку ціну. Ляйтмотивом вистави була давня народна пісенька: "Світ підносить усе те саме старе питання". Ляйтмотивом ролі — жадоба пізнання, яка пронизувала все життя старого Тев'є. У фіналі спектаклю героя Міхоелса, зубожілого, самотнього, приниженого, висилають з рідного села. Актор виходив на авансцену, до рампи, обличчям до залі і вимовляв голосом, сповненим надії, яка ніколи не покидала ні його, ні його героя: "Далі, Тев'є, далі!"

... 13 січня 1948 року Міхоелса вбили в Мєнську Сталінові аґенти. Громадянська панахида в театрі на Малій Бронній, через три дні після його загибелі, тривала кілька годин. Був мороз, падав сніг. Розповідають, що всі ці кілька годин на вулиці, біля приміщення театру стояв літній єврей і всі ці кілька годин грав на скрипці...

У Курбаса не було похорону. Його могила невідома. Дата його смерти — 1942 рік — непевна.

З могили Міхоелса поглумилися. В 1953 році його оголошено буржуазним націоналістом (як колись Курбаса), ідейним надхненником "сіоністських убивць у білих халатах".

Єврейський театр в СРСР більше не існує. Як немає й "Березоля", на руїнах якого виник Харківський український драматичний театр імени Т. Г. Шевченка — казенна радянська установа з кількома добрими акторами.

Так Курбас і Міхоелс зустрілися по смерті. Так український режисер і єврейський актор справді виявилися "братами по крові"...

digitized by ukrbiblioteka.org

Замість післямови

Із щоденника російського прозаїка Михайла Прішвіна: "Кожна зустріч з доброю людиною не своєї національности, а якоїсь іншої, 'вищої' чи 'нижчої', є подоланням кордонів зневаги чи запобігання або якихось іще душевних кордонів, що відповідають географічним кордонам, охоронюваним гарматами. В цих зустрічах ми ніби знищуємо кордони, які лежать поміж народами, і завжди підносимося в своїх власних очах".[7]

Єрусалим

7. Цитовано за статтею: С. Цимбал. По законам театрального братства, — "Нева" (Ленінград) 1973, 7, ст. 199.

Беля Барток у Львові

Василь Барвінський

Поштовх до написання цих рядків про перебування світової слави угорського композитора Белі Бартока у Львові та зв'язаної з цим низки вражень, дав мені музичний фейлетон професора краківського університету д-ра П. Райса в 50-ліття смерти Ліста п. з. "Ліст і Польща", в якому описано, між іншим, перебування цього короля піяністів у Львові та прийняття, яке зготували йому тодішні польські львівські наукові та мистецькі кола. Чи можна було б указати хоч на якісь сліди безпосередніх зв'язків Ліста (автора симфонічної поеми "Мазепа" та фортепіянового етюду тієї ж назви, також української баляди на тему народної пісні "Ой, не ходи, Грицю" та думки на тему пісні "Віють вітри") з представниками тодішньої української суспільности? — оце були міркування, що їх піддав я під увагу українським музикологам у статтейці, вміщеній у різдвяному числі "Нового часу" цього року. Оці міркування й спонукають мене тепер зафіксувати спогади й деякі враження з цьогорічного перебування Белі Бартока у Львові, що для майбутнього дослідника взаємин цього передового композитора й музичного діяча нинішньої доби з українською музичною сферою може стати цікавим епізодом.

Подавати в музичному журналі, хто це Беля Барток, — здавалося б зайвим; все ж таки для інформації ширшого загалу читачів нашого музичного місячника подам, що Беля Барток — це свого роду феномен і унікат щодо багатобічности своєї музичної діяльности. Барток — це не тільки найвизначніший угорський композитор і один з найвизначніших сучасних світових композиторів, але водночас і піяніст-виконавець і професор фортепіяна королівської угорської Музичної Академії в Будапешті, і вкінці — це одна з найбільших поваг музично-наукового світу в ділянці музичної етнографії та студій над народною музикою не тільки його

З нагоди широко відзначуваної в культурному світі сотої річниці з дня народження Белі Бартока (25. 3. 1881 - 26. 9. 1945) містимо з малими скороченнями призабуту статтю В. Барвінського, що була надрукована в журналі "Українська музика" (Стрий) 1937, 5-6, дарма що вона, підкреслюючи фолкльорні зацікавлення композитора, лишає в тіні його формальні шукання. Мову й правопис модернізовано. — *Ред.*

digitized by ukrbiblioteka.org

рідного угорського народу, але й інших (головне сусідніх народів), в тому знаменитий знавець і української народної пісні. Поза величезним композиторським дорібком, що розтягається майже на всі ділянки музичної творчости, починаючи з менших і більших фортепіянових творів, сольових пісень, камерної музики, а кінчаючи на симфонічних творах та опері, Барток дав дуже багато прецінних опрацювань народних пісень не тільки свого народу, але й словацьких та румунських, у різних формах опрацювання, як пісень сольових з фортепіяном, на чоловічий, жіночий та мішаний хор (також у супроводі камерної оркестри) і як творів фортепіянових. З його науково-дослідних праць першорядного значення треба назвати: "Chansons populaires roumaines" (Букарешт, 1913), "Transylvanian Hungarian Folk Songs" (Будапешт, 1923), "Volksmusik der Rumänen von Maramureş" (Мюнхен, 1923), (Є це мелодії речитативного характеру, що як твердить Барток, постали під впливом українських дум. Проте професор Філарет Колесса каже, що думи, які постали на лівобережній Україні, не могли мати безпосереднього впливу на румунські пісні. Але думи зросли на т. зв. голосіннях, і цією дорогою треба дошукуватися спільних рис між тими румунськими піснями й нашими думами), "Das ungarische Volkslied" (Берлін, 1925), "Die Volksmusik der Magyaren und der benachbarten Völker" (Ungarische Jahrbücher, XV, 1934). Також у 1936 році з'явився дальший тяг цієї праці в Archivum Europae centro-orientalis (Будапешт, том II, — 127 ще не відомих мелодій). У цих і інших ще працях, писаних угорською мовою, Барток покликується часто на праці наших передових етнографів і дослідників народної пісні: Філарета Колессу ("Народні пісні з південного Підкарпаття" 1923 р. і "Збірник лемківських пісень" 1929 р.), Ст. Людкевича ("Галицько-руські мелодії") та Климента Квітки з Великої України. — Крім цього, Барток видав ще "Melodien der Rumänischen Colinde" (цебто колядки. — *В. Б.*) (Universal-Edition, 1935). Також 2.600 словацьких мелодій з передмовою й примітками Бартока видала Slovenská Matica 1928/9 р.; має також Барток працю про арабську музику: "Die Volksmusik der Araber von Biscra" (1917, 1920). Багато зібраного Бартоком матеріялу ще не опубліковано. Як бачимо, дослідна праця Бартока в ділянці народної музики угорської й інших народів — величезна! Вона привела його до знайомства з працями українських етнографів і дослідників, а пізніше й до кореспонденції та особистого знайомства з їх авторами, при нагоді частих наукових чи концертових поїздок Бартока по всьому світу. Філарет Колесса познайомився особисто з Бартоком на конґресі народного мистецтва в Празі восени 1928 р., уладженім Міжнародним інститутом інтелектуальної співпраці при Лізі Націй. Наш учений мав тоді реферат про характеристику українських народних пісень.

Другий такий конґрес відбувся в Бельгії, по черзі в трьох містах: Антверпені, Льєжі та Брюсселі в 1931 р., під проводом композитора й визначного дослідника фінської народної музики Ілмарі Крона, також доброго знавця нашої пісні, з яким наш учений стоїть також у тісних взаєминах. Вислідом праць музичної комісії цього конґресу була книжка "Musique et Chansons populaires", видана в Парижі, в якій уміщено дуже обширну українську музичну бібліографію, зладжену Колессою. Уміщення цієї бібліографії, не зважаючи на примусовий поділ за приналежністю до різних держав, є для нас дуже важливим здобутком як задля форми, так і задля змісту самої бібліографії.

Вертаючися до самого Бартока, а власне до коротенької характеристики його творчости, треба підкреслити, що ця дослідна праця Бартока над народною музикою різних народів, а передусім над угорською, має для його творчости величезне, зовсім виняткове значення. Барток зумів запуститися в непрослідженні ще області народної музики угорської та інших народів, він зумів ці мелодії своїм оригінальним способом науково прослідити і психологічно насвітлити та одягти їх у таку музичну мову, що її гармонічні, поліфонічні, а зокрема ритмічні засоби відповідають цілком духові й характерові цих мелодій. Тим то його стиль з цього погляду є такий непорочний, як може в нікого з сучасних творців.

Заповіджена в концертовому бюлетені Львівської філармонії участь Белі Бартока в симфонічному концерті 15. 12. 1936 р. як соліста й виконавця фортепіянової партії його другого фортепіянного концерту, викликала в колах наших музик помітне закікавлення і радість.

Барток приїхав до Львова вночі з неділі на понеділок, 13/14 грудня 1936 р. На залізничному двірці славного гостя, що вперше прибув до Львова, вітали представники львівських музичних кіл, від українців автор цих рядків і д-р Н. Нижанківський. Я був дуже здивований, коли, представляючися Бартокові, почув відповідь, що він зі мною вже знайомий! Ця його помилка полягала, мабуть, на тому, що моє прізвище стоїть в азбучному порядку в каталогах та декотрих виданнях "Universal-Edition" — зараз у сусідстві прізвища Бартока. Хоч вигляд Бартока був мені добре відомий з його портретів та фотографій, проте враження від бачення цього мистця у власній особі було куди сильніше! Барток, середньонизького росту, у віці 55 років, не зважаючи на сиве волосся, має ще справді молодечий вигляд, що концентрується особливо в незвичайно жвавому виразі рухливих, багатомовних очей. Вже при вимові перших слів можна було відчути, що Барток людина незвичайно приступна і скромна, як бувають тільки справді великі люди. А дальша обсервація цього великого музики дала

digitized by ukrbiblioteka.org

змогу пізнати ще багато інших прикмет його поведінки з іншими: він дуже добродушний, терпеливий та вибачливий.

Можна було про це переконатися на пробі до симфонічного концерту, що відбулася в понеділок уранці, в залі Великого міського театру та мала досить "пеховний" перебіг. Як тільки Барток почав грати фортепіянову партію свого 2-ого концерту, виявилося, що педаля в фортепіяні не в порядку, так що всі вдарені тони безперервно гуділи; прикликали настроювача, і цей щойно усунув дефект, — але це не викликало ніякого сліду обурення композитора на такі порядки. Та зараз же виявилася друга, багато прикріша перешкода. Дириґент цього концерту Генрих Пензіс (дириґент симфонічної оркестри в Люксембурзі), сам собою добрий та інтеліґентний, не міг собі дати ради в одному місці Бартокового концерту, бо там труби не могли справитися з якоюсь ритмічною проблемою. Замість зручно перейти до денного порядку над такою дрібничкою, Пензіс нескінченну кількість разів переривав гру, робив до оркестрантів цілі теоретичні виклади, вправляв окремо те місце з оркестрою, то з самими лише трубами, то знову разом з Бартоком. Справді можна було подивляти святу терпеливість Бартока, що був змушений раз-у-раз те місце повторяти й переривати на знак дириґента та навіть проходжуватися по сцені під час довгої "виміни думок" між дириґентом та оркестрантами. Дириґент витратив непотрібно багато енергії й часу на те місце на двох пробах, так що не стало вже часу на перероблення всіх трьох частин концерту та в результаті виконано у Львові тільки дві перші частини. І це все прийняв Барток з подивугідною вибачливістю й спокоєм.

Після обіду в недалекому від театру ресторані Барток пустився в товаристві Антона Рудницького до книгарень та нотних крамниць на розшук потрібних йому збірників польських народних пісень (Рудницький познайомився з Бартоком ще 1928 р., під час подорожі Бартока по Великій Україні. Тоді, 28 жовтня, у симфонічному концерті Української філармонії в театрі ім. Шевченка в Києві виконано під дириґуванням Рудницького Бартокову "Танкову сюїту"). [...] Увечорі того самого дня львівська радіостанція надавала фортепіяновий речиталь Бартока, на якому він виконав кілька творів свого земляка, одного з передових угорських композиторів Кодая: "Сільські пісні" й "Епітафії" та свої власні твори: "Угорські танки", "Танок ведмедів" та "Allegro barbaro". Крім цього, Барток виконав, мабуть, як певного роду реверанс Польщі, Шопенів Ноктюрн ціс-моль.

Після авдиції у відомого піяніста професора Л. Мінцера відбулося прийняття в честь Бартока, що на нього господар запросив багатьох представників львівського музичного світу. З українців був там Філарет Колесса, Антін Рудницький з дружиною й

автор цих спогадів. Барток, урадуваний приявністю Колесси, окупував його просто для себе і для своїх цікавих диспут з обсягу дослідів над народними піснями, забуваючи майже про решту товариства. Навіть, коли потім прошено його до столу і внесено на його честь тост і коли Колесса навмисно усунувся набік, щоб іншим уможливити розмову з Бартоком, — він зараз же потім знову відшукав Колессу і вів далі свої диспути, обіцяючи на запрошення Колесси зайти до нього наступного дня після обіду. Я ще просив Бартока, щоб зробив нам честь і загостив до нашого Музичного інституту ім. Лисенка, щоб ми могли йому запродукувати дещо з української музики, на що Барток охоче погодився.

По відході Бартока частина товариства пішла ще до льокалю "Баґателі", де в розмові з дириґентом Пензісом я довідався, що він шукає українських коляд і колядок, яких потребує до "Вечора коляд з усього світу" і які надаватимуть на Різдво [...] через радіо в Люксембурзі. Я обіцяв достачити йому, що тільки зможу, і по симфонічному концерті передав йому хорові опрацьовання колядок Стеценка, "Щедрівку" Людкевича, свій збірничок колядок та щедрівок на фортепіяно та дві колядки на сопрано сольо, скрипку й фортепіяно. Деякі з цих творів Пензіс обіцяв зінструментувати по дорозі в поїзді і дещо з того мав виконати за 9 днів у люксембурзькому радіо. Просив не забути послухати цієї авдиції. На жаль, я не міг зловити люксембурзької авдиції, бо о 12 год. вночі перебивала все "Пасторалка", надавана з Вильна, так що я не міг довідатися, чи надавано вже по такім короткім часі й українські колядки поруч інших народів.

Наступного дня, після другої проби до вечірнього концерту, директор театру Гожиця прийняв Бартока обідом у винарні Козьола на Домініканській вул., а звідси о 4 год. я відвіз Бартока до Філарета Колесси, куди прибув уже й його син Микола. Тут знову можна було переконатися про просто фанатичне зацікавлення Бартока всім, що стосується до ділянки народної музичної творчости. Барток переглядав з великим зацікавленням деякі збірники, що їх ще не мав у своїй бібліотеці [...]. Переглядаючи українські збірники, Барток заявив, що має *усі* збірники, крім першого томика Конощенка, виданого Фесенком в Одесі 1900 р. Тому, що цей збірник випроданий, Барток просив переписати його, але так, щоб кінцевий тон кожної пісні припадав на односкове ґ (ґ¹); отже, переписувач кожну пісню мусітиме транспонувати до відповідної тонації. У своїх порівняльних студіях над народними піснями Барток послугується цією методою, переписуючи собі з усіх збірників кожну пісню цим способом. Між іншим, тієї самої методи держиться і згаданий на початку цих спогадів фінський композитор і дослідник народної пісні Ілмарі Крон, що висунув теорію порядкування народних пісень за каден-

digitized by ukrbiblioteka.org

ціями (закінченнями), хоч цю методу не скрізь, зокрема в українських піснях, можна пристосувати. На цьому місці згадаємо, що наш учений Колесса у порівняннях народних пісень орієнтується радше на тоніку, але і в такій методі виникають труднощі, особливо в давніх мелодіях у староцерковних ладах. Барток прослухав потім ще кілька записів наших дум, схоплених Колессою на грамофонні валки і списаних потім у ноти.

Під час підвечірку Барток провадив далі свою цікаву дискусію, а потім знову переглядав бібліотеку Колесси, пожираючи очима просто кожну нову для нього чи менше відому книжку. Минула 6 година, і я почав побоюватися, чи Барток зможе ще зайти перед концертом до нашого інституту. Та Барток заявив, що має ще досить часу, бо на переодягнення у фрак не потребує багато часу, а його точка в програмі аж четверта, отже, ще далеко! І далі розмовляв та переглядав книжки та збірники. Робив це з такою пристрастю, що я набрав переконання, що якби йому перед самим виступом на концерті показати ще якийсь невідомий збірник народних пісень, то він, напевне, забув би про свій виступ! Я пішов тимчасом до телефона і дав знати до інституту, що Барток, можливо, заскочить на хвилину до нас, щоб учителі, які там є, заждали на його прибуття. І справді, не зважаючи на пізню пору, Барток погодився, щоб його завезли ще до інституту.

В інституті очікувало вже кілька професорів, і так улаштували ми імпровізований концертик. Галя Левицька відіграла кілька творів Миколи Колесси (уривки з "Гуцульської сюїти" і Скерцо з "Сюїти"), Р. Савицький виконав мій Прелюд е-моль та "Лемківський марш", а також "Малу сюїту" Н. Нижанківського, Од. Бандрівська співала пісню Ревуцького та мою колискову "Ой, люлі". Барток прислухався всьому з помітним зацікавленням, а при "Лемківському марші" зазначив, що дуже подібна мелодія є й між угорськими народними піснями. На цьому місці треба згадати погляд, який панує в нас, ніби угорська пісня стояла під впливом слов'янської, передусім словацької та українсько-лемківської. Барток уважає такий погляд за помилку і доводить, що впливи йшли в протилежному напрямі. Мелодії, що їх ми звичайно вважаємо за народно-угорські, які, напр., Ліст опрацьовував у своїх рапсодіях, — це, каже Барток, не є типові угорські пісні; вони пізнішого, більш інтеліґентського походження. Цікава для нас також думка Бартока, що нечисленні в нашій пісні зразки пентатоніки — це вплив пентатонічного заложення давніх угорських пісень, які він у своїх дослідах над невідомими ще угорськими піснями знаходить дуже часто. Врешті, довідавшися, що піяністка Г. Левицька має виконувати на одному з своїх концертів його фортепіянову сонату, Барток почав говорити на тему деяких технічних проблем цього твору. Якраз надійшов Колесса, що

прийшов пізніше до інституту, і Барток, звертаючися до нього, заявив, що почув тут багато для нього цікавого з українських творів. Та вже надійшла крайня пора покидати інститут, бо зближалася година Бартокового концерту. Ми відвезли його до готелю Жоржа, дякуючи щиро за відвідини та за те, що показав нам стільки доброзичливости.

За хвилину ми слухали вже його, як виконавця своїх творів: двох частин 2-ого фортепіянового концерту та кількох сольових творів: чарівного Рондо, "Танку ведмедів" та "Allegro barbaro". Важко описати враження, яке викликає цей композитор виконанням своїх творів. Це треба чути й бачити. Барток знаменитий піяніст, але в його грі нема нічого поверхово-віртуозного. Перебіг відтворчого процесу, що так сильно зв'язаний і кореніться в творчому надхненні композитора, надає його грі зовсім специфічного чару і характеру. Це не тільки чується, але й бачиться цей такий природний та безпосередній контакт, що сполучає творця, відтворця й слухача в одну ідеально згармонізовану цілість. Барток, один з провідників сучасного модернізму, вміє подати свої композиторські проблеми справді переконливими засобами. Не дивно, що серед широкої публіки Барток здобув собі безумовний успіх не тільки приступнішими для загалу творами, як навіяне шубертівською мелодикою та простотою чудове Рондо, але й самим фортепіяновим концертом, що є характеристичним виразником сучасного напряму дати щось справді відмінне й нове. Не пам'ятаю, чи у Львові колинебудь авдиторія слухала з більшим напруженням і переживанням новочасну й нову для неї музику, ніж у цьому випадку, зготовляючи передовому сучасному композиторові й виконавцеві овацийне прийняття. [...]

На другий день раненько, перед від'їздом Бартока до Будапешту, я ще на залізничному двірці подякував йому за прихильність до нас і незабутні хвилини його перебування на нашій землі!

digitized by ukrbiblioteka.org

Дмитро Миколайович Ревуцький
(1881-1941-1981)

Василь Витвицький

Історія музичної культури знає чимало прикладів доброго впливу родинного, домашнього музикування на появу талантів творчого або й виконавчого мистецтва. І в сім'ї, в якій прийшли на світ брати Дмитро й Левко Ревуцькі, замилування до музики належало до родинних традицій однаково по батьковому боці, як і по матірному. Якою сильною була в обох юнаків музична стихія, видно з того, що вона потягла їх за собою, не зважаючи на їхні університетські студії, а то й всупереч ним: Дмитро Ревуцький студіював на історично-філологічному факультеті Київського університету, Левко на — правничому. Їхня музична діяльність проходила у гармонійній співдії обох братів, при точному розподілі і розмежуванні ділянок їхнього зацікавлення й компетенції. У Дмитра це були фолкльористика і музикознавство, у Левка композиторська праця і — незвичайно плідне в своїх наслідках — навчання юних адептів музичного мистецтва.

На якості і характері їхньої праці заважили особливо дві обставини. Першою було почуття глибокого, міцного коріння в землі предків. Місцем народження їх обох був Іржавець на Полтавщині, той, у котрому — за словами Тараса Шевченка — запорожці поставили в мурованому храмі "чудовний образ Пресвятої", єдину річ, яку взяли були з собою, покидаючи Січ-матір. Генеалогічна лінія роду Ревуцьких провадила прямо до Петра Ревуцького, старшини Війська Запорізького Низового в коші отамана Калнишевського. А там їхнє родознавство сягало в глиб минулого, до часів гетьмана Богдана Хмельницького і ще глибше. Передана з батьків на дітей свідомість походження з старовинного козацького роду виразно віддзеркалилася на світогляді і на громадсько-професійній поставі обох музик. Іншою обставиною був їхній безпосередній зв'язок з композитором і вчителем, який започаткував був нову органічно-українську добу в розвитку музики — з Миколою Віталійовичем Лисенком. На місяць березень року 1981-ого припадає 100-річчя з дня народження старшого з-поміж братів.

■

Дмитро Миколайович Ревуцький народився 24 березня 1881 р. Розпочате в рідної матері навчання музики (гри на фортепіяні),

продовжував у Прилуках під час гімназійних років, а згодом, від 1901 р., в Києві. Там став не тільки учнем Миколи Лисенка, але й одним з членів найближчого кола Лисенкових прихильників і співробітників. Закінчення університетських студій (1906) принесло можливість (і конечність) виїзду в далеку Естонію, у Ревель (теперішній Таллін) на вчительську працю. Проте за три роки стало можливим повернутися до рідного Києва на працю вчителя тамтешніх гімназій.

Було досить щасливим випадком, що між учнями гімназії, в якій Дмитро Миколайович навчав "словесности", тобто літератури, знайшовся один, який згодом не раз з захопленням згадував свого вчителя, а в пізніші роки, не зважаючи на досить велику різницю віку, став його близьким приятелем. Був ним Максим Рильський. У своїх спогадах "З давніх літ" він окремо писав про своїх колишніх гімназійних учителів, віддаючи кожному по заслузі. Про Ревуцького сказано, що він залишив у душі "найглибший слід". Рильський згадує, як Ревуцький умів прекрасно читати своїм учням кращі зразки поезії й прози. А вже найбільше враження він справляв на них своїм співом народних пісень:

> Це бувало щоразу справжнім святом — і не тільки для мене, що успадкував від батька і братів замилування в народній пісні, а й для найрізноманітніших моїх колеґ.[1]

І багато років пізніше, коли Рильський провадив свої "Вечірні розмови" з читачами газети "Вечірній Київ", він знову згадував свого незабутнього вчителя і друга. Писав про те, що Ревуцький був запальним звеличником театру. Бувало, навіть складніші п'єси готував і ставив силами своїх учнів, при чому поряд з ними й сам виконував деякі ролі.

> Поруч із закоханістю Дмитра Миколайовича в виразне читання і в театр ішло не менше, а може й більше захоплення його вокальним мистецтвом. Голос мав він невеликий, але приємний і артистично ним володів. Коли мені пізніше [...] доводилося стрічатись із ним у спільних знайомих чи й у нього або в мене вдома, то він доконче влаштовував домашній концерт, де охоче виконував нумери з свого нескінченного вокального репертуару. Інколи йому акомпаньював скромний студент із милою усмішкою — молодший брат Дмитра, нині славний наш композитор Левко Миколайович Ревуцький.[2]

Рильський не забув згадати, що їхній улюблений учитель поводився з юними учнями невимушено, близько, а не раз — поза шкільними мурами — любив, бувало, розважати їх добродушними

---

1. Максим Рильський. Поезії, том 1. Київ, 1946, ст. 47.

2. Максим Рильський. Учитель словесности, — "Вечірній Київ" 1 лютого 1964; статтю передрукував російський журнал "Огонек" 1964, ч. 24.

digitized by ukrbiblioteka.org

анекдотами, на які був не абияким мастаком.

Прийшла бурхлива доба 1-ої світової війни, а за нею не менше складні й небезпечні післявоєнні роки. Родині Ревуцьких довелося зазнати всякого. Тавро землевласників ускладняло їхнє становище в обличчі розбурханої і занархізованої солдатчини. Довелося залишити Іржавець і перейти в містечко Ічню. Там одначе трапилася пригода, яка тільки завдяки особливому випадкові не закінчилася фатально. У червні 1919 р. Ічню зайняв загін більшовиків. Перед революційний штаб привели офіцера царської армії та ще й поміщика — Левка Ревуцького. Присуд: розстріляти! Дмитро Миколайович робив розпучливі зусилля, щоб не допустити до цього жорстокого й безглуздого акту. Натрапив на одного з комісарів, який плинно говорив українською мовою, почав умовляти: таж брат талановитий композитор і до того співробітник у збиранні й записуванні народних пісень. Комісар хотів доказу — і Дмитрові Ревуцькому довелося виконати одну з народних пісень при напіврозстроєному фортепіяні. Співав "Пісню про Бондарівну". Левка Миколайовича випустили, і той же самий комісар порадив з міста виїхати.[3]

У більш-менш упорядкованих обставинах післявоєнного Києва Дмитро Миколайович працював викладачем Київського музично-драматичного інституту ім. Лисенка. Тоді він багато уваги прикладав до питань мистецького читання, сам зрештою був першорядним рецитатором поетичної літератури. Праця в цій ділянці дала підручник мистецького читання "Живе слово", виданий 1923 р. Це була перша того роду поява в Україні. Збірник вилучено з ужитку в 1930-их роках з міркувань суто політичних. Згадати б, що в ті часи мало кому траплялося пройти без репресій. Так у 1929 р. у зв'язку з процесом СВУ в помешканні Ревуцьких зроблено обшук, а його самого звільнено з посади професора Музично-драматичного інституту.

Ще з 1920-их років датувалася співпраця Дмитра Миколайовича з Етнографічною комісією Української Академії Наук. У роках 1938-1941 він був старшим науковим співробітником Інституту фолкльору Академії Наук і на цьому посту застала його Друга світова війна.

У червні 1941 р., коли німецька армія стала маршувати в напрямі Києва, Ревуцькому і його дружині запропоновано евакуюватися. Дружина відмовилася, мотивуючи це поганим здоров'ям чоловіка: у нього в кінці 1939 р. був інфаркт. Під новою владою, так могло здаватися, буде змога далі вести працю, можливо, навіть у вільніших умовах. Дмитро Миколайович став писати на

3. Подія описана в свідченнях Валеріяна Ревуцького; за дозвіл використання рукопису і за інші матеріяли до біографії Д. М. Ревуцького складаю йому щиру подяку.

близькі йому теми, і дві його статті побачили світ у газеті "Українське слово" восени 1941 р., тобто за редакції І. Рогача: "Український фолкльор" і "Український фолкльор і Лисенко". Під сам кінець року, 29 грудня 1941 р. підіслані більшовицькі аґенти вдерлися до помешкання Ревуцьких і обох їх жорстоким способом забили. Єдиною провиною Ревуцького була любов до свого народу і його культури.

■

Дмитрові Ревуцькому доводилося виконувати в житті різні праці й різні завдання, проте, завжди в його діяльності виявлялися подивугідна працездатність, велика широчінь зацікавлень, чимала ініціятивність, такий же організаційний хист і поряд з тим ентузіязм для раз накресленої, заплянованої праці. Метою, яка присвічувала йому, була самобутність і повноцінність української музичної культури. До цієї мети провадили різні шляхи і одним з них було зладження і видання творів світової вокальної літератури в українських перекладах. З нагоди святкування 100-річчя з дня смерти Бетговена з'явилися три випуски вокальних творів композитора з українськими текстами.[4] Частину перекладів зладив був сам упорядник видання. Будучи не абияким виконавцем-вокалістом, він умів достосовувати текст до вимог якнайкращого голосового передання. З-під його рук вийшли тоді численні переклади текстів пісень Шуберта, Шумана, Ґріґа, Брамса. Іншою цариною перекладацької праці Ревуцького було зладження українських текстів до чужомовних опер, напр., до опери С. Рахманінова "Алеко", що її ставив Київський оперний театр.

Перекладацьку акцію з років 1926-1929, в яку включилися були численні майстрі слова (М. Рильський, М. Зеров, О. Бурґгардт — Юрій Клен, М. Драй-Хмара), широко описує Валеріян Ревуцький у своїх спогадах про Рильського. Пригадує, як його батько влаштовував у своєму помешканні домашні концерти-вечірки з виконанням пісень з новонаписаними текстами. Тоді відбувалися теж "вокально-музичні демонстрації" в інституті ім. Лисенка за участю професорів інституту. У спогадах сина записані й деякі легші моменти, коли перекладачі складали гумористично-сатиричні куплети один на одного, та їх тоді ж таки й виконували під музику відомих пісень.[5]

У велику заслугу Дмитрові Ревуцькому треба вписати його музично-видавничу працю. Це з його ініціятиви приступлено до повного академічного видання творів Миколи Лисенка, перші

4. Л. Бетговен. Пісні для одного голосу, вип. 1, 2, і 3. Ред. стаття і примітки Д. Ревуцького. Київ ("Книгоспілка"), 1927.

5. В. Ревуцький. Спогади про поета-людину, — "Нові дні" (Торонто), вересень 1964.

digitized by ukrbiblioteka.org

випуски якого стали з'являтися в роках 1931-1933. Йому завдячуємо появу таких цінних видань, як два випуски "Козацьких пісень" (1927-1928) та "Галицькі пісні" (1928). У цих випусках знайшлися пісні в майстерних обробках Левка Ревуцького для голосу й фортепіяна. Видання відзначаються й тим, що їхній редактор подав точні примітки до кожної пісні, а при козацьких піснях ще й широке історичне підґрунтя оспіваних подій. Порушуючи ті теми, Ревуцький писав правду, не зважаючи на те, що всевидюще око партії могло дивитися на його писання неприязно. Саме такими були його пояснення до пісень "Про руйнування Січі", "Про канальські роботи", "Про Калнишевського". При "Галицьких піснях" Дмитро Миколайович умістив обширну статтю про свого брата. В тому місці, де мова про оцінку творчости композитора, редактор — для повної об'єктивности — покликався на слова Миколи Грінченка.

Видання іншого типу й іншого спрямування було Дмитром Миколайовичем здійснене колективно, спільно з музикознавцем Миколою Грінченком та композиторами-дириґентами Михайлом Вериківським і Миколою Радзієвським. Був це порадник для керівників сільських хорів і оркестр "Музичне мистецтво на селі" (Харків, 1924). Книжка немалої практичної ваги була ілюстрована малюнками та численними (160) нотними прикладами.

Про працю Дмитра Ревуцького в царинах фолкльористики і музикознавства мова в окремих розділах. Тут ще згадаємо, що він був одним з основоположників музичної публіцистики в нас. Його статті й рецензії друкувалися в різних періодичних виданнях і відзначалися легкістю стилю й досить вигостреним критичним зором. Такі самі напевне були й його публічні доповіді, з якими не раз виступав.

Сільське оточення, народня пісня, в якій кохалася вся родина, назавжди зробили українську стихію рідною композиторові.

Так писав Дмитро Ревуцький про брата Левка і його дитячі роки проведені в Іржавці (згадана стаття в збірнику "Галицькі пісні"). Немає сумніву, що ці слова такою ж мірою стосуються й до самого їхнього автора. Зрештою, замилування народною творчістю — це був дух часу, яким під кінець 19 ст. дихала вся провідна верства України по обидва боки австрійсько-російського кордону. Контакт з Лисенком посилив і ствердив цю течію в житті й світогляді Ревуцького. Раз ступивши на поле фолкльористики, він скоро зв'язався з визначними знавцями цієї справи — Климентом Квіткою і Філаретом Колессою. Тут варт покористатися спогадом Валеріяна Ревуцького, списаним у листі з 24 червня 1980 р.:

Батько листувався з покійним Філаретом Колессою. В один

приїзд останнього до Києва вони зустрілися на нашому мешканні й просиділи там — цілу ніч. Час від часу з кімнати батька лунали мелодії різних пісень, програні на фортепіяні. Вони мали про що говорити!

В українській фолкльористиці два перші десятиліття 20-ого сторіччя характеризуються зростом і поширенням зацікавлення старовинним козацьким епосом. Це особливо стосується до його музичного боку, який, порівнюючи з словесним, тобто з текстами, не був до того часу достатньо списаний і досліджений. Зацікавлення охопило було не тільки музичні кола, а й літературні й громадські. Згадати б, що палкою прихильницею збирацької й дослідної праці над народними думами була Леся Українка, яка для цієї мети не щадила навіть власних коштів.

Захоплення старовиною та ориґінальністю кобзарського епосу виявилося в Ревуцького з питомою йому всебічністю. Він умів з автентичною точністю переймати народні думи з уст співців-кобзарів і виконувати їх — як свідчать свідки — "прекрасно" при своєму власному фортепіяновому акомпаньяменті. Трудився над записуванням дум, а найбільше над їх дослідженням і вивченням. Вислідом його праці була книжка "Українські думи та пісні історичні", що побачила світ у видавництві "Час" у Києві 1919 р. Складається вона з нотних записів, до яких причинився й Левко Ревуцький, та з цінних історично-теоретичних досліджень і зауважень. У них Дмитро Миколайович у приступній формі — видання було науково-популярним — інформував читачів про історично-суспільні обставини виникнення дум та про унікальні музичні особливості цього вокально-інструментального жанру. Багато уваги він присвятив самим творцям і виконавцям народних дум та історичних пісень, показуючи їх як носіїв історичної традиції, як рапсодів, далеких від типу колишніх скоморохів.

Володимир Іваненко в статті, присвяченій Ревуцькому, підкреслює його заслуги як "популяризатора словесности".[6] Дуже цінними були широко відомі "Золоті ключі", три випуски пісень, що були видані в роках 1926 і 1929. Як прийняв появу перших двох випусків тодішній музичний світ, хай посвідчать слова Миколи Грінченка:

> Це величезний скарб народної музичної творчости, що його упорядковано складачем і упорядковано з повним знанням справи і великою любов'ю до неї; до кожної пісні упорядник додав примітки, пояснення, що іноді становлять значну цінність так з боку історичного, як і музично-етнографічного.[7]

6. В. Іваненко. Дмитро Ревуцький (До 90-річчя від дня народження), — "Народна творчість та етнографія" (Київ), 1971, ч. 2.

7. Музика 1927, ч. 1; подаємо за згаданою статтею В. Іваненка.

digitized by ukrbiblioteka.org

"Золоті ключі" (назву підказав упорядникові Максим Рильський, взявши її з народної пісні "Ой, глибокий колодязю, золотії ключі...") — це багатющий збірник народних пісень, як і деяких поширених у народі пісень літературного походження. Поділені вони на розділи: пісні обрядові, історичні, чумацькі, рекрутські, побутові (про кохання,про жіночу долю, жартівливі, п'яницькі). Окремо зібрані популярні пісні й нові пісні тогочасних композиторів, між ними й хорові пісні Левка Ревуцького. Доволі великий наклад — перші два випуски п'ять тисяч, третій три — показує, як "Золоті ключі" могли причинитися до популяризації кращих, вибраних пісенних зразків у широких колах.

1964 р. здійснено друге видання збірки за редакцією Миколи Гордійчука. Проте редактор цього видання був змушений пересіяти пісні з першого видання і багато з них обминути (як сказано у передмові — "такі, що не являють мистецького інтересу для сучасного любителя народної творчости"). Тимчасом порівняння показує, що справа в чому іншому. У виданні 1964 р. пропущено чимало пісень з уваги на авторів текстів (Микола Хвильовий, Григорій Чупринка). Деякі обрядові пісні а також історичні відпали через свій зміст.

■

Як музикознавець-історик Дмитро Ревуцький цікавився різними періодами й темами. В праці "Українська рогова музика 18 ст." він дослідив одне з своєрідних явищ музичного й суспільного життя давного европейського Сходу. Один з перших він узявся за ґрунтовніше дослідження життя й творчости співака-композитора Семена Гулака-Артемовського. Згадаємо, що при оцінці цього композитора і його опери позначилися в українському музикознавстві два погляди, дві школи. Давніша схильна була недоцінювати оперу "Запорожець за Дунаєм" і бачити в ній виразні впливи італійської оперної музики, а навіть прямі запозичення з тієї чи тієї опери. Новіші дослідники (Зіновій Лисько, Леонід Кауфман та інші) стали на тому, що в опері Гулака-Артемовського віддзеркалилася музична мова доби і така ж мова жанру, тобто комічної опери, проте прямої залежности від котрогось з італійських, чи німецьких композиторів, чи, тим паче, творів — у ній немає. У своїй праці "С. С. Гулак-Артемовський і його комічна опера «Запорожець за Дунаєм»" (Київ, 1936) Дмитро Ревуцький зайняв якоюсь мірою посереднє становище між двома школами. Він схильний ще був вбачати в опері чужі впливи, але не заперечував її вартости як національного мистецького надбання. Сам укладений у згадану працю його труд — один з доказів такого погляду. Не абиякою заслугою Ревуцького було встановлення дати народження Семена Гулака Артемовського, яка до того часу була невідома.

У Дмитра Миколайовича були деякі теми і ділянки, на яких його увага і дослідна енергія зосереджувалися з особливою послідовністю. Насамперед, лисенкознавство. Це виявилося вже в зв'язку з уже згадуваним повним виданням творів композитора. На сторінках цього видання знайшлося багато цінних приміток і кілька статтей Ревуцького, як "Хорова діяльність М. Лисенка" (1931), "Музика М. Лисенка до «Кобзаря» Т. Шевченка" (1933) та інші. Обсяжна стаття про Лисенка і його дуети була опублікована в додатку до видання цих дуетів з 1927 р.

1930 року Всеукраїнська Академія Наук приготувала збірник статтей, присвячених Лисенкові. Ревуцький всяв у ньому участь двома статтями.[8] У першій — "Меланія Овдієвна Загорська, співробітниця Лисенкова" — автор дає докладну характеристику однієї з тих осіб, від яких Лисенко робив свої записи народних пісень. У статті мова про незвичайний співацький хист Загорської, про знання превеликого числа народних пісень, про її національну свідомість і врешті про її красу і зовнішній вигляд (ходила в українському вбранні). Стаття дає читачеві не тільки докладні інформації про співачку, якою тогочасне українське суспільство захоплювалося, але й збуджує співчуття до тієї мистецьким хистом високо обдарованої, проте в житті нещасливої жінки.

"«Андращіяда» — опера М. Лисенка на текст М. Драгоманова та М. Старицького (1866)" — тема другої статті в тому ж збірнику. Цим своєрідним, хоч і не оригінальним твором Лисенка Дмитро Ревуцький цікавився здавна. Він і віднайшов його текст та довів до його успішної вистави в травні 1928 р. силами вчителів і студентів інституту ім. Лисенка в Києві. Сам читав доповідь перед виставою, як теж виконував у п'єсі одну з ролей.

Опера "Андращіяда" — прецікавий громадсько-політичний документ доби, тому точне дослідження обставин її виникнення в 1866 р., здійснене Дмитром Ревуцьким має особливу цінність. Вістря цієї єдиної в нашому музичному минулому опери-сатири було спрямоване на О. Андріяшева, російського шовініста й великодержавника та на його "Київські народні календарі", що стали з'являтися 1864 р. Його вперта антиукраїнська діяльність, як зрештою русифікаторська політика царського уряду в цілому, викликали були реакцію чільних представників української громади. Вистачить згадати, що до постання "Андращіяди" доклали своїх рук Михайло Драгоманов, Володимир Антонович, Олександер Русов, Микола Лисенко, Михайло Старицький, Орест Левицький та ін. Дотепний текст, в якому дошкульно висміяно великодержавних прислужників усіх часів і всіх просторів, оформлено музично як оперу-пастічіо. Вжиті були найвідоміші

8. Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Київ, 1930.

digitized by ukrbiblioteka.org

популярні мелодії з опер Доніцетті, Маєрбера, Верді, Ґлінки і то вжиті так, щоб вони своєю музичною невідповідністю до тексту збільшували комізм ситуації. Гостроту пародії збільшувало те, що текст опери виконувався російською мовою. Цим автори неначе підкреслювали відомий вислів одного з гоголівських персонажів (його Дмитро Миколайович цитує в своїй статті), що — всі святі говорили по-російськи.

Дві цінні студії Ревуцького до біографії Лисенка були опубліковані в збірному виданні "Українська музикальна спадщина".[9] Перша — це "Автобіографії М. В. Лисенка". Як відомо, Микола Лисенко залишив чотири автобіографії з років 1881, 1894, 1898 і 1908. Вони де в чому різняться, а де в чому доповнюють одна одну. Автор статті звів подані в чотирьох документах біографічні дані з усіма подробицями в одне ціле, даючи суцільний образ життя композитора, намальований ним самим. Стаття, враховуючи сюди й повних 6 сторінок приміток, може правити за зразок наукової точности й сумлінности. Друга подібного типу стаття в збірнику — "Музикальна освіта М. В. Лисенка". Тут на основі автобіографічних записок, листування та інших даних зібрано всі подробиці про музичну освіту нашого композитора, яку він здобував у Ляйпціґу й Петербурзі.

Іншою темою, до якої Дмитро Миколайович залюбки повертався, було питання: Тарас Шевченко і музика. Питання широке і для українського музикознавства важливе. Різні аспекти цієї теми опрацьовували численні наші музикознавці, між ними Микола Грінченко, Станислав Людкевич, Пилип Козицький, Роман Придаткевич та інші. З-під пера Д. Ревуцького вийшла в роках 1938-1939 ціла низка статтей, у яких мова про ролю народної пісні в житті і творчості Тараса Шевченка і про величезне значення поетової спадщини для композиторської творчости. Статті з'являлися в різних газетах і журналах, як "Радянська музика", "Советская музыка" та ін. Окремим виданням вийшла 1939 р. в Києві праця "Шевченко і народна пісня".

Невтомна праця Дмитра Миколайовича Ревуцького в усіх її ділянках: фолкльористичній, музикознавчій, видавничій, викладацькій і музично-організаційній — це великий внесок у культурно-національне надбання українського народу. Згадуючи його ім'я з нагоди сторіччя з дня народження, хочемо вшанувати пам'ять визначного будівничого нашої музичної культури, а також відновити зацікавлення його працею та його духовою спадщиною.

---

9. Київська консерваторія, катедра історії музики, кер. А. В. Ольховський. — "Українська музикальна спадщина". Збірник статтей. Київ, 1940.

Із спогадів про Дмитра Ревуцького

Вадим Павловський

Дмитро Миколайович Ревуцький був давнім другом нашої родини. Мої перші, дитячі, спогади про нього переносять мене в Київ часів Першої світової війни. Тоді, восени 1916 року, Дмитро Миколайович тимчасово жив у нашому мешканні — в родині мого вітчима, Василя Григоровича Кричевського. Можливо, це було тому, що він чекав, поки скінчать будувати кооперативний дім на Несторівській вулиці, де він купив собі мешкання; родина його в той час була, здається, в с. Іржавці. Я пригадую, як йому тоді чомусь треба було сушити на розстеленому папері гречані крупи, привезені з села (вже йшов третій рік війни, і почалася харчова скрута). У нас було двоє котів, і вони вподобали ці крупи для власного приватного вжитку; отже, висушених крупів вийшло менше, аніж Дмитро Миколайович сподівався.

Але знайомство нашої родини з Дмитром Ревуцьким почалося ще з передвоєнних років, з часу, коли він став викладати в Сьомій київській гімназії та в Другому реальному училищі "російську словесність" і сприятелювався з Данилом Щербаківським, який викладав там само історію й географію. Через Данила Щербаківського, мого вуйка, Дмитро Миколайович познайомився й з нашою родиною.

Знайомство ставало дедалі тіснішим. Дмитра Ревуцького, Данила Щербаківського й подружжя Кричевських об'єднували спільні інтереси, зокрема — зацікавлення українською народною творчістю, мистецтвом народу.

Данило Щербаківський був музейним працівником; Дмитро Ревуцький студіював пісенну творчість, а Василь Кричевський народну архітектуру й мистецтво. Він змалку любив українську пісню, а мати моя колись співала в славетному хорі Миколи Лисенка і була піяністкою — ученицею Лисенка. Отже, Дмитро Миколайович залюбки співав, буваючи в нас. Голос він мав не сильний, але надзвичайно виразно володів ним і захоплював та глибоко зворушував усіх слухачів виконанням українських народних пісень, а особливо — дум та історичних пісень. Він часто виконував їх у нас, акомпаньюючи собі на піяніні. Свого часу славився мистецьким виконанням дум маляр Опанас Сластьон, який співав їх, граючи собі на гітарі. Дмитро Миколайович був

digitized by ukrbiblioteka.org

знайомий із Сластьоном і знав манеру його співу, яку той перейняв од кобзарів. Чув Ревуцький і виконання дум самими кобзарями, з перших рук.

Я чув, як Сластьон виконував думи; він співав дуже гарно і захоплював своїм співом. Але виконання дум Дмитром Ревуцьким захоплювало сильніше, бо Ревуцький був майстром живого слова і мав власну інтерпретацію у виконанні, тоді як Сластьон був співцем-аматором, який точно й правдиво наслідував чужу інтерпретацію — тих кобзарів, од яких навчився. А поза тим Дмитро Ревуцький виконував не тільки думи, але й пісні найрізноріднішних жанрів.

З пісень, які співав у нас Дмитро Миколайович, Василь Кричевський особливо любив одну з дум — про запорожців у турецькій неволі (Невільницький плач), та стародавню жартівливу цехову (ремісницьку) пісню про Купер'яна. Часом Ревуцький приходив з новознайденими й ним самим записаними піснями і співав їх нам.

А сидячи за чаєм він, бувало, розповідав різні комічні історії зі свого життя й побуту в провінційному Миргороді, майстерно передаючи в особах діялоги.

В січні 1923 року в Київському архітектурному інституті студенти-архітекти а також студенти Української Академії Мистецтв зібралися, разом із своїми професорами, з письменниками, поетами й суспільними діячами, щоб відзначити 50-ліття свого професора Василя Кричевського і 25-ліття його мистецької діяльности. Виголосили чимало промов, а під кінець Дмитро Миколайович проспівав з великим піднесенням ту саму стародавню улюблену пісню Кричевського про "Цехмайстра над соломою" Купер'яна, до якого зібралися майстрі всіх професій —

То писарі, то малярі,
То музики, то дзвонарі...

Ця пісня прийшлася дуже до речі й викликала справжній фурор.

Пригадую, як був у нас Дмитро Миколайович на початку березня 1924 року, коли в нашій хаті зібралося кілька давніх знайомих Михайла Грушевського — Данило Щербаківський, Кость Левицький і ще дехто, щоб привітати його з дружиною по повороті з еміґрації до Києва. Співав Дмитро Ревуцький і тоді — якусь думу, чи не "Невільницький плач", — яка справила дуже сильне враження на обох Грушевських.

В 1923 та 1924 роках американська установа ARA (American Relief Administration) давала кошти на підтримку працівників осві-

ти й науковців СРСР. За її допомогою в Києві влаштовано санаторію Секції наукових робітників при Наркомосі, в мальовничій ділянці міста, серед зелені — на Лук'янівці, на Відрадній вулиці. Там наукові працівники й члени їхніх родин могли провести місяць у тиші й спокої, з добрим харчуванням і медичним доглядом.

При закритті сезону 1923 року, а також і наступного 1924 року гості санаторії влаштовували прощальні вечірки — самодіяльні концерти з гумористичними піснями та куплетами про окремих гостей, що їхнє перебування відзначилось якимсь смішним випадком, або такими куплетами, що характеризували когось із членів санаторської громади.

Авторами тих куплетів, часом — дуже влучних і навіть в'їдливих, були переважно Дмитро Ревуцький та інший професор, його приятель, музикознавець Григорій Коган.

Ревуцький співав їх на цих концертах на мотив і під музику Шубертової "Die schöne Müllerin" та різних популярних арій з опер.

Проте, деякі номери довелося відкинути. Так, Ревуцький з Коганом написали жартівливу пісню для хору професорів і науковців, яку мали б співати на мотив "Інтернаціоналу" — більшовицького державного гімну. Її назвали "ІнтерВУЗонал" (від "ВУЗ" — "Високий учбовий заклад"); починалася вона рядками з віршу Пушкіна:

Ми всі училися потроху
Чогонебудь і якнебудь...

Але, як розповідав потім Дмитро Миколайович, він з Коганом подумав, що партійці-комуністи вбачать тут знущання з державного гімну, і вони вирішили "ІнтерВУЗонал" знищити.

В 1927 році я їздив на вакації до Кисловодська на Кавказі, де мав родичів. Там я несподівано зустрівся з Дмитром Ревуцьким і його сином Валеріяном.

Кисловодськ — відомий курорт, куди влітку з'їздилося багато акторів, мистців, вчених і з України, і з Ленінграду й Москви. Дмитро Миколайович мав поміж ними багато знайомих і друзів, і через нього я зустрівся там з деким із них. Він познайомив мене зі своїм приятелем, дириґентом Миколою Андрійовичем Мальком (який скоро по тому еміґрував за кордон, де здобув світову славу), і я часом ходив на прогулянки з Мальком і його молодою дружиною Бертою. Бачачи мої дружні стосунки з Ревуцьким, — а може і на прохання Дмитра Миколайовича, — Малько дав мені перепустку на всі дириґовані ним у курзальному парку Кисловодська симфонічні концерти.

digitized by ukrbiblioteka.org

Одного разу, гуляючи сам, я зайшов далеченько від міста, в гори, і там мене вкусив за литку чабанський пес, що вартував чиїсь вівці. Прибіг чабан, перев'язав мені рану ганчіркою з паленою собачою шерстю (народний засіб, як я потім дізнався), почастував мене своїм кукурудзяним хлібом, од якого я не міг відмовитися на знак, що не беру його за ворога, і я пішов собі додому. В місті я зустрів Дмитра Миколайовича і розповів про свою пригоду. Він одразу ж віддав мене до рук іншого свого приятеля, київського хірурга, професора Юрія Крамаренка. Крамаренко оглянув рану, сказав, що робити, і рана загоїлася до мого від'їзду.

Дмитрові Миколайовичу я завдячую зустрічі й знайомства в Кисловодську ще з іншими артистами й науковцями з Києва й Ленінграду.

Пізніше я познайомився з іншим його приятелем, професором Московської консерваторії, чудовим камерним співаком Анатолем Доливо-Соботницьким; Дмитро Миколайович привів його в Києві до нас, щоб познайомити його з Василем Григоровичем Кричевським і показати йому малярські роботи Кричевського. Доливо-Соботницький здавна приятелював з Дмитром Миколайовичем, і Ревуцький був чи не єдиний, з ким він ділився новими речами зі свого репертуару, коли приїздив на ґастролі до Києва. Кияни дуже любили Доливо-Соботницького, а він майже щороку виконував нові, незнайомі ще в Києві твори і давніх композиторів і найсучасніших. Дмитро Миколайович часом співав ці новинки в нас удома, разом з іншими піснями.

Ревуцький перекладав українською мовою тексти багатьох пісень та цілих опер і цим дуже збагатив український вокальний репертуар. Часом він пробував у нас, як звучить у зробленому ним перекладі та чи та пісня Шуберта, Бетговена чи Шумана, або ще котрогось із західніх композиторів.

Привезену коло 1930 року Доливо-Соботницьким гостроантимілітаристичну сатиру Курта Вайля — "Німецький реквієм" — він переклав по-українськи, спеціяльно виписавши з Німеччини ориґінал (тоді ще можна було), бо Доливо мав лише російський, і то — мало вдалий переклад. Текст виявився дуже важкий, але Дмитро Миколайович таки досягнув того, що його переклад краще відтворював ориґінал, ніж російський текст Доливо-Соботницького.

Бувало часом, що, приходячи до нас, Ревуцький виконував послідовно пісню в ориґінальному тексті, а потім — у перекладі, щоб можна було порівняти наслідки. А часом він співав нам деякі цікаві пісні й без перекладу — як, наприклад, зроблені Равелем обробки єврейських пісень із словами мовою їдиш та старо-гебрайською мовою.

Восени 1927 року Василь Кричевський мав гостре запалення плеча — артрит — і деякий час, досить довго, був зовсім непрацездатним. З цього приводу Дмитро Ревуцький склав 1928 року гумористичну пісню, також на музику Шубертової "Die schöne Müllerin". Пісня ця — "Кричевськіяда" — була повна натяків, зрозумілих лише вузькому колу друзів. Я подаю тут її текст, як він зберігся в моїй пам'яті, з поясненнями в примітках, потрібними, щоб розуміти натяки.

Василь Кричевський захворів
Папа́ша![1]
Як тільки руку вгору звів —
Аж плаче!
Мама́шу схоче обійнять —
Аж тут почне йому шпигать
Тим паче, тим паче!
Аж плаче, аж плаче!

Волів до нього припрягли,
як в ма́жу, —
До професо́рів потягли[2]
Папа́шу:
— А що Селе́цький — психіятр
Та Івани́цький — педіятр[3]
Нам скажуть, нам скажуть,
Нам скажуть, нам скажуть?!

"Артри́тіс, ТБЦ, склеро́з,[4]
Пода́гра,
Анґі́на пе́кторіс, невро́з,
Хіра́ґра;
Гік ентерітіс церебра́ліс,
Аділозі́тас сексуа́ліс,
Бульбо́за папілльо́за,
Муко́за ґрандіо́за!

Гепа́топаренхіма́тіт
Акута;
Діспе́псія, паранефрі́т
Корнута;
Лімфадено́ма анкіло́за,
Кум діпсома́нія суб ро́за
Аку́та, акута!
Корну́та, корнута!!!"

До нього скоренько біжить
Маруся:[5]
"Рентґе́ном надо вас лечить,
Папуся!
Боля́м настанет всем конец,
Вы — снова бравый молодец,
Клянуся, клянуся!
Папуся, папуся!

Идите в ре́нтген поскорей,
Папаша!
Ведь мчится, ах!, стрелы быстрей
Жизнь наша!
Пока болит одна рука,
Посветим вас совсем слегка —
Папаша, папаша!
Жизнь наша, жизнь наша!

---

1. "Папаша" — так назвав його один матрос-чекіст, випускаючи Василя Кричевського з арешту в Чека, де його ледве не розстріляли в 1919 році. Ця назва так і пристала до Василя Кричевського в інтимному колі, а дружину його, Євгенію, відповідно стали називати "Мамаша".
2. Кричевський не любив ходити до лікарів.
3. Київські медичні світила. Справді Кричевський у них не був.
4. Латинські медичні терміни гіперболізовані і не мали (окрім першого) нічого спільного з хворобою Кричевського.
5. Дружина Дмитра Ревуцького в другому шлюбі, фізик-рентґенолог, говорила переважно по-російськи.

digitized by ukrbiblioteka.org

Когда ж другая заболит,
Папаша,
Из вас, ведь, будет инвалид,
Папаша!"
"Як вам кортить — собі й світіть!
Моя рука мені болить —
Не ваша, не ваша!
Не ваша, не ваша!

Коли захоче заболіть —
То й буде!
А як захоче перестать —
Не буде!

Мене ж рентґéном не дуріть,
На очі людям не кладіть
Полуди, полуди!
Полуди, полуди!"

"В Преображенні[6] лікар так сказав
Ще влітку,
Що «будем мати років два із вас
Калічку,
А потім, через певний час,
До болю виробиться в вас
Привичка, привичка!»
Привичка, привичка!"

Цю "Кричевськіяду" Дмитро Миколайович потім співав у домі Василя Кричевського, акомпаньюючи собі на піяніні, не раз, особливо в дні родинних свят.

Василь Кричевський виконав ще 1926 року проєкт обкладинки до укладеної Ревуцьким збірки "Українські думи та пісні історичні" (вийшла в Державному видавництві України аж 1930 року). Одужавши, нарешті, після своєї хвороби, що стала приводом до "Кричевськіяди", він зробив Ревуцькому екслібрис. Дмитра Ревуцького зображено там у вигляді козака-бандуриста поміж символами двох світів з історичних дум — селянською хатою й козаком-верхівцем зі списом — і мечетами й мінаретами турецького Царгороду. На бандурі козака — вислів про співця Бояна із "Слова про Ігорів похід" — "Свивая славию оба полы сего времени".

Цей екслібрис часом ще й тепер репродукують у радянських статтях про українську графіку; він поданий також у моїй книзі про Василя Кричевського (Нью-Йорк [УВАН], 1974).

Дмитро Ревуцький дуже любив Данила Щербаківського — свого побратима. Їх споріднювала спільність думок і настроїв, і любов до свого народу та його пісні, й етнографічна діяльність, і намагання передати молодшому поколінню знання мистецької культури своєї нації (Дмитро Ревуцький був професором Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка в Києві і співробітником Етнографічної комісії Української Академії Наук, Данило Щербаківський був професором історії українського народного мистецтва в Українській Державній Академії Мистецтв і в Художньому інституті, провадив дослідні семінари й завідував відділом

6. Будинок відпочинку Секції наукових робітників НКО УРСР в околицях Києва, коло Голосіївського лісу.

народного мистецтва Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка). Коли Данило Щербаківський, намагавшися врятувати музейні збірки від нищення їх чекістами-співробітниками музею і не маючи сподіваної підтримки від суспільства, вкоротив собі віку в червні 1927 року, це самогубство тяжко прибило Ревуцького; він довго й глибоко переживав його.

1928 року, в перші роковини смерти Щербаківського, відправили по ньому панахиду в Софійському соборі. Кілька близьких друзів покійного — Дмитро Ревуцький з родиною, родина Михайла Грушевського та ще дехто — прийшли з панахиди до нас, бо моя мати була сестрою Данила Щербаківського. Увесь вечір пройшов у сумних спогадах, а Дмитро Миколайович співав улюблених пісень Данила. Одну з них, тужливу дівочу пісню, я пригадую ще й досі:

Пливи, пливи, вутко,
Проти води прудко
Та накажи моїй неньці,
Що я умру хутко...

На початку 1930-их років я виїхав з Києва, а повернувшись згодом, мав менше нагод зустрічатися з Дмитром Миколайовичем і з його родиною.

Я знав, що він багато років працював, визбируючи матеріяли до біографії Миколи Лисенка як музики-мистця. За кілька років перед Другою світовою війною Ревуцького розбив параліч, проте в легкій формі, отже, Дмитро Миколайович почав потроху говорити й рухати рукою, почав писати. В часи німецької окупації Києва він знову повернувся до своєї праці про Лисенка.

Двадцять дев'ятого грудня 1941 року мене повідомили, що на помешкання Ревуцького вчинено напад. Я кинувся туди.

Тіло Дмитра Миколайовича лежало в фотелі за письмовим столом, над забризканим кров'ю рукописом про Лисенка. Голова його була пробита вдарами молотка. Вбивця вдарив безборонного інваліда по голові тридцять чотири(!) рази і бив би в скаженій люті й далі, коли б від сили ударів не зломилось держално молотка і голівка його не відлетіла, пробивши внутрішню шибку вікна.

Дружину Ревуцького, теж з пробитою молотком головою, проте ще живу, знайшли коло вхідних дверей і вже забрали до лікарні, як я прийшов, але вона вмерла непритомною. Видно було, що вона відчинила двері вбивцям; вони вдарили її по голові й кинулися далі, до її чоловіка. Служниця зранку виходила з дому, а син Валеріян поїхав на село — здобути харчів, бо час був голодний. Вбивці вислідили момент, коли вранці в хаті лишилися тільки

digitized by ukrbiblioteka.org

двоє старих, і вдерлися до мешкання. Вони не взяли нічого з цінних речей; навпаки, вони ще покинули там, немов підпис під своєю роботою, червоноармійську шапку давно скасованого взірця — "будьоннівку".

Вбивців ніколи не зловили, але все свідчило про те, що це була робота більшовицьких аґентів — одверта, демонстративна розправа з видатним культурним діячем України, одним з тих, які залишилися в Києві. І шалено-люта, озвіріла розправа.

Востаннє бачив я Дмитра Миколайовича Ревуцького на столі Київського судово-медичного морґу. І тоді я порахував, зціпивши зуби, проломи від молотка на його черепі — всі тридцять чотири.

Цього я ніколи — ніколи! — не забуду.

Національно-визвольний рух у Росії під час лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі

Михайло Френкін

Російські імперські територіяльні надбання в Европі та Передній Азії зупинено в наслідок Севастопольської кампанії, а на Далекому Сході — російсько-японської війни.

Грабіжницькі територіяльні захоплення царату призвели до того, що в межах російської державности опинилися численні народи, багато з яких перебували навіть на вищому щаблі розвитку й традицій державности та культури порівняно з панівною російською нацією, а інші ще не перекрочили залишків февдального та родового ладу.

Керівний в імперії російський народ за переписом 1897 р. становив лише 43,3% всього населення. Таким чином, зберігши національну першість і панування, росіяни опинилися в створеній ними державі в незаперечній меншості. Є багато підстав твердити, що і царський уряд, і націонал-комуністи, що панують тепер на території колишньої Російської імперії, штучно збільшували відсоток російського населення в звітах переписів. У кожному разі, за часів Лютневої революції, як і задовго перед

Михайло Френкін народився 1910 р. в Баку (Азербайджан). 1931 р. закінчив історичний факультет Педагогічного інституту ім. Герцена в Ленінграді. 1931-1933 р. працював асистентом у Польському педагогічному інституті в Києві. 1933 р. був заарештований, але за рік звільнений. 1934-1938 р. працював у Московському історичному та архівному інституті. 1939 р. був заарештований удруге і перебував в ув'язненні до 1957 р., коли повернувся до того ж таки інституту. 1962 р. оборонив дисертацію на звання доктора історичних наук. Працював професором з історії СРСР у Москві до 1974 р., коли виїхав до Ізраїлю. Тепер професор історії Єрусалимського університету. Науково Френкін найбільше зацікавлений історією російської армії в XX ст. Його найбільші праці — "Революционное движение на Румынском фронте (1917-1918)", Москва, 1966 та "Русская армия и революция, 1917-1918", Мюнхен, 1978.

Нині проф. Френкін закінчує книгу про участь тилових армійських ґарнізонів у революційних подіях 1917-1918 років. Подана тут стаття, що наголошує українську проблематику, побудована на матеріялах, які ввійдуть до цієї книги.

digitized by ukrbiblioteka.org

нею, Росія, російська своїм походженням, не була такою складом свого населення. Цей незаперечний факт у перебігу революції створював нову політичну дійсність, на яку Тимчасовому урядові та політичним партіям Росії доводилося зважати. У царській Росії кількісна перевага неросійських народів примушувала самодержавство провадити політику "єдиної держави", складником якої була насильницька денаціоналізація недержавних народів. Неросійські елементи відчували подвійне чи навіть потрійне гноблення — політичне, національне та соціяльне. За таких обставин централізм був неминуче реакційним засобом у руках самодержавства. [1]

Як відзначали деякі дослідники національного питання, держави, що в їхньому складі перебуває багато народів, приречені на нещадну внутрішню боротьбу, — яка мусить призвести до радикального розв'язання національних проблем, тобто — до цілковитої децентралізації. Централізм у керуванні багатонаціональною державою перебуває в цілковитій і неподоланній суперечності з вільним розвитком її народів. За такого централізму не може бути й мови про національно-культурну автономію національностей, увіпхнених у рамки централістської держави, де не знаходиться місця й для федералістських засад.

Не підлягає сумніву, що народ, мова якого примусово стає державною мовою, перетворюється на панівний народ, а за такого становища годі говорити про рівність націй у державному організмі. Народ, що в нього хочуть відібрати його рідну мову, змушений провадити боротьбу за національне самозбереження, бож утримання рідної мови є конечною умовою існування народу, інакше він опиниться перед фактом денаціоналізації.

Визначний діяч партії Народної волі, кадет і правознавець Б. Нольде за часів Лютневої революції мусив визнати, що вимоги народів Росії стосовно до мови є з правного погляду справедливі, бо мова — це "вищий символ і вислів національности". Варто відзначити, що Нольде підкреслював: національність щільно пов'язана з культурними цінностями кожного народу — школою, літературою, церквою, пресою тощо. [2]

Діячі українського національно-визвольного руху з цілковитою підставою вважали, що мова є найвиразнішою особливістю українського народу і що "в історії української мови значною мірою повторюється історія народу". [3]

Розвитком політичних подій у післялютневій Росії, неминучою й активною участю в революційному русі представників народів держави створено нову ситуацію в національному питанні в колишній Російській імперії. Коли консервативні передреволюційні російські політичні організації (наприклад, Союз Російського народу та Союз 17 жовтня)

---

1. Див.: Формы национального движения в современных государствах. Під редакцією А. Кастелянського. Санкт-Петербург, 1910, ст. 281, 283, 284, 285; К. П. Крамарж. Русский кризис. Прага-Париж, 1925, ст. 222.

2. Национальный вопрос. Статті М. Нордау та ін., вид. 3. Петроград, 1917, ст. 10, 11, 13, 14; Барон Б. Нольде. Национальный вопрос в России. Петроград, 1917, ст. 3.

3. Украинский вопрос, видання 3. Москва, 1917, ст. 18.

свідомо залишилися на старих імперських позиціях щодо "державности" російської нації та обов'язкового панування російської мови, то російські революційні партії не були підготовані до нового курсу в національній політиці, вперто повторювали старі політичні "ази" і вважали, що вони діють в інтересах визволення пригноблених націй, бо борються за розкріпачення всієї держави.

Кадети визнавали рівність усіх громадян без різниці національности, одначе відкладали розв'язання цього болючого питання до зміцнення конституційного ладу в Росії. Їхнім ляйтмотивом була державна єдність, і вони хапалися за загальнодержавний (тобто, фактично російський) суверенітет, а в кожному вияві національних вимог убачали небезпеку роздріблення Росії. Щодо соціял-демократів, М. Грушевський ще в лютому 1917 року писав, що російська соціял-демократія "взагалі неприхильно наставлена до національних проблем". Соціял-демократи — з більшовиками включно — вважали, що національні вимоги нібито послаблюють так звану "клясову солідарність" усіх без винятку націй. Лише есери зробили крок уперед і казали про ширше застосування "лютневих засад" у державі.

Незадоволення в перебігу революції централістською, русифікаторською за інерцією політикою нової влади було одним з істотних чинників зростання національної боротьби. В умовах розвитку Лютневої революції точилася боротьба народів за їхні соціяльні права, зокрема за землю, за збереження й розвиток своєї мови та національних культурних вогнищ, за національно-культурну автономію, а потім — за федерацію. За першого періоду революції ще не було мови про відокремлення від Росії. [4]

Коли всі великі партії Росії під час Лютневої революції тримали відкритими свої політичні карти у національному питанні, незалежно від того, чи була вдалою їхня політика, — то більшовики на чолі з Леніном всіляко приховували й камуфлювали свої централістичні погляди, обгортаючи їх завісою фразеології. Удавана оборона Леніном прав національностей, включно з українським народом та Фінляндією, була демагогічним засобом і використовувалася як козир у боротьбі проти Тимчасового уряду, тоді як більшовики, справді стояли на суто великодержавних, централістичних позиціях. На словах Ленін обстоював свободу Фінляндії ("аж до відокремлення"), закликав виступати на користь "проголошення і негайного здійснення цілковитої свободи відокремлення від Росії всіх націй та народностей, [...] що їх силою втримують в межах держави, тобто анексують", а водночас скоромовкою твердив, що його партія обстоює створення "більшої держави" (тобто фактично єдиної, неділимої, — *М. Ф.*) і що право націй на самовизначення "не можна плутати з питанням доцільности відокремлення тієї чи тієї нації..." тощо. [5]

У той час, коли провідник більшовиків, як ми вже підкреслювали,

---

4. Формы национального движения в современных государствах..., ст. 294, 295, 325 та ін.; В. Чернов. Перед бурей. Нью-Йорк, 1953; И. Г. Церетели. Воспоминания о Февральской революции, т. 1. Париж (Mouton & Co.) 1963, ст. 71, 73 та ін.; Революция и национальный вопрос, т. 3. Москва, 1930, ст. 79, 85 та ін.

5. В. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 31, вид. 5. Москва, 1962, ст. 46, 167, 436, 439, 440 та ін.

digitized by ukrbiblioteka.org

всіляко маскував свої централістичні погляди в національному питанні і оздоблював свої промови, за виразом Н. Суханова, "відмовками та фіґовими листочками", його товариші в партії яскраво демонстрували своє вороже ставлення до національно-визвольної боротьби народів. На Петроградській міській та Всеросійській конференції більшовиків у квітні 1917 р. Ф. Дзержинський закликав "не висувати національного питання", бо це суперечить інтересам революції, а Г. Пятаков прямо заявив, що "незалежність націй є поняттям застарілим [...], віджилим". Дзержинський виступив проти надання незалежности Польщі і безапеляційно твердив, що "ми конкретно висловлюємося проти права націй на самовизначення". Більшовик Махарадзе підтримав його, підкреслюючи: "Національна держава в наш час належить до минулого, а не до майбутнього". [6]

Меншовики і особливо есери дотримувалися і на словах, і на ділі поступовіших проти більшовиків поглядів на розв'язання національного питання в революційній Росії. Попри помилки і недоцінювання національних прагнень народів держави, все ж таки на Першому всеросійському з'їзді рад 20 червня 1917 року, у згоді з доповіддю Лібера з національного питання, в третьому пункті ухваленої з'їздом резолюції містилася вимога, щоб Тимчасовий уряд видав декларацію "про визнання за всіма народами права на самовизначення аж до відокремлення, яке вони можуть здійснити шляхом угоди на всенародних Установчих зборах". Одначе, в резолюції також містилися застереження проти розв'язування національного питання самовільно, ще перед постановою Установчих зборів. Показово й цікаво, що делеґати-більшовики Коллонтай та Преображенський не лише не відстоювали радикальнішого розв'язання проблеми, а навіть заявили, що вони проти "культурно-національної автономії", бо відстоюють "спільність пролетарської культури". [7]

Доходило до того, що на території України більшовики заповзято виступали проти українського національно-визвольного руху і фактично опинилися в єдиному фронті з реакційною організацією "Проґресивних російських націоналістів" у Києві. На засіданні київського комітету РСДРП(б) Пятаков виступив із закликом "розпочати наполегливу атаку проти сепаратного руху". До нього приєднався більшовик Ватін, який запропонував провадити "запеклу боротьбу проти українського сепаратизму". 5 квітня київські більшовики ухвалили рішення "не об'єднуватися з українськими соціял-демократами в жадні блъоки" — через прагнення цих останніх створити нібито Українську Федеративну Республіку. Ще напередодні, 4 квітня, на тому ж таки засіданні Київського обласного комітету РСДРП(б) Пятаков запропонував, при загальному схваленні, "взагалі не підтримувати українців", оскільки "пролетаріятові цей рух невигідний". Ба більше, на цьому ж таки засіданні більшовики Пятаков, А. Горовіц, Оболенський (Н. Осинський), Є. Бош та інші взагалі стали на

6. Петроградская общегородская и всероссийская конференция РСДРП(б), 24-28 апреля 1917 г. Москва-Ленінград, 1925, ст. 91, 132, 137, 138 та ін.; Н. Суханов. Записки о революции, кн. 3, ст. 21.

7. П. Милюков. История второй русской революции, т. 1, вип. 1. Софія, 1921, ст. 228; М. Френкин. Русская армия и революция, 1917-1918. Мюнхен, 1978, ст. 179, 180.

великодержавні позиції. Вони висунули як політичний арґумент проти українського національно-визвольного руху ту думку, що Росія без української цукрової промисловости, вугілля, хліба "не може існувати". Більшовики висловилися категорично проти відокремлення, фактично також проти федеративних засад національного самовизначення України.

З метою підважити справедливі українські національні вимоги, більшовики пропонували відбути так званий територіяльний плебісцит, який міг призвести до поділу України. Українські більшовики заявили, що будуть протидіяти Центральній Раді. Варто відзначити, що вороже ставлення до українського національного руху з боку більшовицького керівництва спостерігаємо майже на всій території України (Харків, Донбас, Криворіжжя, Катеринославщина, Одеса). Таку саму позицію зайняли керовані більшовиками комітети в арміях Південно-Західнього, Румунського, Північного, Кавказького та інших фронтів. [8]

Протидію українському національному рухові, а також вороже до нього ставлення спостерігаємо в командуванні майже всіх військових округ у зв'язку з бурхливим зростанням руху солдатів-українців по ґарнізонах. Насамперед це стосується до командування Київської військової округи на чолі з полковником Оберучевим. У ґарнізонах Московської військової округи українське питання стояло найгостріше в зв'язку з прагненням солдатів-українців до виокремлення в українські роти. У найбільшій територією Казанській військовій окрузі, в десятках її найбільших ґарнізонів спостерігаємо таке саме явище, яке призводило до щораз більшого тертя з командуванням. [9]

Навальна активізація справедливої національно-визвольної боротьби народних мас України і української інтеліґенції в зв'язку з нерозв'язаністю як національного питання, так і щільно пов'язаної з ним аґрарної та інших болючих соціяльних проблем висунула на порядок денний негайне створення керівного організаційного центру. Хоча між українськими партіями існували розбіжности, за наявної політичної ситуації вони погодилися з тим найважливішим принципом, що "без національного визволення не може бути й визволення соціяльного". На цій основі виникла 4 березня 1917 року Українська Центральна Рада. Спочатку вона об'єднувала низку українських організацій, які підтримували засаду територіяльної автономії України (Національний український союз, Українське наукове товариство тощо). Поступово до Центральної Ради ввійшли найвидатніші українські діячі — В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартос, Д. Антонович та інші. Від часу повороту до Києва з заслання М. Грушевського, який став головою Ради, почалася величезна організаційна праця по всій Україні, праця в обороні ідеї самоврядування українського народу

---

8. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Київ, 1928, ст. 26, 104, 105; Френкин. Русская армия и революция, ст. 213.

9. К. Оберучев. В дни революции. Воспоминания участника Великой русской революции 1917 года. Нью-Йорк, 1919, ст. 98, 99, 102; Л. Протасов. Солдаты гарнизонов центральной России в борьбе за власть Советов. Вороніж, 1978, ст. 111, 112; ЦГВИА (Центральный государственный военно-исторический архив) ф[орма] 2000, оп[ись] 3, д[ело] 2713, л[ист] 428; Там таки, д. 366, оп. 1, д. 21, л. 90.

digitized by ukrbiblioteka.org

та його автономії. Напружена праця Центральної Ради принесла політичні наслідки в вигляді успішних українських з'їздів, які об'єднали довкола національної ідеї селян, робітників, інтеліґенцію, кооператорів тощо. Особливе значення, в зв'язку з війною, що тривала, мали військові українські з'їзди. На цих загальноукраїнських форумах при загальній підтримці делеґатів обговорено найважливіші питання автономії України. 19 березня 1917 року в Києві відбувалася 100-тисячна маніфестація українців, які несли 320 українських прапорів. Грушевський у своїй промові закликав маси не заспокоюватися, "доки буде досягнено автономії, українського народовладдя і державного права України". 6 квітня відкрився переконливий 1-ий Український Національний Конґрес, де зібралися 1.000 делеґатів. 8 квітня конґрес, після доповіді Грушевського, ухвалив "Наказ Українській Раді". Конґрес ухвалив також резолюцію про автономію України, висунув вимогу Тимчасовому урядові видати закон про заборону продажу землі та лісів. Конґрес доручив Центральній Раді виявити ініціятиву "в справі створення міцного союзу тих народів Росії, котрі, так само, як українці, вимагають національно-територіяльної автономії на підвалинах демократичної Російської республіки", а також виробити проєкт автономного статусу України. Конґрес відрядив делеґацію до військового міністра Ґучкова з проханням про дозвіл зформувати український полк у Києві. [10]

Як бачимо, демагогія центристів різного політичного забарвлення щодо "сепаратизму" українців була позбавлена будь-якої підстави, бо за цієї доби українці висували вимоги національно-територіяльної автономії в межах майбутньої Російської Республіки. Так само не знаходимо підстав для закидів Центральній Раді, нібито вона інґнорувала права національних меншостей на Україні. До складу Ради входили 54 представники від росіян, 20 осіб від поляків, а євреїв у цьому українському органі репрезентовано аж п'ятдесятьма особами. [11]

За ініціятивою петроградської Ради київська Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів скликала 23 квітня (5 травня за новим календарем) обласний з'їзд Рад, на якому були присутні 80 делеґатів з міст, головне — представників русифікованого міського населення, та понад 200 делеґатів-селян, які репрезентували "Селянську спілку". На з'їзді відразу спалахнула боротьба між російською меншістю, очолюваною есером П. Незлобіном, та селянськими депутатами в питанні представництва: керівництво з'їзду намагалося зменшити кількість селянських депутатів до двох осіб від кожного повіту. В наслідок гострих суперечок між селянськими делеґатами та есерівським проводом селянські представники залишили з'їзд Рад. Українські делеґати відстоювали гасло Федеративної Республіки Росії на противагу до впертих намагань Незлобіна та його оточення зберегти єдину "демократичну республіку".

---

10. Газета "Киевская мысль", 5 березня 1917, 8 та 9 квітня 1917 р.; Оберучев. В дни революции, ст. 98, 99; Велика Українська революція. Матеріяли до історії відновлення української державности. Календар історичних подій (1917-1918). Упорядкував проф. Я. Зозуля. Нью-Йорк, 1967, ст. 9, 10, 12.

11. Велика Українська революція..., ст. 110.

Варто відзначити, що есер Незлобін фактично виступив проти програми есерів щодо федеративних засад устрою Росії. Ба більше, він розглядав автономію України як "удар в спину" російській революції і заявляв, що на "всілякі спроби її (автономію) запровадити російська демократія відповість багнетом". Селянська частина обласного з'їзду Рад далі працювала окремо в міському театрі й ухвалила рішення про бажаність створити в Росії федеративну республіку, про формування українських частин у тилових ґарнізонах та про виокремлення солдатів-українців до національних військових частин. З аґрарного питання делеґати-селяни висловилися проти самочинного захоплювання землі і пропонували в своїй резолюції чекати на скликання "Українського Народного Сейму". Усі землі на Україні мають становити єдиний національний земельний фонд, проголошувала резолюція. [12]

У національному питанні, зокрема, в найважливішій українській проблемі, меншовики та есери, не кажучи вже про кадетів, виявили короткозорість і політичну сліпоту. Офіціоз меншовиків "Рабочая газета" вже на початку травня 1917 року в передовій статті "Нова небезпека" накидався на мінімальні й справедливі вимоги українців. Газета констатувала "сильні національно-федералістичні тенденції на Україні", безпідставно звинувачувала українців у прагненні відірватися від Росії і кваліфікувала український рух як "дрібнобуржуазний, реакційний". У статті містилися звинувачення, що українці, мовляв, подрібнюють "сили революції", прагнуть створити "самостійні установчі збори". Виокремлення солдатів-українців до окремих рот газета засуджувала.

Українські соціял-демократи петроградської Ради протестували проти такої позиції. До них приєднав свій голос протесту також петроградський комітет Української партії есерів. [13] Хоча Третій з'їзд Партії соціялістів-революціонерів (есерів) на доповідь В. Чернова ухвалив розв'язати національне питання в Росії у вигляді "федерації держав" за зразком Сполучених Штатів і резолюція з'їзду прямо казала про створення в Росії "Федеративної Соціялістичної Республіки", але на практиці той самий Чернов виступав проти поміркованих вимог першого Універсалу Центральної Ради і заявляв, що нема сенсу висувати ці вимоги "три місяці перед Установчими Зборами". Українські національні вимоги Чернов розцінював як "акт безвідповідальної політики" і заявляв, що це "ленінство в національному питанні". [14]

Кадетська газета "Речь" всіляко обороняла державну "єдність" і виступала проти "занадто далекосяжних" вимог народів Росії, які можуть призвести до поразки революції. В українських національних вимогах кадети бачили "ще одну ланку німецького пляну розкласти Росію". На 7 з'їзді конституційних демократів (кадетів) у промові П. Мілюкова підкреслено, що цілком неможливо поділити Росію "на суверенні незалежні одиниці" тощо. У національному питанні, як і в аґрарному, кадети трималися тактики зволікання. Зокрема, вони казали, що націо-

12. Велика Українська революція..., ст. 110; 1917 год на Киевщине..., ст. 49, 50, 51.

13. Рабочая газета, 4 та 12 травня 1917 р.

14. Дело народа, 15 червня 1917 р.

digitized by ukrbiblioteka.org

нальне питання, хоча й важливе, але "не невідкладне". [15]

Тим часом, український національно-визвольний рух набирав сили, зокрема в армії. У Києві 5 (18) травня відкрився скликаний Центральною Радою Перший всеукраїнський військовий з'їзд. 760 делеґатів з'їзду репрезентували коло мільйона солдатів-українців фронту, тилових ґарнізонів, Балтицької та Чорноморської фльот. За мету з'їзду Центральна Рада вважала впорядкування зрослого національно-визвольного руху в армії і створення для цього єдиного авторитетного центру. З цією метою на з'їзді утворено Український генеральний військовий комітет з 18 членів, серед яких були видатні керівники національного руху — С. Петлюра, В. Винниченко, І. Луценко, нещодавно призначений командир українського полку Ю. Капкан та інші. На з'їзді обговорювали найважливіші актуальні питання — ставлення до політичної ситуації, до Тимчасового уряду та петроградської Ради, до війни, до українізації армії, до підтримування в ній дисципліни й боротьби проти дезертирства, земельне питання тощо. Резолюція з'їзду вимагала від Тимчасового уряду негайно проголосити принцип національно-територіяльної автономії України "як наочного забезпечення всіх національно-політичних прав українського народу". Про війну з'їзд ухвалив оборонницькі рішення, засудив дезертирство, рішуче підтримав створення українських частин і виокремлення солдатів-українців в окремі частини по тилових ґарнізонах.

Але в дуже важливому аґрарному питанні з'їзд зайняв позицію очікування на скликання Українського Сейму, що було політичною помилкою, яка полегшила працю більшовиків на Україні. Усі вимоги з'їзду викладено Центральною Радою в її декларації Тимчасовому урядові та виконкомові петроградської Ради. На чолі Генерального військового комітету поставлено Петлюру. Створення з'їздом при Центральній Раді Українського військового генерального комітету (УВГК) зв'язало в одну цілість український військовий рух і надало йому певних організаційних форм. [16] Таємні повідомлення австро-угорської розвідки в травні та на початку червня 1917 року констатували, що на російському фронті та в тилу виникли "багатомільйонні українські організації". [17]

Бурхливе зростання українського національного руху настійливо вимагало вирішення його актуальних проблем і їхнього впорядкування на ґрунті певних юридичних актів Тимчасового уряду. З цією метою Центральна Рада відрядила 12 (25) травня делеґацію до Петрограду для переговорів з Тимчасовим урядом. У складі делеґації були представники українських соціялістичних партій. Українську соціял-демократичну партію репрезентували Винниченко та Д. Коробенко; українських есерів —

---

15. Речь, 10 травня і 14 червня 1917 р.; Революция и национальный вопрос, том 3: Доклады и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. Москва, 1930, ст. 79, 81, 85 та ін.; Френкин. Русская армия и революция, ст. 152, 153.

16. 1917 год на Киевщине..., ст. 64, 67, 68, 69, 70; Велика Українська революція..., ст. 14; Революционное движение в России в мае-июне 1917 г. Июньская демонстрация. Документы и материалы. Москва, 1959, документи 390 та 396; Френкин. Русская армия и революция, ст. 214.

17. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Відень, P. A. XL 275, док. 98, 106.

М. Ковалевський, соціялістів-федералістів — С. Єфремов; від Українського Генерального Секретаріяту при Центральній Раді був есер полковник О. Пилькевич, від соціял-демократів — Д. Ровинський, Мартос, С. Письменний та інші. У Петрограді солдати-українці Преображенського та Семенівського полків зустріли делеґацію почесною вартою. Одначе, зустріч прибулих у Тимчасовому уряді була досить неприхильна. Делеґація передала князеві Львову меморандум, що складався з 9 пунктів. Меморандум містив акт про автономію, вимогу участи українців у майбутніх мирних переговорах і вимогу виокремлення солдатів-українців в окремі національні частини. У меморандумі також містилися вимоги українізації школи, повернення засланих за царя галичан тощо.

Замість схвалити ці справедливі вимоги, діячі Тимчасового уряду покликалися на ухвали майбутніх Установчих Зборів. Міністер народної освіти Мануйлов дав згоду на запровадження української мови лише в початковій школі і, як факультативної, у середній. О. Керенський взагалі не знайшов за потрібне зустрітися з делеґатами, а доручив це полковникові Туган-Барановському, який висловився проти українських вимог. У петроградській Раді делеґацію прийняв голова Ради Чхеїдзе, який також висловився проти "українських домагань", бо вони, на його думку, означали "поділ Росії". Винниченко відвідав М. Ґорького і дізнався від нього про намір більшовиків скинути Тимчасовий уряд, а також про те, що більшовики визнають права українців лиш на словах. Уся ситуація в Петрограді свідчила про небажання Тимчасового уряду відійти від старих уявлень у національному питанні й перебудувати свою політику відповідно до революційних умов. Український національний рух стихійно подолав бар'єри, встановлені Тимчасовим урядом, і, враховуючи реальні обставини, почав здійснювати свої вимоги самостійно. Про це заявив на Першому українському з'їзді в Києві Грушевський, відзначивши, що український народ мусить сам визначити свою долю. [18]

Надзвичайно бурхливо розвивався український національний рух на селі, де величезні земельні площі перебували в руках польських та російських поміщиків, а багатомільйонне українське селянство терпіло від земельних нестатків. Саме з українського села походила найбільша кількість переселенців. Україна, особливо її село, зазнавала жорстокої експлуатації з боку царської Росії. Так, 1913 року на території України зібрано 700 мільйонів карбованців державних прибутків, а державний внесок на українські потреби становив близько 380 мільйонів карбованців. На цей факт звертав пильну увагу, зокрема, "Союз Визволення України". [19]

28 травня 1917 р. в Києві відкрився Перший всеукраїнський селянський з'їзд, на якому зібралося коло 2.000 делеґатів від повітів та волостей. Так само, як у Центральній Раді, на з'їзді було найбільше представників української партії есерів (УПСР). Слід відзначити, що всі селянські з'їзди на Україні протягом першого року революції відбувалися під есерівськими

18. Центральный Государственный Архив Октябрьской Революции, оп. 1, д. 38, лл. 28-29; Велика Українська революція..., ст. 15, 16; 1917 год на Киевщине..., ст. 74.

19. Революция и национальности. Москва, 1937, ч. 3, ст. 22, 23.

digitized by ukrbiblioteka.org

гаслами. Друга значенням українська партія, що мала поважний вплив як у Центральній Раді, так і в Генеральному Секретаріяті, — це УСДРП на чолі з Винниченком, Петлюрою, Мартосом, М. Поршем, І. Мазепою, А. Лівицьким та іншими. Ця партія не мала великої підтримки селянства, бо так само, як і російські соціял-демократи (меншовики), іґнорувала селянську проблему. На словах українські есери рішучіше від інших партій наполягали на якнайскорішому відчуженні земель великих поміщиків. Одначе на практиці вони цілком промовчували, як конкретно провадити земельну реформу на Україні, і фактично обмежувалися на ідеї передання державних, урядових та манастирських земель до Українського земельного фонду, з якого потім землю розподілятимуть за посередництвом громадських організацій. Усі злободенні для селянства питання в справі негайного одержання землі огорнено туманом неясних формулювань. Доводиться констатувати, що й на з'їзді українські есери не висунули обміркованого й дєтального пляну, як розв'язати найважливіше для селян земельне питання. Але делеґати-селяни не визнавалися на абстрактній термінології і, маючи довір'я до есерів, ухвалювали пропоновані туманні резолюції. Для виправдання своєї непослідовности есери вдавалися й до деякої демагогії. Наприклад, українським селянам навіювали, що Центральна Рада має оборонити їх від невигідного спільного переділу землі з безземельними селянами Півночі, маючи на увазі російське селянство.

Перший український селянський з'їзд висловився проти самочинних захоплень землі, а про негайне передання землі українському селянству і не говорено. Хоча есер П. Христюк заявляв на з'їзді, що "автономія нам потрібна сьогодні", ніхто з керівників з'їзду й натяком не нагадав, що земля потрібна селянам також "сьогодні", а почесний голова з'їзду Грушевський обмежився порадою "мудро й спокійно обговорити земельне питання, яке є головним для українського селянства". Фактично на з'їзді насамперед обговорювали все ж таки аґрарне питання, але не розв'язували його. Внаслідок нерішучости й непослідовности керівництва в аґрарному питанні український рух зазнав величезної шкоди. Справді, якщо селянству пропонували чекати на розв'язання аґрарної проблеми Установчими Зборами (абож Українським Сеймом), то чому формування українських військових частин радили провадити й провадили негайно, способом творення доконаних фактів?!

З'їзд ухвалив резолюцію про автономію України і підтримав вимоги, що їх виставила Тимчасовому урядові делеґація Центральної Ради. З питання війни ухвалено оборонницьку резолюцію. Така суперечлива ситуація на з'їзді була викликана наявністю в його складі українських консервативних елементів, які фактично були занепокоєні революцією, — головне, це були представники заможного селянства. У липні вже створено "Українську демократичну хліборобську партію" (УДХП) на чолі з С. Шеметом, який очолив ці консервативні елементи. Зіткнення на з'їзді двох делеґатів — есерів А. Заливчого та А. Степаненка було відгуком суперечливих інтересів усередині українського селянства. [20] Оскільки земельне

---

20. 1917 год на Киевщине..., ст. 93, 95, 96, 97, 100. Додаток 11; Український історик 1967 (Нью-Йорк — Мюнхен), ч. 3-4 (15-16), стаття І. Витановича, ст. 1, 19, 22, 23, 25; Милюков. История второй русской

питання було центральною, першорядною проблемою української революції, відмова від його негайного розв'язання стала фактично фатальною невдачею цієї революції і в майбутньому започаткувала відхід широких мас українського селянства від Центральної Ради. Політична відповідальність за це лягає насамперед на партію українських есерів, яка, зумівши довести свою чисельність до 350 тисяч осіб, потім поступово втратила своє провідне становище. [21] Як пізніше визнавав один з лідерів українських есерів Христюк, не було чого оглядатися на Петроград, а треба було самотужки запровадити на Україні соціяльно-економічні реформи. [22]

Черговим і надзвичайно важливим кроком у консолідації українського національно-визвольного руху був Другий всеукраїнський військовий з'їзд, що відкрився 5 червня в Києві. 2.500 делеґатів з'їзду від усіх фронтів та військових округ репрезентували 1.732.244 організованих солдатів-українців фронту й тилу. З'їзд потвердив усі ухвали Першого всеукраїнського військового з'їзду. Ухвалено також плян українізації війська на підставі рішення всеукраїнських військових з'їздів та постанов з'їздів багатьох українських військових частин. [23]

Послаблення боєздатности російської армії й посилення політичного неспокою в державі призвело в червні до вимушених поступок Тимчасового уряду на користь українського національного руху. Ці поступки були конечні, бо посилення більшовиків становило поважну небезпеку як для Тимчасового уряду, так і для Центральної Ради. Дорошенко відзначає, що виступ більшовиків на початку липня і зростання їхнього впливу було грізним memento як для Центральної Ради, так і для Тимчасового уряду. Навіть деякі представники російського генералітету, як, наприклад, командувач армії Північного фронту генерал М. Драгомиров, вказували на травневій нараді в Ставці, що вимоги українців помірковані і що під усіма постановами українського з'їзду "ми підпишемося обома руками". [24] Як справедливо писав генерал Ґоловін, перемогу над більшовиками можна було забезпечити, спираючись на підтрим місцевого "патріотизму". [25] У розмові Керенського та Грушевського в Києві перший заявив, що Тимчасовий уряд воліє, "щоб факт української автономії був зумовлений Установчими зборами". Заперечення Грушевського полягали в тому, що

революции, т. 1, вип. 1, ст. 162; Оберучев. В дни революции, ст. 97, 113; Архив русской революции, т. 4. Берлін, 1922, "Воспоминания А. А. Гольденвейзера", ст. 178; Український історик 1973, 3-4 (39-40), ст. 103 (спогади Мартоса).

21. Газета "Боротьба", 27 грудня 1917.

22. Павло Христюк. Українська революція. Розвідки й матеріяли. Нью-Йорк, 1969, ст. 6.

23. ЦГВИА, ф. 2003, оп. I, д. 693, л. 148, 148 об; Український історик, 3-4 (15-16), ст. 72, 75; Френкин. Русская армия и революция, ст. 223.

24. Д. Дорошенко. Історія України (1917-1923), т. I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, ст. 117; Френкин. Русская армия и революция, ст. 102.

25. Ген. Н. И. Головин. Российская контрреволюция в 1917-1918 г., розд. 1, кн. 2. Без місця видання (Imprimé en Estonie), 1937, ст. 122.

digitized by ukrbiblioteka.org

українці бажають лише національно-територіяльної автономії у "Федеративній Російській Республіці. Ми не домагаємося незалежности, ми мали свою державність [...] ми хочемо, щоб Тимчасовий уряд проголосив, що він повертає нам наше право на національно-територіяльну автономію, а Установчі збори це санкціонують". [26]

Врешті була укладена відома угода між Центральною Радою та Тимчасовим урядом. Попри нещирість, ба навіть саботаж військового міністерства і Ставки в справі реалізування угоди, позиції Центральної Ради в армії значно посилилися. Тимчасовий уряд уперше офіційно визнав право Ради на комплектування окремих, виключно українських формувань. Військові українські організації на фронтах офіційно дорівняно до загальноармійських, також офіційно визнано представників Центральної Ради при Тимчасовому уряді, в Генеральному штабі, при Верховному головнокомандувачі тощо. [27]

Хоча російське командування й далі, як писав Винниченко, не виявляло щирого бажання створювати українські частини, проте, на початку червня вже існували офіційні приписи Генерального штабу про надсилання на фронт маршових рот для поповнення українських частин. Угода, укладена в Києві між Тимчасовим урядом, що його репрезентували Керенський, Церетелі та М. Терещенко, та Центральною Радою, передбачала, що Тимчасовий уряд видасть акт, яким визнає в принципі національно-територіяльну автономію України і Генеральний Секретаріят Ради як крайовий орган влади. [28] Ще раніше, 7 червня Центральна Рада почала реорганізовуватися на Крайовий парлямент з участю в ньому національних меншостей. Створювано комісію для вироблення "статуту" автономії України, яка мала складатися з 71 українця, 11 росіян, 8 євреїв, 2 німців і по одному представникові від білорусів, татар, молдаван тощо, — разом з 98 членів. 9 червня вийшла перша декларація Генерального Секретаріяту, в якій його оголошено виконавчим органом влади. [29]

Таким чином, угода з 13 червня була незаперечним успіхом українського національного руху. Угода в її політичному сенсі свідчить, що домовленість між двома демократичними органами — Тимчасовим урядом та Центральною Радою — була цілком реальною і стала потім неможливою лише через захоплення влади більшовиками.

Один із визначних керівників кадетів і відомий історик Мілюков, попри його нехіть до українців, визнавав, що влітку 1917 року українське та фінляндське питання були "головними". [30] Українське питання набрало загальнодержавного значення. Цей факт розуміли також політичні діячі Тимчасового уряду в армії. Комісар Північного фронту В. Станкевич, кажучи про наявну на той час політичну ситуацію в Росії, відзначав:

---

26. 1917 год на Киевщине..., ст. 81.

27. Летопись революции 1927, ч. 4 (25), ст. 91, 95 та ін.; Френкин. Русская армия и революция, ст. 224.

28. ЦГВИА, ф. 2000, оп. 3, д. 2713, л. 44; В. Винниченко. Відродження нації, т. 2. Київ-Відень, 1920, ст. 197, 198.

29. Велика Українська революція..., ст. 18, 19.

30. П. Милюков. История второй русской революции, т. 1, вип. 2. Софія, 1922.

"... ясно відчувалося, що йдеться вже не про два фронти — проти німців та проти більшовиків, а, щонайменше, про три, оскільки національне українське питання давалося взнаки дуже сильно, навіть відсуваючи інші питання". [31]

Обґрунтованість такого погляду випливала з бурхливого зростання українського визвольного руху як на Україні, так і по всій території Росії, де перебували українці. Уже в березні в Києві скликано Установчі Збори українців — військовослужбовців ґарнізону, які ухвалили відкрити в місті український клюб і розпочали організацію українського війська. Тут відбувалося добровільне комплектування українського полку імени Богдана Хмельницького. Наприкінці березня 17 офіцерів-українців створили "військову раду" військової організації Київського ґарнізону. Створення полку імени Б. Хмельницького відбувалося під гаслом "Війна до переможного кінця під прапором України". Замість установленої командуванням квоти для цього полку в 500 солдатів, його чисельність незабаром досягла 3.400 осіб. У квітні самодіяльно виникає український полк імени гетьмана Павла Полуботка, основою якого стали солдати-українці Чернігівщини та українська військова частина, що прибула з міста Пєнзи. Полуботківці погоджувалися йти на фронт лише під національним жовто-блакитним прапором. Український рух надзвичайно швидко охопив багато міст імперії, в ґарнізонах яких були солдати-українці. Українські солдатські мітинґи, організовані українськими громадами, відбувалися в Харкові, Одесі, Катеринославі, Умані і за межами України — в Петрограді, Москві, Симбірську та багатьох інших містах, де створювалися українські гуртки та Ради. [32] Поза Україною гуртки та громади українців були в багатьох містах Росії — в Серпухові, Саратові, Симферополі, Самарі тощо. Українські військові частини з'явилися в Оренбурзі, Томську, Ташкенті, Омську та інших містах. [33]

Вимоги рад та гуртків, що створилися, мали здебільшого досить поміркований характер. Так, організовані солдати-українці однієї частини в Одесі виступили в березні з вимогою національно-територіяльної автономії України в складі Російської федеративної республіки, воліли, щоб у школах запровадили українську мову і "щоб солдати-українці відбували всю службу на Україні". Солдати-українці ґарнізону Чернігова в березні 1917 року звернулися до петроградської Ради з вимогою підтримати їхні "визначені" національні вимоги, включно з установленням у Росії федеративної демократичної республіки. Загострилася національна проблема і в ґарнізонах у Херсонській губернії (Одеська військова округа) у зв'язку з формуванням українських полків, особливо у 8 запасному кавалерійському полку. [34]

---

31. В. Станкевич. Воспоминания 1914-1919. Берлін, 1920, ст. 301.

32. Френкин. Русская армия и революция, ст. 211, 212, 215.

33. Володимир Кедровський. 1917 рік. Спогади члена Українського військового ґенерального комітету. Вінніпеґ (Видавнича спілка "Тризуб"), 1967, ст. 219, 221.

34. Революционное движение в России после свержения самодержавия. Документы и материалы. Москва, 1957. Документи 710, 722; ЦГВИА, ф. 2000, оп. 3, д. 2713, л. 164.

digitized by ukrbiblioteka.org

На початку травня орган меншовиків "Рабочая газета" в передовій статті бив на сполох з приводу небаченого зростання національно-федералістичних тенденцій на всій території України. [35]

У Петрограді та його околицях у зв'язку з наявністю великої кількости солдатів-українців також зростав український національний рух. Наприкінці березня відбулася переконлива демонстрація українських солдатів та цивільного населення з участю понад 20 тисяч осіб. Багато російських часописів відзначали, що українське питання перетворилося з академічного на невідкладне питання порядку денного. Значний континґент солдатів-українців ґарнізону Царського Села вимагав від влади створити український батальйон. Уже 19 березня в Петрограді утворено Українську раду на чолі з О. Лотоцьким, а в петроградській Раді виникла українська фракція на чолі з соціялістом-федералістом Шульгіном. [36] Солдати-українці Петроградського ґарнізону та робітники-українці Путилівського заводу на заклик петроградської Ради влаштували в червні велетенську демонстрацію на честь опублікування Першого Універсалу Центральної Ради. У демонстрації взяли участь українці запасних полків столичного ґарнізону — Преображенського, Семенівського, Ізмайлівського, Єґерського, Московського, Ґренадирського та багатьох інших. Солдати-українці вручили в петроградській Раді петицію А. Ґоцові, в якій містилися вимоги виокремлення солдатів-українців до окремих частин. Керівник понад 30-тисячної маніфестації українців — прапорщик Падалка в своїй промові закликав до організації українського полку. Солдати-українці Ізмайлівського ґвардійського полку Петроградської військової округи самостійно виокремилися в український батальйон і висунули полковому комітетові вимогу про надання окремого приміщення. [37] У російській армії щонайменше три полки традиційно складалися з українців. Це були лейб-ґвардії Ґренадирський, Волинський та Ізмайлівський полки, що відіграли велику ролю в Лютневій революції в Петрограді. У цілому в російській армії було близько 4 мільйонів солдатів-українців. [38]

Кінець буде

35. Рабочая газета, 4 травня 1917.

36. Френкин. Русская армия и революция, ст. 215, 216.

37. Там таки, ст. 217, 218; Газета "Русская воля", 27 червня 1917.

38. Л. Шанковський. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен ("Дніпрова хвиля"), 1958, ст. 65, 68.

Проблема національностей в Еспанії: баски

Хуан А. Матесанс

Висловлюватися про Еспанію як про континент меншого маштабу стало вже трафаретом. Проте таке окреслення природне, якщо бажаємо хоч трохи зорієнтуватися в тій плутано-складній мережі, яку становить цей народ народів, ця нація націй, ця держава вічно в стадії формування.

Хтось сказав, що дійсність, сучасність — вислід минулого. Це стосується й до Еспанії: вона є вислід минулого в безперервній суперечності. Сказавши інакше, Еспанія є вислід власних суперечностей, не просто своєї різноманітности. Або, ще краще, еспанська дійсність це і різноманітність і суперечність.

У тому, що називаємо Еспанією, співіснують відмінні культури і народи, свідомі своєї самобутности. Це співіснування безнастанно в конфлікті, і рівність складників або не цілком осягнена або просто відсутня.

Диференціяції людности Еспанії сприяє сама географія півострова, фраґментованого великою кількістю гірських хребтів, які в минулому утруднювали сполучення між різними зонами. Але, хоч географія, безперечно, відіграла свою диференційну ролю, вирішальними були, треба думати, чинники політичні та соціологічні, а також історичні події. Бож саме ці чинники здатні або загострювати або загладжувати вплив фізичних умов. Так сталося, що сучасне обличчя Еспанії зформувалося розмірно недавно, власне в період промислового перевороту, як зрозуміємо й те, що початки його формування губляться в далекому минулому.

Людські спільноти, які сьогодні виявляють в Еспанії найчіткішу свідомість та найгостріше відчуття національної окремішности, це народи баскський і катальонський. Так воно є тепер, але в минулому Кастілія, Араґон і Андалюсія також становили собою одиниці, свідомі своєї історичної долі та ролі. Проте, різні

Перша стаття Хуана А. Матесанса (Juan A. Matesanz) про національні проблеми Еспанії, присвячена Катальонії, була вміщена в "Сучасності" 1981, ч. 1. Як і попередня, ця, друга стаття написана спеціяльно для "Сучасности".

digitized by ukrbiblioteka.org

обставини, здебільша економічні та політичні, приспали свідомість цих останніх та втримали при житті і активізували свідомість перших. Історичні події спричинили також пересуви меж і зміни в орієнтації людности. Наприклад, сьогодні ні одному катальонцеві й на думку не спаде добиватися повернення "Північної Катальонії", себто области Росейону і Серданьї, що відійшли до Франції за Піренейським миром 1714 р. Так само не виглядає, щоб бурґалесці округи Міранда-де-Ебро або льоґронці району Аро вважали свою землю за Південне Евскаді (назва країни басків баскською мовою), хоч у їхніх жилах тече не менше крови баскської, ніж кастільської. Інакша річ з Наваррою, столиця якої, Памплъона (Ірунья стародавніх басків), була першою твердинею перших історичних бакських громад. Хоч Навапра формально не належить до країни басків, її майбутнє в цьому сенсі не можна вважати за вирішене. Цілком незаперечний є баскський характер трьох західніх провінцій: Біская (столиця — Білбао), Ґіпускоа (столиця — Сан-Себастьян) і Алава (столиця — Вікторія). Баскський народ зберіг тут протягом віків ознаки своєї самобутности не тільки мовної, економічної, суспільної, але й ідеологічної, себто певну власну концепцію світу й людини. Декотрі з цих ознак помітно змодифікувалися в наслідок промислової революції. Проте, в кінцевому підсумку, промисловий переворот підсилив у басків свідомість їхньої окремішности супроти інших народів Еспанії.

Баскські оселі знані принаймні з часу шести або семи тисяч років. Одна з типових рис цього народу це високий відсоток осіб з групою крови "Rh negative". Є погляд, що баски — це останні представники Кроманьйонської раси. Існують різні інтерпретації походження їхньої мови, але воно лишається загадковим. Досить певне є те, що вона є найархаїчніша мова Заходу, свого роду лінґвістична пам'ятка. Її збереження — завдання не тільки Еспанії, але й Франції та всієї міжнародної спільноти. Виглядає, що ця мова є нащадком стародавньої іберо-ліґурської мови, якою послуговувалися в праісторії від Рони у Франції аж до півдня Іберійського півострова, та що не слід її мішати, як це інколи робилося, з мовою іберійською.

Велика кількість народів збагатила своїми культурами та генами найзахіднішу землю Европи, але північні території Еспанії (себто баскські провінції Біская, Ґіпускоа й Алава) опиралися тому повільному, але тривалому процесові мішання рас, яким позначена давня історія Еспанії. Ні римляни, ані візіґоти, ані мусулмани не спромоглися асимілювати ті спільноти, які заселювали північ півострова. Вони зберегли свою правну, економічну та мовну окремішність майже до наших днів. Тут, щоб уникнути неточностей, варт підкреслити, що прабатьківщиною басків були

терени верхоріччя Ебро, на південь від західніх Піренеїв, а на території трьох сучасних баскських провінцій жили племена, що творили одну родину з кантабрійськими племенами. Отже, баскізація Евскаді (йдучи за Каро Барохою), — розмірно пізнє явище.

З історичної та антропологічної перспективи теорія зовсім окремої споконвічної баскської раси неправдоподібна. Радше можна думати, що теперішні баски постали з суміші народів та етнічних груп, які жили в околиці західніх Піренеїв в передісторичні часи. Тоді, аж до початків історичної епохи, баски складалися з роз'єднаних племен, які послуговувалися численними діялектами. Навіть сьогодні в міжгірських долинах зберігається мовна, зокрема фонетична різноманітність.

Рим шанував звичаї, вірування та тип організації цих гірських народів. Тому стосунки між цими племенами і Римом не були ворожі. Навпаки, під час панування візіґотів відносини приходнів і тубільців були набагато менш приязні. Баскські племена, що прийняли були номінальний суверенітет Риму, відкинули суверенітет візіґотської монархії. Справжні зв'язки між басками й народами решти півострову мали свій початок і скристалізувалися під час арабської навали та під час так званої Реконкісти (відвоювання території від арабів).

Здається, що вихідною точкою об'єднання басків були місто Памплъона (Ірунья) та поодинокі неокуповані місцевості на півночі та на північному сході. Перша держава в історії басків це князівство, засноване Іньїґо Арітсою (початок IX-ого ст.). Це князівство дало початок королівству Наварри, яке в IX, X і XI століттях поширювалося на південь та схід, завершивши свою експансію приєднанням Леону, де королював Санчо III Старший. Він перед смертю поділив Леон між своїми трьома синами. Відтоді експансія Наварри затримується. В XIII ст. вона стає залежною від Франції; 1329 р. вона поновлює свою незалежність, що тривала до 1512 р., коли її анексовано в нову, з'єднану державу, створену Католицькими Королями (Фернандо та Ізабелею) в останній третині XV ст.

Західня Евскаді пройшла через інший історичний розвиток. Хоч вона мала щільні зв'язки з Наваррою, найбільше вона була пов'язана з кастільським історичним процесом. Основним ядром, з якого зформувалася тут політична одиниця, — була сеньйорія Біская, на чолі якої стала родина Льопесів, що відігравала важливу ролю в історії Кастілії. Ця родина походила від першого февдального сеньйора Біскаї, Іньїґо Льопеса, власника Аро. Він вирішально спричинився до впровадження Алави і Ґіпускоа до орбіти Кастілії (наприкінці XI ст.).

Проте протягом усього Середньовіччя три західні баскські провінції зберігають дуже виразну автономію супроти Кастілії. Це

digitized by ukrbiblioteka.org

приєднані території, але з власною юрисдикцією. Їхні права й закони (fueros) були систематизовані й скодифіковані за Альфонса X Кастільського. Статути — кастільського походження — передбачали існування в кожній провінції своєї асамблеї, формально вибираної з певної суспільної групи, але практично великою мірою спадкової, а також королівського коррехідора (губернатора); провінціям потверджено право змінювати (пристосовувати до місцевих умов) королівське законодавство. Асамблею кожної провінції мав очолювати королівський коррехідор. Право виправляти королівські закони було остаточно встановлене в Алаві 1417, у Біскаї 1452, а в Ґіпускоа 1473 р.

В умовах такої залежної автономії і визнання суверенітету Кастилії постав щільний економічний і військовий зв'язок між баскськими провінціями і Кастилією. Таке становище затрималося майже цілком незмінене протягом панування австрійської династії (Габсбургів) і майже всього XVIII ст. Це пояснюється тим, що австрійська династія не створила штивно централізованої, впорядкованої держави; Еспанія радше зберігала свій характер королівства королівств. Відповідно до цього статут провінцій (fueros) не зазнав важливих змін, ані обмежень. Конфлікти почалися щойно під династією Бурбонів, які мали концепцію Еспанії як з'єднаної держави, централізованої і суворо реґляментованої. Цей конфлікт особливо загострився в XIX ст., коли проти леґального статусу баскських провінцій рішуче виступили ліберали.

Відродження відчуття своєї політичної окремішности знайшло сильний підтрим в економічних процесах того часу. Вже в другій половині XVIII ст. розвиток мореплавства та продукції заліза в Біскаї призводить до модернізації та промислової експансії. Важило й те, що еспаномовні баски становили одну з найосвіченіших груп серед людности Еспанії кінця XVIII ст. Високий культурний рівень та запальне католицько-релігійне почуття, що проймало всі шари баскського суспільства, знайшли свій вияв у виробленні сміливої постави в економічних питаннях і консервативної постави в питаннях політичних, моральних та ідеологічних.

Предтечі й ідеологи баскського націоналізму

Від кінця XVIII ст. до реставрації Бурбонів 1874 р., приблизно вісімдесят років, — це той історичний період, коли зроджується, оформляється й розвивається баскський націоналізм, який згодом, особливо в мисленні Сабіно Арани Ґоїрі, перетворюється на справжній світогляд. Його складові частини це антропологізм, який наближається до ксенофобного расизму, етнографізм фолкльорного ґатунку і своєрідний пророцький християнізм, з чого походить догматична і безкомпромісова постава, схильна до застосування сили і до прямої акції. Цю постанову тільки підсилю-

вала тупа й брутальна політика тогочасних режимів та урядів (за винятком періоду двох республік, коли одначе було замало часу на переборення довготривалої практики політичної недоумкуватости центрального уряду); тож не можна надто дивуватися тому, що діється в наші дні в країні басків. Але про теперішній стан мова буде пізніше.

Війна за незалежність Еспанії (проти Наполеона: 1808-1814) спричинила, між іншим, розвал старого режиму та започаткувала період розрухів у всій Еспанії, які, крім того, що вони загальмували дальший перебіг промислового перевороту, спричинили остаточний розрив погано злютованих ланок еспанської єдности.

В уяві басків того часу ліберали з їхніми виступами проти традиційних fueros видавалися свого роду троянським конем, покликаним, щоб зруйнувати їхню автономію; це перетворило басків на природних союзників претендента на трон, бож він ґарантував їм fueros і традиційні привілеї. У період від 1833 до 1876 р. Еспанія була в корчах унутрішніх конфліктів і громадянської війни (т. зв. карлістські війни 1833-1840 і 1872-1876). Наслідком усього цього баски остаточно втратили власне законодавство й привілеї. Як відомо, друга карлістська війна скінчилася 1876 р. перемогою лібералів. Новий режим, що ствердив себе на наступні сорок років, був наставлений вороже до віднови традиційних привілеїв та окремого законодавства для, мовляв, прокарлістських басків.

Знання цього історичного тла конечне для того, щоб зрозуміти постання новітнього баскського націоналізму й ідеології його надхненика Сабіно Арани Ґоїрі.

Батько Арани, заможний судновласник із Білбао, був карлістом суворого морального профілю. Молодий Сабіно получив цю суворість з релігійним містицизмом, що його ще підсилювала його хоровитість. 1882 родина Аран переїжджає до Барсельони, щоб Сабіно — якому тоді було 17 років, — видужав у теплому середземноморському кліматі. Його перший політичний твір — "Біская. Її незалежність", виданий 1892 р., являє собою довільну, візійну інтерпретацію чотирьох біскайських середньовічних битв, у яких Арана добачав підстави баскської незалежности. 1893 р. двадцятка його друзів влаштувала на його честь бенкет у Беґоньї, передмісті Білбао, під час якого він проголосив, що має намір створити політичний рух, щоб боротися за незалежність країни басків.

Ці роки характеризуються появою цілої низки видань істориків та аматорів історії басків; кульмінаційним пунктом цієї діяльности стала публікація першого тому "Загальної історії біскайської сеньйорії" Е. Х. Лабайру.

Арана в організації свого руху натрапив на великі труднощі. Девізою організації було: "Бог і давні закони" (fueros). Основним,

digitized by ukrbiblioteka.org

якщо не виключним компонентом людности країни басків мала бути баскська народність, а офіційною мовою країни — баскська мова (евскера). Політичне життя мало бути підпорядковане релігійному, а держава церкві. Структура суспільства мала бути конфедеративною, встановлюваною безпосередньо та свобідно волею всіх та кожного з баскських штатів. У міру можливости, вона мала спиратися на єдність раси та католицької релігії. Кожному мали належати ті самі права й обов'язки.

Евскаді XX століття

Баскський націоналізм з великою швидкістю запалив народ, який зазнавав численних поразок впродовж майже цілого століття, але який усе таки бачив себе дужим і заможним, бо він спирався на розбудовану економіку, тримаючи в руках єдину в усій Еспанії базу важкої промисловости та солідний фінансовий механізм. Економічний добробут спричинив надзвичайний зріст міст. Більбао стало першим індустріяльним портом країни, а Біская економічним та промисловим центром. Зародилися нові соціяльні групи, загострилися традиційні контрасти між сільським трибом життя і новим міським. Індустріяльний розвиток викликав іміґрацію з інших частин Еспанії, а це увиразнювало ще яскравіше контрасти між автохтонним баскським населенням і новоприбулим, яке здебільша походило з Месети (кастільської високорівні). Серед новотвореного робітництва постали перші організації. Виразна автономістична та незалежницька свідомість і плекання клясової боротьби визначили ідеологічне обличчя Евскаді XX ст.

Соціялізм і націоналізм, проґресивність і консерватизм — усі течії збігаються в Евскаді в своєму запереченні політики Мадріду. Друга республіка конституційно зважила на це, визнаючи для Евскаді, в перший раз за десятки років, становище суспільства з власним урядом та парляментом і відновляючи старі економічні угоди країни з центральним урядом. Проте, громадянська війна не дала новому порядкові часу, щоб принести плоди. А поразка республіканських військ довела до крайнього загострення націоналістичних почуттів.

Франкізм застосував політику безоглядних репресій проти всього баскського народу, забороняючи мову евскера, люто переслідуючи найменші вияви націоналізму і розпорошуючи баскські політичні, професійні й традиційні організації. Франкізм уперто заперечував сам факт існування народу Евскаді. Ця божевільна політика принесла свої трагічні наслідки.

Сьогодні Евскаді стоїть під знаком внутрішньої боротьби між ґвалтовним терористичним націоналізмом (з догматично-месіяністським забарвленням) та його природним спільником — так само догматичним і так само ґвалтовним — лівацтвом, з одного

боку, та консервативно-капіталістичним націоналізмом, з другого. Усі ці течії більшою чи меншою мірою є спадкоємцями романтичного націоналізму Арани. На другому боці фронту стоять ліберальний та прогресистський сектори. Ліберальний сектор до певної міри репрезентований Об'єднанням демократичного центру (Unión de Centro Democrático — U.C.D.); прогресисти — Еспанською соціялістичною робітничою партією (Partido Socialista Obrero Español — P.S.O.E.) та Комуністичною партією Еспанії (P. C. E.). Але й правий і лівий націоналізм обвинувачують ці три партії в централізмі — і всеєспанськості.

По смерті Франко (1975) з особливою силою стали виявляти себе дві баскські організації, які й перед перемогою франкізму (від початку століття до 1939 р.) поляризували політичну боротьбу в Евскаді: Баскська націоналістична партія (Partido Nacionalista Vasco — P. N. V.), і Соціялістична партія Евскаді — Соціялістична робітнича партія Еспанії (Partido Socialista de Euzkadi — Partido Socialista Obrero Español — P. S. E. — P. S. O. E.). Ці дві партії здобули більшість парляментарних представників під час перших (після другої Республіки) демократичних виборів до Кортесів. У виборах 1980 р. до парляменту країни басків Баскська націоналістична партія (P. N. V.) здобула перше місце і створила уряд; соціялісти опинилися на третьому місці.

Але тепер поряд з ними діють нові політичні формації зовсім іншого типу: Баскська ліва (Euzcadico Ezquerra — E. E.) (що в останніх виборах вийшла на четверте місце) — марксистсько-націоналістичної ідеології, пов'язана з ще іншою формацією, яка протягом останніх десятьох років франкізму вела безстрашну і пряму боротьбу проти диктатури: E. T. A. (Euzkadi ta Askatasuba — буквально: "баскський народ за волю"). По смерті Франко перед еспанським урядом стоїть важке завдання повернути народам, свідомим своєї окремішности, політичні, економічні, юридичні та суспільні інституції, що були знищені диктатурою. Проте, E. T. A. досі не склала зброї і далі провадить боротьбу терористичними методами.

Після прийняття нової еспанської конституції та визнання права басків на автономію в Евскаді був призначений референдум. Але деякі сектори баскського населення, які є духовими спільниками E. T. A., вирішили бойкотувати референдум, і він провалився через велику кількість утримань від голосування. Другі загальні вибори дали наслідки, що не віщують стабілізації. Ліві, репрезентовані соціялістичною і комуністичною партіями, зазнали запаморочних утрат, а радикальні націоналістичні партії — духові спільники E. T. A., такого ж запаморочного приросту голосів. Муніципальні вибори виграла націоналістична крайньоліва коаліція Геррі Баташуна (Herri Batasuna — H. B.: "національна

digitized by ukrbiblioteka.org

єдність") — серйозний крок назад для перспектив замирення Евскаді. У виборах 1980 р. ці угруповання здобули друге місце.

Сучасна політична ситуація

Сьогодні в Евскаді є щонайменше одинадцять політичних партій. У короткому, схематичному перегляді їх можна схарактеризувати так:

А. Партії, що обстоюють автономію:

1. Соціялістична партія Евскаді — Соціялістична робітнича партія Еспанії (P. S. E. — P. S. O. E.): соціял-демократична, марксистська, антитерористична; багато її членів християнсько-демократичного спрямування; це третя своїм впливом партія Евскаді. Робітнича спілка під її впливом — Загальне робітниче об'єднання (U. G. T.).

2. Комуністична партія Евскаді — Еспанська комуністична партія (P. C. E. — E. P. K.): марксистсько-ленінська, еврокомуністична, протитерористична. Четверта своїм впливом партія країни басків. Афілійована профспілка — Робітничі комісії (C. C. O. O.).

3. Соціялістична конверґенція басків (Euzkadiko Socialistak Elkart Indarra — E. S. E. I.): соціял-демократична, марксистська, протитерористична, репрезентує меншість. Її профспілка — C. C. O. O. (як у 2.).

4. Комуністичний рух Евскаді (Movimiento Comunista de Euzkadi — E. M. K. — M. C.): марксистсько-ленінсько-маоїстська, протитерористична, репрезентує меншість. Орієнтується на профспілки: C. C. O. O. і U. G. T. Проти терору E. T. A.

5. Комуністична революційна ліґа (Liga Comunista Revolucionaria — L. K. I. — L. C. R.): марксистсько-ленінсько-троцькістська, протитерористична.

Усі ці партії (1-5) входять до складу лівого блюку.

6. Баскська націоналістична партія (P. N. V.): демократично-християнська, протитерористична. Робітнича спілка: Солідарність баскських робітників (E. L. A. — S. T. V.). Найвпливовіша партія країни.

Б. Партії, що змагаються за цілковиту незалежність країни басків:

1. Баскський народ за волю (E. T. A.).

а) E. T. A. (m) (військова): жадає незалежної соціялістичної держави, застосовуючи збройну боротьбу. Зближена до групи Геррі Баташуна.

б) E. T. A. (p.-m.) (політично-військова): жадає незалежної держави; соціялістична, не виключає збройної боротьби, але офіційно приймає "Ґернікський статут автономії" (де цей статут

опрацьовано). Зближена до Баскської лівої (див. далі, ч. 3.).

2. Геррі Баташуна (Національна єдність): марксистсько-ленінська, домагається незалежної соціялістичної держави, не засуджує терористичних актів Е. Т. А.

3. Баскська ліва (Е. Е.): марксистсько-ленінська, домагається незалежної соціялістичної держави, виступає проти стосування терору Е. Т. А.

В. Партії централістичного (всеіспанського) напряму:

1. Об'єднання демократичного центру (Unión de Centro Democrático — U. C. D.): право-центристська.

2. Народний союз (Alianza Popular — A. P.): Праве.

Головні політичні партії мали таку кількість голосів у виборах до кортесів 1-ого березня 1979 р.:

У *Ґіпускоа:*	населення за переписом:	507.142	
	голосувало:	334.960	(60%)
(ч. А. 6)	P. N. V.:	87.090	(26%)
(ч. А. 2)	P. S. E. — P. S. O. E.:	59.863	(17,87%)
(ч. В. 1)	U. C. D.:	50.551	(15,09%)
(ч. Б. 2)	Н. В.:	57.811	(17,25%)
(ч. Б. 3)	Е. Е.:	42.293	(12.62%)
В *Алаві*:	населення за переписом:	174.145	
	голосувало:	119.892	(68%)
(ч. А. 6)	P. N. V.:	26.722	(22,28%)
(ч. В. 1)	U. C. D.:	29.625	(24,70%)
(ч. Б. 2)	Н. В.:	11.594	(8,57%)
(ч. Б. 3)	Е. Е.:	5.442	(4,44%)
У *Біскаї:*	населення за переписом:	875.396	
	голосувало:	561.307	(64%)
(ч. А. 6)	P. N. V.:	161.480	(28,76%)
(ч. А. 2)	P. S. E. — P. S. O. E.:	105.481	(18,79%)
(ч. В. 1)	U. C. D.:	88.431	(15,75%)
(ч. Б. 2)	Н. В.:	80.280	(14,30%)
(ч. Б. 3)	Е. Е.:	32.362	(5,76%)

Довжина цього списка партій та виборчих угруповань не тільки ускладняє розуміння політичної панорами та майбутнього Евскаді, але й віддзеркалює силу замішання та суспільної, політичної й економічної нестабільности в країні. Все таки можна сподіватися, що політичне й економічне майбутнє Евскаді вестиме з одного боку до стабілізації та консолідації Баскської націоналістичної партії, а з другого боку до уніфікації політичних вимог як лівої abertzale ("патріотів", себто ультранаціоналістичної) так і клясичної лівої групи "естаталістів" (течій, що хочуть зберегти

digitized by ukrbiblioteka.org

єдність Еспанії), яку в країні басків репрезентує P. S. E. — P. S. O. E. (Соціялістична партія Евскаді — Еспанська соціялістична робітнича партія).

Досягнення стабільности вже тепер виглядає неможливим тому, що з одного боку P. N. V. (Баскська націоналістична партія) мусить ще звільнитися від ультранаціоналізму, перетворитися на модерну праву партію і довести людності Евскаді, що вона готова керувати країною з розумінням її потреб і в порозумінні з рештою Еспанії. Як досі, P. N. V. мало що зробила в цьому напрямі. Вона вагалася між крайнім, хоч не терористичним націоналізмом і невиразними поступками лівим тенденціям, які не пасують ні до її минулого ні до її теперішньої ідеології і не промовляють до прихильників, сучасних чи потенційних. Соціялісти (P. S. E. — P. S. O. E.) і собі, коли хочуть віднайти ту популярність, яку вони колись мали в Евскаді, мусітимуть увиразнити свою програму і свої теперішні політичні, соціяльні й економічні пляни. Цим P. S. E. — P. S. O. E. продемонструвала б, що вона доросла до тієї важкої ситуації, в якій перебуває Евскаді і вся Еспанія, та що її концепція автономности не ігнорує леґітимних прав широкої маси іміґрантів (що їх привабив до Евскаді розвиток промисловости та різних ділянок обслуговування людности), не занедбуючи леґітимних баскських прагнень до справжнього самоврядування. Зробити це — дуже важко для соціялістичної партії, яка через власні та чужі помилки в минулому опинилася в делікатній ситуації, що загрожує втратою її давньої популярности серед середніх верств населення Білбао та в робітничому секторі.

Щодо інших партій та коаліцій, прогноза була б ризикована. Комуністична партія Евскаді (P. C. E.) ніколи не мала закорінення в країні, хоч її профспілкова організація (C. C. O. O.) користається чималою популярністю серед басків. Лівиця Евскаді (E. E.) — це добре зорганізована партія, деякі лідери її мають високий престиж, і тому вона може успішно конкурувати з соціялістами в змаганні за послідовників. Про Геррі Баташуна відомо мало. Останніми місяцями вона зазнала серії поразок, її покинули деякі маленькі ультранаціоналістичні ліві організації, що належали до коаліції. Її ідеологія та наставлення часто змішуються з терористичною E. T. A.; її програма націоналістична не на життя, а на смерть і обтяжена ксенофобним і аісторичним антиеспанізмом.

Під кінець залишається нам згадати ще E. T. A. Це організація, яка виринула на поверхню в 1960-их роках в наслідок розламу в Баскській націоналістичній партії. Її ідеологія пройнята націоналізмом та расизмом, вивищеним до параксизму (ідеологію цю потім підібрала найрадикальніша частина Геррі Баташуна). E. T. A. зважилася на збройну боротьбу проти диктатури Франко і досягла великих матеріяльних та пропаґандивних тріюмфів. Най-

гучніший з них був успішний замах 20 грудня 1973 р. на адмірала Люїса Карреро Блянко, голову уряду та довіреного мужа Франко. Для багатьох, включно з автором, цей замах означав кінець франкізму, який цією смертю був позбавлений найстійкішого свого представника.

Цей замах і славетний суд у Бурґосі проти активістів Е. Т. А., який відбувся три роки перед замахом і під час якого обвинувачення вимагало трьох кар на смерть для кожного підсудного, глибоко заворушили сумління всього світу. Один і другий момент — це вершинні точки курсу, вибраного Е. Т. А. Після смерти Франко ця організація, замість намагатися розпочати діялог з еспанською спільнотою та з новими демократичними силами, які намагаються відбудувати еспанську державу і суспільство на принципах свободи і демократії, далі вперто дотримується стратегії лобової конфронтації з мадрідським політичним порядком та з цілістю еспанського суспільства. Це допровадило новий режим до практично безвихідної ситуації. Тероризм Е. Т. А. править за привід для нового тероризму еспанських крайніх правих, які переорганізувалися та пожвавили свою активність, користаючися з економічної кризи і того постійного кровопускання, яке здійснює Е. Т. А. та її попутники.

Отже, як сказано на початку, майбутнє Евскаді видається непевним і болюче вагітним конфліктами. Прихована громадянська війна, яка ведеться на цих землях, не тільки довела до політичних корчів та ревіталізації крайньо правих, але й породила інші, не менш небезпечні, плоди: економічну руїну, відплив капіталу та втечу промисловости до безпечніших зон. Це все побільшує економічний застій, непевність та клімат депресії й безнадії, які мало сприяють нормалізації життя в Евскаді.

Тим часом консолідація демократії в Еспанії мусить *обов'язково* перейти через замирення в Евскаді і через досягнення автономій у всееспанському маштабі. Перспективи тут не надто веселкові.

З еспанського рукопису переклали
Наталя Пилип'юк і Хосе Касанова

Примітка: Щоб краще розуміти проблеми національно-визвольних змагань і політичного життя басків у Еспанії, в пригоді були б статистичні дані про людність Евскаді. На жаль, ні в Еспанії, ні у Франції нема перевірених статистичних даних про кількість басків у цих двох країнах. У межах Еспанії маємо тільки дані з перепису виборців, себто тільки дорослих і не тільки басків. Цей перепис подає число півтора мільйона (число депутатів до баскського парляменту — 60).

Відсоток населення небаскського походження, себто іміґрантів, висо-

digitized by ukrbiblioteka.org

кий у всіх трьох провінціях, а особливо у Біскаї і в столиці країни Більбао. Можна думати, що населення небаскського походження доходить у Евскаді до 30%, а в столиці цей відсоток помітно вищий.

У Франції баскське населення сконцентроване в південносхідній частині країни, на території приблизно на 1/3 меншій від країни басків в Еспанії. Правдоподібно воно не доходить одного мільйона.

Стосунки між французькими і еспанськими басками активні, а співпраця, мабуть, широкого засягу. Французький уряд застосовує до басків таку саму політику, як і до інших громадян Франції. Це політика дискретного нагляду; час від часу викликають поодиноких осіб на допити. Співпраця французького уряду з еспанським, на думку цього останнього, є недостатня і стримана. Баски Франції не підносили питання про відокремлення або автономію.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

БЮРОКРАТІЯ І ТЕХНОКРАТІЯ, АБО ПРО СОЦІЯЛЬНУ СТРУКТУРУ СРСР

Іван Майстренко

Соціяльна структура СРСР — це не тільки академічна (теоретична) тема. Правильне розуміння соціяльного складу СРСР дає ґрунт для кращого розуміння політики КПРС, зокрема національної, для шукання відповіді на питання — що таке СРСР і куди він іде? Чим закінчиться більшовицька диктатура?

Як сказано в програмі КПРС (1961 р.), "в СРСР залишились дві дружні кляси — робітники й селяни [...]. Виросла нова інтеліґенція, що вийшла з народу і віддана соціялізмові".[1] Це визначення дав іще в 1930-их роках, після завершення колективізації, Сталін. Воно ґрунтувалося на тому, що зникла приватна власність на засоби виробництва, яка, за більшовицькою теорією, є єдиною основою експлуатації людини людиною.

Проте власником зліквідованої приватної власности на засоби виробництва став у СРСР не народ, а партійно-державна бюрократія. Це дало підставу Л. Троцькому, вже з еміґрації, висловитися 1936 р. так:

> У буржуазному суспільстві бюрократія репрезентує інтереси власницької й освіченої кляси, яка диспонує безліччю засобів щоденного контролю над своєю адміністрацією [...]. Бюрократія СРСР [...] не має поруч себе національної буржуазії, хоч засвоює буржуазні звичаї. В цьому розумінні не можна не визнати, що вона є щось більше, ніж бюрократія. Це є єдина в повному розумінні слова привілейована й командна верства в радянському суспільстві. Не менш важлива друга відмінність. Радянська бюрократія експропріювала пролетаріят політично, щоб *своїми* методами охороняти його соціяльні завоювання. Але сам факт привласнення нею політичної влади в країні, де найважливіші засоби виробництва зосереджені в руках держави, створює нові, ще не бувалі взаємини між бюрократією й багатствами нації. Засоби виробництва належать державі. Але держава ніби 'належить' бюрократії. Якби ці, зовсім ще свіжі взаємини зміцнились, увійшли в норму, леґалізувались, при спротиві чи без спротиву трудящих, то вони врешті привели б до

1. Коммунист, орган ЦК КПСС 1961, 16, ст. 26.

digitized by ukrbiblioteka.org

цілковитої ліквідації завоювань пролетарської революції. Але тепер говорити про це, щонайменше, передчасно. [2]

В 1957 році вийшла англійською мовою книга колишнього юґославського комуніста й заступника Тіта Мілована Джіласа "Нова кляса". Джілас теоретично обґрунтовує наявність у СРСР уже закріпленої нової панівної кляси. Джілас юридично обґрунтовує наявність цієї нової кляси.

> За римським правом, власність являє собою сполучення прав володіння, користування й розпоряджання майном. Комуністична політична бюрократія володіє, користується й розпоряджається націоналізованою власністю [...]. Приналежність до нової партійної кляси або до комуністичної бюрократії дає більше матеріяльних благ і привілеїв, ніж належало б за нормальнішої структури суспільства. На практиці ці власницькі привілеї нової кляси виявляються в винятковому праві політичної бюрократії розподіляти, на основі приналежної їй партійної монополії, народний прибуток, встановлювати заробітну платню, скеровувати економічний розвиток країни і розпоряджатися націоналізованим та іншим майном [...]. Нова кляса стверджує свою владу, привілеї, ідеологію й звичаї на основі особливої форми власности, власности колективної, якою ця кляса розпоряджається в імені суспільства й народу [...]. Соціяльний і політичний устрій, монополія влади і монополія власности в комуністичній системі багато нерозривніше зв'язані між собою, ніж у будь-якій іншій системі. Позбавити комуністів їхнього права власности означало б знищити їх як клясу [...]. Це було б початком демократії і свободи в комунізмі. [3]

В російському самвидаві теорія "нової кляси" в СРСР знайшла визнання після війни. Тут варт нагадати насамперед конспектив-

---

2. Лев Троцкий. Что такое СССР, и куда он идет? Париж (IVe Internationale rouge. Édition facsimilé), 1936, ст. 189-190.

3. Милован Джилас. Новый класс. Нью-Йорк (Ф. А. Праґер), 1961, ст. 60, 61.

Власне, раніше, ніж Джілас, висловилися про наявність у СРСР нової панівної кляси і нового експлуататорського устрою українці. За десять років до появи на світовому книжковому ринку праці Джіласа, 1947 року, в упівському підпіллі були написані праці публіцистів УПА П. Полтави й О. Горнового, а в 1948 р. надруковані на еміґрації під заголовком "Позиції українського визвольного руху". Там досить глибоко обґрунтована наявність в СРСР нового експлуататорського устрою й нової панівної кляси, яку автори "Позицій" назвали "клясою більшовицьких вельмож". На Україні ця кляса є підпорою російського колоніялізму, так само, як українські з походження поміщики були підпорою царського російського колоніялізму. Усі матеріяли УПА, як і коментарі до них в українській еміґрантській пресі (лівої УРДП), Джілас діставав від українців з Мюнхену систематично і навіть писав їм у цій справі, ще коли був заступником Тіта.

ну працю "Російський шлях до соціялізму і його наслідки", яку приписують партійному академікові Євгенові Варзі. Твір датований 1964 роком і був надрукований у самвидавському журналі "Фенікс 66", а в 1967 р. передрукований на еміґрації російським журналом "Грани". Ориґінальний відбиток з "Фенікса" є в Архіві самвидаву в радіо "Свобода".

Варґа пише, що

> з середини 1930-их років комуністична партія в старому, ленінському сенсі перестала існувати. Вона перетворилася на партійний апарат, беззаперечно керований волею вищої влади [...]. Найближча причина цього в тому, що, знищивши кадри старого ленінського проводу, Сталін дістав цілковиту можливість не апелювати при цьому до громадської думки, а спиратися на бюрократичний апарат партії і держави, який вже давно став у всій країні реальною й основною політичною силою...

З трьох нібито дружніх кляс суспільства — робітники, колгоспники і державні службовці, останні, за Варґою, ніколи не являли собою єдиної кляси. Є звичайні службовці (безпартійні й партійні), які не мають ніякої влади, і є службовці, які стоять при владі і можуть видавати накази, укази, постанови, що мають обов'язкову юридичну силу. "Це й є, — пише Варґа, — панівна кляса соціялістичного суспільства..., яка володіє усією повнотою влади".

> Десь на початку 1930-их років, — пише Варга, — серед панівної кляси виникла потреба створити певну негласну, але в суті юридичну одмежованість провідних партійно-бюрократичних верхів від усіх інших шарів населення, відмежованість, що надає їм зовнішньої замкнености й внутрішньої стабільности, позбавляючи їх особистий склад випадковости, плинности, вступу до нього неперевірених і ненадійних елементів. Така відмежованість панівної кляси дістала свій вияв у понятті "номенклятура", в створенні персональних списків окремо виділених, перевірених, наділених вищим партійним довір'ям осіб [...]. Їхня діяльність стала відбуватися при безконтрольності навіть внутрішньопартійний [...]. Природно, вони прагнули зміцнити свою негласно-юридичну привілейованість — привілеями матеріяльними. Негласно перед законом [запроваджено] користування різними матеріяльними добрами — розмірно висока заробітна платня, додаткові грошові пакети, харчові приділи, закриті їдальні, великі, часто розкішно обставлені мешкання, а також дачі з садами, квітниками, тенісними кортами, персональні машини з шоферами, санаторії найвищого рівня [...]. Централізована партійно-бюрократична держава, реалізуючи вартість продукту в своїй же державній торгівлі, привласнює собі додаткову вартість, створену працею робітників, і вживає її для своїх потреб: в основному для будівництва й розвитку удержавленого народного господарства, але також і для збільшення привілеїв партійно-бюрократичних верхів

digitized by ukrbiblioteka.org

[...]. Як контраст з незабезпеченістю широких народних мас існують занадто високооплачувані верстви населення — вища партійна й державна бюрократія, зокрема військова, а також упривілейована частина діячів науки й мистецтва [...]. Таким чином реальні економічні стосунки [...] вступили в кричущі протиріччя з ідеалами комунізму й програмою партії. [4]

Варґа пише з послідовних марксо-ленінських позицій. Але після нього в самвидаві виступили критики нової клясової системи в СРСР, які засуджують також і марксизм-ленінізм, що з нього, як вони кажуть, виріс сьогоднішній експлуататорський устрій в СРСР. Не будемо тут перелічувати всіх цих критиків і наводити їхні часто цікаві й глибокі характеристики. Один тільки приклад. Зорін і Алексєєв пишуть:

Категорія номенклятурних працівників замкнена [...]. Буває, що якогось керівника скидають за беззаконня й розвал господарства. Але, прослідивши його дальшу долю, ми неминуче встановимо, що його перевели на нову працю приблизно на старому рівні [...]. Іншими словами — "номенклятура" *не відчужувана,* так само, як і капітал у буржуазному суспільстві. Вона править за правову основу нашого суспільства, аналогічну праву приватної власности в капіталізмі [...]. Усім додатковим продуктом, створеним працею народу, *колективно розпоряджається замкнене коло людей відповідно до ранґу.* Тут номенклятура виступає як форма власности. У суті речі це єдиний державно-монополістичний трест, в якому становище й посада рівносильні пакетові акцій. [5]

Але останнім часом у поняття "нова кляса" СРСР вноситься ще одно поняття, яке ніби розмежовує цілість "нової кляси". Це нове поняття — технократія. Саме слово технократія запозичене в СРСР з Заходу. В "Українському радянському енциклопедичному словнику" є навіть гасло "Технократії теорія". Варто його навести, бо навколо поняття "технократія в СРСР" наростають соціологічні досліди. В згаданому словнику сказано таке:

Технократії теорія — реакційна соціологічна теорія, прихильники якої твердять, ніби вади сучасного капіталізму можуть бути усунуті шляхом передання керівництва всім економічним життям і управління державою з рук "політиків" у руки техніків і "бізнесменів". Ця теорія виникла в 1930-их роках 20 сторіччя.

В 1941 р. в Нью-Йорку вийшла англійською мовою книга

---

4. Е. С. Варга. Русский путь к социализму и его результаты. Конспект. Машинописний передрук з самвидавного часопису "Фенікс". Архів самвидаву радіо "Свобода", ст. 22-24, 26, 28.

5. С. Зорин, Н. Алексеев. Время не ждет. Наша страна находится на поворотном пункте истории. Франкфурт над Майном, 1970, ст. 8-11.

Джемса Бернгема "Революція менеджерів". Докладну рецензію на неї написав Вс. Голубничий (часопис УРДП [лівої] "Революційний демократ" 1948, 3). "Суспільство директорів" (менеджерів), на думку Бернгема, приходить на місце капіталізму, але воно не є соціялістичне й безклясове і не є демократичне (принаймні на початку). Соціялісти заперечують можливість переходу влади над економікою й державою в руки технократії ("директорів"), бо, мовляв, найталановитіші директори самі стають капіталістами і не допустять ліквідації капіталістичної приватної власности! Але ніхто не заперечує можливости влади технократії над економікою й державою в СРСР.

І тут виникає питання: а які ж взаємини в СРСР між бюрократією й технократією? Чи існує конфлікт між ними?

Про суперечності в провідній "новій клясі" в СРСР написано вже чимало. Часто ототожнюють поняття "бюрократія" з партійним апаратом, а поняття "технократія" з апаратом радянсько-господарським. Партійний апарат складається суцільно з комуністів, а в радянсько-господарському апараті багато керівників безпартійні. Але і в партійному апараті є чисті технократи. Усі члени Політбюра ЦК КПРС, крім Суслова, — інженери, тобто, технічні керівники, технократи. Тут в основі поділу лежать не так професії людей, як їхні функції в апараті. Радянсько-господарські апарати мають завдання підносити економіку країни, за що вони й відповідають. Партійні апарати мають завдання виконати програму партії — побудова комунізму і підтрим його в усьому світі. Це обов'язок кожного комуніста, також і в господарських апаратах, але партійний апаратник, так би мовити, відповідає за оту перемогу комунізму.

Проте, як ми бачили вже з цитат про "нову клясу" в СРСР, комунізму в СРСР немає, робітники забезпечені гірше і мають менше прав, ніж в умовах капіталізму. І не можна тут винуватити персонально керівників партії. Просто так склалось, туди веде об'єктивний розвиток. Це стало ясно ще за Сталіна, а тому Сталін, бувши фанатичним догматиком, взяв курс на виконання бодай міжнародної ролі СРСР — підтримувати й роздмухувати сили й рухи, що руйнують капіталізм. Щоб утриматися в цій ролі в СРСР, Сталін вирішив спертися на російський націоналізм і великодержавність. Але якщо за Сталіна, в керівних апаратах якого було багато неросіян (зокрема багато євреїв), для яких орієнтація на російський націоналізм була наслідком холодного революційного розрахунку, а не велінням серця (як то було для багатьох рядових комуністів-росіян), то довголітня орієнтація компартії на російський націоналізм і великодержавність стала плоттю й кров'ю також апаратних керівників. Особливо після взятого ще Сталіним курсу на антисемітизм і вичищення єврейських кадрів з

digitized by ukrbiblioteka.org

апаратів. Такими великодержавниками-націоналістами стали сьогодні і всі члени Політбюра ЦК КПРС. Сьогодні використання російського великодержав'я для перемоги світового комунізму перетворилося на свою протилежність — світовий комунізм використовується для перемоги російської великодержавности.

Все ж від гасел "світового комунізму" шовіністичний партійний апарат КПРС відмовитися не може. Зокрема, це означало б утрату підтримки для СРСР серед комуністичних і деяких національно-визвольних рухів світу. Крім того, партійний апарат розбудував могутню мілітарну силу СРСР, розраховану, з одного боку, на перемогу комунізму в усьому світі і, з другого боку, на розігрування російської імперської карти. Радянська армія більше, ніж хто, підтримує завойовницькі пляни ЦК КПРС. Насамперед "во славу русского оружия", що ніби найсильніше в світі, і, подруге, на славу "найпрогресивнішого в світі" радянського соціялістичного устрою.

Одне слово, хоч у СРСР режим апарату КПРС і зненавиджений населенням, проте, спираючися на армію й КҐБ, цей режим є паном становища. Але ізольований від народу режим не спроможний нормально керувати країною. Його укази й декрети зависають у повітрі, господарські труднощі наростають. Радянсько-господарські (технократичні) апарати все більше переходять в опозицію.

Яка ж ідеологія й програма радянської технократії?

Найчіткіше і в найчистішому вигляді цю ідеологію виклав (псевдонім) Е. Домовой у статті під заголовком "У пошуках реальности". Домовой антисоціяліст і антимарксист. Але його ніяк не можна назвати, скажімо, неоденікінцем чи щось у цьому роді. Це соціяльно зовсім нове явище. Насамперед тому, що він будує свою програму на базі усуспільненої власности на засоби виробництва. Домовой критикує провідну клясу партійної бюрократії, яку він називає елітою. "Еліта, — пише Домовой, — є істотним гальмом у розвитку нашої країни. Будучи парадоксальним експлуататором [так у автора], не маючи наукової аналізи розвитку економіки й метод керування нею, прикриваючи своє незнання догматами марксизму-ленінізму, еліта привела країну до стану повзучої економічної кризи". Виразниками науки Домовой називає науково-технічних працівників, які сьогодні, в вік науково-технічної революції, стали або стають безпосередньою продуктивною силою.

Домовой стверджує, що

> кляса селянства вже практично відійшла в минуле. Кляса робітників як кляса фабрично-заводських пролетарів починає зменшуватись [...]. Зате кількісно й якісно йде вгору шар науково-технічних працівників (НТР) [...]. Ця нова соціяльна група вимагає

нових продуктивних стосунків [...]. На відміну від колишніх і сучасних *панівних* кляс, цей новий шар суспільства: Не зацікавлений в експлуатації людини як у джерелі прибутків, бо не зацікавлений у приватній власності. Його джерелом прибутку є безпосередня творча діяльність. Але насамперед цей шар зацікавлений у свободі як основі свого існування. Бо несвобода паралізує його творчі сили. В цьому саме й виявляється його стремління до нових виробничих стосунків — не через справедливість розподілу, як того вимагає промисловий пролетаріят від капіталістів, а через вимогу розвитку продуктивних сил як таких.

Новий соціяльний шар більше, ніж будь-який, зацікавлений у суспільному характері виробництва. Сам характер його праці говорить за те, що він (шар НТР) значно менше потребує жорсткої організації, суворої реґляментації своєї діяльности, йому органічно огидна субординація та ієрархія. Саме суспільний характер виробництва забезпечує можливість повнокровного розвитку нової виробничої сили — науки, в основі існування якої лежать людські свободи. І в цьому якісна відмінність нового соціяльного шару від кляси робітників, які об'єктивно не зацікавлені в свободі. Елементи особистої свободи робітник має. А для виробничої діяльности свобода йому не потрібна.

Домовой уважає, що тільки "капіталізм — через концентрацію виробництва, через монополії, через зростання впливу державного сектора в економіці, через нові продуктивні сили, що народжуються, і через новий соціяльний устрій, — саме капіталізм іде до майбутнього суспільства соціяльної справедливости". [6]

Найістотніше в концепції Домового — це його твердження про зменшення промислового пролетаріяту і зріст його коштом верстви науково-технічних працівників. Якщо це так, відпадає марксистська теорія про історичну місію чимраз численнішого пролетаріяту перетворити через диктатуру пролетаріяту все суспільство на безклясове. І тут з Домовим перегукуються інші критики влади КПРС, критики часом з протилежними політичними поглядами. Наприклад, Рой Медведєв, який уважає себе за марксиста-ленінця і донедавна був членом КПРС, пише: "Уява про те, що саме працівники фізичної праці побудують комунізм, є явним спрощенням". І наводить статистичні дані про зріст кількости спеціялістів коштом робітників фізичної праці. [7] Подібну концепцію про "клясу спеціялістів" знаходимо в А. Амальріка. Подібно пише О. Солженіцин. І хоч він є монархіст, а Медведєв уважає себе марксистом-ленінцем і політичним противником

6. Е. Домовой. Журнал "Демократ" 4 (?), без дати, (1970-і роки). Самвидав, ст. 41-44, 47.

7. Рой Медведев. Книга о социалистической демократии. Амстердам — Париж, 1972, ст. 363.

digitized by ukrbiblioteka.org

Солженіцина, їхні політичні розходження — це відгомін минулого. Єднає їх спільне уявлення про керівну силу майбутнього післябільшовицького суспільства.

Ці уявлення витворила сама диктатура КПРС. Програма ленінського комунізму полягала в ліквідації розриву між фізичною й розумовою працею, між організатором і виконавцем праці. Для цього були спроби передати організацію й управління виробництвом робітникам. (В Юґославії ще й досі існують робітничі комітети на заводах, яким нібито підпорядковані директори. Але там ця система виявилась нежиттєвою). Розподіл праці на фізичну й розумову (на виконавчу і організаторську) витворився тисячоліттями і зліквідувати його декретами неможливо. (Його пробував ліквідувати в Китаї Мао і сам відступився від цього).

Звичайно сполучення в одній людині організатора й фізичного виконавця праці є ідеальне становище. Таким є (власне був) ремісник, або дрібний селянин-власник. Образ такого ідеального працівника — надхненного ремісника-різьбаря на дереві і одночасно організатора своєї праці чудесно зобразив Ромен Роллян у повісті "Коля Брюньйон". У наш час Коля Брюньйони збереглися хіба тільки в мистецтві.

Серед радянських дисидентів відомий один, який досліджує можливість сполучення в одній особі фізичної й розумові (організаторської) праці. Це молодий учений-кібернетик, який є тепер професор Єрусалимського університету — Мелік Аґурський. Він критикує і комунізм і капіталізм.

> Обидві системи порочні і стрімко тягнуть людство до катастрофи. Треба відмовитися від зовсім застарілого (власне ніколи не правильного) уявлення про робітників як якихось гегемонів суспільства [...]. Велетенська кількість робітників — специфічна особливість лише теперішніх систем [капіталізму й соціялізму — *І. М.*]. Економіка майбутнього суспільства повинна ґрунтуватися на розосередженій промисловості, але на базі технічного проґресу. Треба, щоб підприємства мали такі розміри, за яких кожен робітник був би компетентним у процесі виробництва і міг би справді брати участь в управлінні ним [...]. Проблема малих підприємств уже нині привертає до себе велику увагу, особливо в США. Їхня кількість зростає [...]. На них тепер працює 15% з 11 мільйонів робітників, зайнятих в машинобудівництві США, при чому на них зосереджено понад 40% металообробного устаткування. [Аґурський покликається на американські літературні джерела — *І. М.*]. Припустімо, що такі підприємства були б у розпорядженні громад або муніципалітетів, які ставили б собі метою не продаж і збут своєї продукції, а задоволення власних потреб. Тоді вони були б завантажені тільки тоді, коли б у цьому була реальна потреба даної громади чи муніципалітету. За високого рівня автоматизації праця там не

забирала б багато часу і її можна було б сполучити з сільськогосподарською працею або з інтелектуальною діяльністю. Така форма виробництва ліквідувала б робітників як спеціялізовану групу [...]. До деякої міри до такої форми наближаються ізраїльські кібуци, але тепер вони працюють в основному на зовнішнього споживача. — В такому майбутньому суспільстві, пише Аґурський, — виробіток суспільного продукту буде набагато нижчий, ніж у сучасних системах [капіталізму й комунізму — *І. М.*], а відповідно буде нижча й продукційність праці, але це було б великим соціяльним проґресом, бо обсяг продукції, як і продуктивність праці стали б такими, які конечні для забезпечення оптимальних (а не максимальних) потреб суспільства. Майбутнє суспільство, залишаючись у рамках реальних ресурсів, забезпечувало б людське існування без потворних надмірностей сучасного світу і було б стабільнішим [...]. Природних ресурсів світу вистачає, щоб прогодувати протягом близького ("обозримого") часу населення в зростанні. Але їх аж ніяк не досить, щоб забезпечити понадприродну гонитву споживання. [8]

Повертаючись до основної теми моєї статті — "Бюрократія і технократія", треба сказати, що серед цих двох прошарків радянського суспільства (організатори виробництва) панівною лишається партійна бюрократія (партійний апарат). Її влада спирається на КҐБ. Вона змушує технократію коритися політичним цілям КПРС — перманентні бонапартистські війни з капіталістичним світом. Але таке панування бюрократії можливе доти, доки очолена нею суспільна система економічно продуктивна. Цього одначе тепер сказати не можна: радянська економічна система стає все менш продуктивною, її криза все більше загострюється. Якщо так ітиме далі, то настане економічний крах системи, і тоді технократія заявить свої права на владу. Очевидно, що й чимала частина партійної бюрократії приєднається до вимог технократії. Ледве чи хтось умиратиме за партійний апарат. Як ніхто не вмирав у 1917 році за скиненого царя Миколу II та його систему.

Такі перспективи можливі, виходячи з сьогоднішнього співвідношення сил в сьогоднішньому комуністичному ствіті, згуртованому навколо СРСР. Але сьогоднішнє співвідношення сил не вічне. Ось у Польщі прийшли до голосу проти бюрократичних організаторів виробництва також виконавці (робітники), голос яких в СРСР задушений. Можливий розгром цього руху в Польщі ще не означав би його безперспективности. Якби такий рух почав виникати і в СРСР, абсолютна перемога технократії була б обмежена. Їй, як організаторові виробництва, довелося б ділитися владою з виконавцями, такими, які сьогодні в Польщі об'єднуються в профспілці "Солідарність".

---

8. Из-под глыб. Сборник статей. Москва — Париж, 1974, ст. 10.

digitized by ukrbiblioteka.org

Сучасні міркування в сторіччя «Народної волі»

Анатоль Камінський

Квітень 1881 р. приніс повний розгром "Народної волі", підпільної терористичної організації, і став межею в історії революційного руху царської Росії. 3 квітня, сто років тому, в Санкт-Петербурзі повісили Софію Перовську, Андрія Желябова, Миколу Кибальчича, Тимофія Михайлова (не мішати з Олександром), Миколу Рисакова. Гесю Гельфман, що її мали теж повісити, пощадили як вагітну. Її доля теж незавидна: дитину, що вона народила в Петропавлівській кріпості, від неї забрали (вона скоро померла), а сама Геся невдовзі теж загинула в тюрмі, в наслідок, мабуть, акушерської "допомоги" під час пологів. Інші члени "Народної волі" пішли на каторгу або сиділи в Петропавлівській і Шлісельбурзькій фортецях.

Перовську, Желябова, Кибальчича й колеґ судили за вбивство царя Олександра II-ого 1 березня 1881 р. У перебігу замаху, яким командувала Перовська, чого не доконала бомба Рисакова, яка лише зачепила сани царя ззаду, довершив вибух бомби Ігнатія Гриневицького. Після вибуху бомби Рисакова, за переказами, цар сказав: "Богу дякувати, я здоровий", на що йому Рисаков відповів, що "ще зарано дякувати Богу за врятування"... В цей час Гриневицький якраз кидав бомбу, яка, за однією версією, важко контузила царя, і його ще встигли завезти до палацу, де він уночі помер, за іншою — він загинув на місці замаху.

Замах був ухвалений Виконавчим комітетом "Народної волі" (який, властиво, й творив собою всю справжню "Народну волю") ще 26 серпня 1879 р., і між серпнем 1879 і березнем 1881 р. було не менше як 8 спроб забити царя. Деякі з них були підготовані з величезним вкладом труду, винахідливости й ризику. Останній, вдалий замах підготував був Желябов, якого заарештували 27 лютого 1881 р. і, власне, цей арешт і приспішив смерть царя... Желябов сам домагався, щоб його судили разом з іншими.

Як ми вже згадали, "Виконавчий комітет" це і була властива "Народна воля", що її центр був у Санкт-Петербурзі.

Всіх членів було спочатку 28, а опісля 37, з них коло третини жінок. Крім цього "твердого ядра", існували ще допоміжні групи: "робітничі бриґади" серед робітників і "військова організація" у фльоті і армії. Для особливих, поодиноких завдань "Виконавчий комітет" рекрутував симпатиків.

Згадуємо про ці події з історії революційного руху в Росії минулого століття не випадково і не з суто історичного інтересу. Ані теж не з того приводу, що в "Народній волі", як і в усьому революційному русі того періоду, українці відігравали чолову і керівну ролю. Згадати хоча б Сергія

Кравчинського-Степняка, того, як його назвав Джеймс Джолл, "професійного техніка революції, який спеціялізувався в підручниках про партизанську, підпільну боротьбу (він автор "Підпільної Росії") і в доморобних вибухових матеріялах та (перебуваючи в Англії) гостив у себе не раз чаєм студенток з Леді Марґарет Голлу в Оксфорді". [1] Чи Миколу Кибальчича, який уже в тюрмі перед самим повішенням ще далі працював над винаходом "машини літати"; чи Дмитра Лизогуба — отого "святого революції" і її "мільйонера" який готувався віддати ввесь свій спадок (від 150 до 180 тис. рублів) для "Народної волі", але зумів зужити лише коло 8 тис. до часу свого арешту; чи одесита Михайла Фроленка — і багатьох інших. А передусім безстрашного ветерана революції — Перовську — з роду гетьмана Кирила Розумовського. Внесок українців у розвиток російського революційного руху був не менший, як і нащадків українського "естаблішменту" в розбудову Російської імперії царів...

У даному випадку відтрушуємо з порохів "Народну волю" з інших причин. Ідеться передусім про те, як довгий "переднародовольський період" з його загальною суспільною атмосферою, соціологічною базою і психо-політичним кліматом, у широкій аналогії, враховуючи, очевидно, різниці часу, певною мірою перегукується з сучасністю. І хоч історія не повторюється, теперішній час аж надто нагадує ту соціологічну базу і соціяльно-політичний клімат, на яких виросла "Народна воля". Переносячи сучасний термін "правозахисного" періоду, можна б таким терміном назвати й увесь "переднародовольський" період у минулому столітті. А це спонукає до певних порівнянь з минулим у суто історичному аспекті, але й змушує кликати його на допомогу в проєктуванні на майбутнє.

Пригадаймо, що сама генеза "Народної волі" веде нас дещо назад, передусім, до самого "ходіння в народ" в 60-их і 70-их рр. минулого століття та інших подібних спроб добитися зреформування й перебудови царського режиму. Всі ці рухи були в своїй програмовій і методологічній цілеспрямованості рухами мирними, ненасильними, культурно-просвітницькими, реформістичними чи, позичаючи з сьогоднішньої термінології, "правозахисними". Більшість з них відкидала всяке насильство як негідне великого діла, за яке вони боролися; в засаді вони розраховували на те, що цар сам, під тиском "просвіченого народу" і їхніх власних повчань, вимог, петицій, заходиться запровадити потрібні зміни в усіх ділянках державного життя. Попри всі антиестаблішментські настрої тодішніх молодих (і старших) опозиціонерів у них, хоча б і підсвідомо, давався взнаки тиск східньо-патріярхальної політичної ментальности з її монопольно-автократичним розумінням влади, яка спонукала й пізніших революціонерів писати петиції до царів, навіть з ешафотів. Цей образ царя-батюшки не зникав повністю навіть у найрадикальніших ворогів царського режиму.

Не хто інший, як власне Виконавчий комітет "Народної волі" безпосередньо після замаху на Олександра II звернувся був до його наступника з петицією, де писав: "Є речі вищі, ніж природні людські почування, а це є почуття обов'язку супроти рідного краю". Цей обов'язок,

---

1. James Joll. The Anarchists. Нью-Йорк (Universal Library Edition), 1966, ст. 147.

digitized by ukrbiblioteka.org

— сказано далі — вимагає повного зрозуміння становища в Росії. "Після десяти років переслідувань і утиску кривава трагедія на Катерининському каналі [де вбито царя — *А. К.* ...] була невідкличною"; революційного руху не можна було зупинити репресіями — він ріс у розмірах і на силі... Государю, революційний рух не полягає на кількох одиницях, він є функцією народного організму..., його створило невдоволення народу, яке вимагає нових суспільних форм. Не можна знищити ввесь народ, ані не можна здушити його невдоволення гнітом, бо це лише його [рух] скріпляє..." І далі: якщо не зміниться політика уряду, революція вибухне обов'язково. Російський уряд ніколи не рядив з волі й для добра народу. Його реформи ніколи не були в інтересі народу. В наслідок цього уряд утратив усякий моральний вплив на народ і навіть убивство царя стало прийнятним у Росії. "Для добра нашого рідного краю, щоб відвернути ті жахливі нещастя, які супроводять революції", в листі поставлено домагання до царя, щоб він "доброзичливо підійшов до народу", а тоді терористи "закинуть свою діяльність і присвятяться культурній праці для добра народу. Тоді мирний обмін ідей заступить насильство". Далі йшли конкретні вимоги: загальна амнестія для всіх політичних в'язнів; скликання установчих зборів з вибраних представників усього народу в загальних таємних виборах; проголошення волі преси, слова, зборів. "Це єдине, що дозволить Росії вступити на шлях справедливого й мирного розвитку. Ми врочисто заявляємо перед нашою батьківщиною і перед світом, що наша партія без жадних застережень підпорядкується рішенням Установчих зборів". [2]

До речі, концепція "революції згори", тобто революції, здійсненої самим царем, дуже часто прокидалася в російських антицарських рухах минулого століття. Ще 1848 р. Микола Чернишевський писав у своєму щоденнику, що Росії потрібна автократія, яка стала б речником і реалізатором інтересів нижчих кляс. Не хто інший, а, власне, цар-батюшка мав провести потрібні реформи і іновації, які запевнили б справедливий лад у Росії. Герцен хотів бачити такого речника і реалізатора інтересів нижчих кляс і народу в особі Олександра II-ого, того самого, що його розірвала бомба 1 березня 1881 р. На погляд Герцена, Олександер II мав поєднати в собі російський соціялізм, базований на традиційній російській "общині — мирі", з "поступовою автократією". Для обох — Чернишевського і Герцена — прототипом такого царя-реформатора в минулому був Петро I.

Подібно, навіть Михайло Бакунін, батько російського і світового анархізму, писав 1862 р., що

> Олександер II міг би дуже легко стати народним героєм, першим російським царем країни [...] спираючися на народ, він міг би стати рятівником і головою всього слов'янського світу. Він і лише він міг би здійснити в Росії найбільшу і найдоброчиннішу революцію, не проливши й однієї краплини крови. [3]

---

2. Vera Broido. Apostles into Terrorists. Нью-Йорк (The Viking Press), 1977, ст. 203-204.

3. М. Н. Покровский. Русская история с древнейших времен, т. 4. Москва, 1920, ст. 146-147.

А чотири роки раніше, 1858 р., один з майбутніх організаторів "Землі і волі", Микола Сєрно-Солов'євіч у "Голосах з Росії", що їх видавав Герцен у Лондоні, закликав того ж царя Олександра II, щоб він ужив своєї влади для здійснення соціялізму в Росії, вивласнивши дворян і передавши їхню власність "общинам" під контролем держави. Він твердив, що "на троні Росії може бути — свідомий, чи не свідомий того — але тільки соціяліст".[4]

Перекиньмось у наші часи з їхньою хвилею-навалою сучасних протестів, домагань, пропозицій і петицій та писань Солженіцених, Сахарових, Медведєвих і інших і побачимо, що концепція "революції згори", чи — сьогоднішньою мовою — "мирної революції згори" має свої міцні традиції, тільки цар як одноособове джерело влади замінений тут або таким же одноособовим генсеком, або олігархічним колективом на верхівці кремлівської партійної номенклятури. Різниця є в тому, що коли у випадку царя апельовано до його доброї волі і розуму виключно в оперті на загальні постуляти гуманного, соціяльного і правного характеру, то тепер ці загальні постуляти спираються на формальні норми конституції, права, постанов партійних з'їздів, міжнародні конвенції, поодинокі писання комуністичних клясиків і т. п. Цих теоретичних постулювань уживається як інструменту проти режиму, який є їхнім творцем, співтворцем чи формальним визнавцем.

Усе це не значить, очевидно, що коріння "мирної революції згори" лежить лише в самій східньо-патріярхальній автократичній ментальності російського політикуму. Є тут ще інший елемент, а саме тактики: більшість антирежимних діячів не мали сумнівів щодо справжньої настанови і природи царів або щонайменше скоріше чи пізніше приходили до пізнання дійсного образу російських "государів". Але апелювання до царя і протиставлення його урядові й панівній верстві сприяло тому, що так їм було легше знайти шлях до "народних мас", які твердо вірили в царя-батюшку як свій ідеал, і які як правило, не ідентифікували з ним місцевих представників царської влади. Якраз навпаки: вони були переконані, що всі місцеві лиха діються без відома і проти волі царя. Але великою мірою це стосувалося не лише до самих "народних мас", чи нижчих кляс, як тоді говорилося. Комплекс царя-государя, власне як продукт патріярхально-автократичної ментальности охоплював куди ширші кола імперського суспільства.

Новочасне "протесто-" і "петиціописання" куди більше зумовлене тактичними мотивами, а куди менше наслідками самої східньо-патріярхальної політичної психології. Не треба сумніватися, що, навіть після досвіду з Хрущовим, у сучасних діячів дисидентських рухів є повне усвідомлення того, що собою дійсно являє політично, морально і інтелектуально сучасна кремлівська верхівка і чого можна від неї сподіватися. Але, з огляду на уклад радянського суспільства і самої режимової системи, "петиціоманія" дає корисні тактичні і подекуди навіть стратегічні засоби в боротьбі з режимом — правного, пропаґандивно-інформаційного, політичного і зовнішньо-політичного та міжнародного порядку.

І це не випадок, що ще навіть у вересні 1980 р. наші в'язні Пермського табору ВС 329/36 в с. Кучино — Олесь Бердник, Богдан Ребрик, Левко

4. Franco Venturi. Roots of Revolution; A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth-Century Russia. Нью-Йорк, 1960, ст. 256.

digitized by ukrbiblioteka.org

Лук'яненко, Олекса Тихий і Данило Шумук, — пропонуючи Брежнєву, щоб він зліквідував концентраційні табори — "щоб раз назавжди покінчити з соромом великої соціялістичної країни — супроти яких табори Піночета виглядають дитячим белькотанням...", зверталися до нього "Проявіть великодушність, Леоніде Ільїчу"! [5]

До речі, звертаючися до pro domo sua: в національному аспекті є принципова, кардинальна різниця політичного порядку між антирежимним рухом царських і сьогоднішніх часів. У той час, коли в минулому столітті наш антидержавний внесок губився в загальному, "всеросійському котелку", сьогодні він виступає як суверенний, власнопідметний український фактор, який діє самостійно, для добра власного народу, і лише співпрацює з іншими антирежимними рухами на базі незалежного партнерства.

Варто тут також згадати, повертаючися до попередньої теми, що, крім певних програмових, методологічних і тактичних подібностей є теж деякі структуральні аналогії між обома рухами, як от хоча б розвиток обох з поодиноких середовищ чи групок однодумців, формально не зорганізованих, спонтанних, як це була в минулому "Кушельовка" на передмісті Петербурґу, яка означала лише будинок, в якому жила група активістів, на передмісті з такою ж назвою (1871), чи "київська комуна" (гуртожиток), що її "очолювала" відома Катерина Брешковська; чи "Московський кружок" (1875), який опісля перезвав себе на "Всеросійську соціял-революційну організацію", чи "чайковці" (1872-1873), яких назвали так від Миколи Чайковського, противника Нечаєва і його "нечаєвців". З цих і інших гуртків і середовищ виросли різні політичні течії і організації, які й творили революційний антицарський політикум. З подібних поодиноких середовищ, клюбів і "парафій" творився й пізніший дисидентський рух і його організовані формації типу "демократів", "комітетів оборони людських прав", "філій міжнародної амнестії" і т. п. і, нарешті, "гельсінкських груп". І так, як в минулому столітті були також і терористи "нечаєвці", "молоді Росії" і Каракозов стріляв 1866 р. в царя, так не бракувало й тепер ВСХОН-ів і "Союзів боротьби за політичні права" та пострілів Ільїна в Брежнєва 1969 р. ...

Але повернімось до власного організаційного родоводу "Народної волі". Постала вона літом 1879 р. як один із розламів "Землі і волі", що її, вживаючи короткотривалої назви з 1862 р., зорганізував був 1876 р. Марк Натансон. У той час, коли "Народна воля" пішла на виразно революційно-ґвалтівний і терористичний шлях, другий відлам "Землі і волі", т. зв. "Чорний переділ" лишався й далі передусім речником реформістичного, аґрарного соціялізму, з програмою дальшого ходіння в народ, просвіти і т. д.

Що ж привело до постання "Народної волі"? Переконання, що всякі дотеперішні методи і засоби "мирної боротьби" з царатом, включно з ставкою на "мирну революцію" згори, виявилися безуспішними і не дали сподіваних наслідків. Це — з одного боку. А з другого — посилений натиск і гніт царського терору, який ударив по опозиційних рухах усіх профілів.

---

5. Олесь Бердник, Богдан Ребрик, Левко Лук'яненко, Олекса Тихий, Данило Шумук. Проявіть великодушність. Відкритий лист Л. І. Брежнєву. Вересень 1980. Архів ЗП УГВР.

Пригадаймо, що вже 1873 р. почалися арешти, які тривали до 1875 р. і жертвою яких упали якраз носії "ходіння в народ", "просвітителі" і ввесь народницький рух. Головне після масового "ходіння в народ" в 1874 р. (за деякими даними, в ньому взяло участь близько 15-20 сотень молодиків), прийшли масові арешти. 21 лютого 1877 р. відбувався "процес 50-и", а 18 жовтня 1877 р. "процес 193-ох". Присуди були суворі, як на той час, і царський уряд виразно показав, що на всякі пропозиції й вимоги реформ і концесій він відповідатиме посиленим поліційним терором і зашморгом та хіба фіктивними полегшами в стилі поступової правної "реформи" 1864 р., яка на ділі існувала лише на папері.

У відповідь на масові засуди й репресії прийшов революційний терор. У січні 1878 р. Вєра Засуліч виконує невдалий замах на генерала Трепова, шефа Петербурзької поліції (якого вона тільки поранила). В серпні 1878 р. наш земляк Сергій Кравчинський вбиває ножем шефа жандармерії, начальника III-ого відділу Мезенцева. Подібні атентати сколихують царську поліційну машину і по інших містах. І, нарешті, в квітні 1879 р. Олександер Соловйов, ще кілька років тому активний провінційний народник-"просвітитель" і противник усякого терору, пробує вбити в Петербурзі царя. Замах не вдається, Соловйова ловлять і вішають.

До речі, як твердить Вєра Бройдо, "ці вбивства були лише самооборонною; ар'єрґардною дією невеликого і загроженого гурту революціонерів", [6] яких царський поліційний і загально-режимовий терор змушував удатися до терору. Це переставлення не було, між іншим, для них легке. Навпаки. Як пише ця ж Бройдо

> перехід до тероризму не дався легко російським революціонерам. Більшість з них мусіли перебороти в собі глибокий опір усякому насильству, що й привело було до болючої внутрішньої боротьби в них самих. І якщо вони вступали вкінці до нової організації ["Народної волі" — *А. К.*], то робили вони це лише тому, що не бачили іншої можливости зрушити справу політичної волі в Росії. Вони твердили, що, вбиваючи царя, вони елімінують не людську істоту, але абстрактний принцип — автократію. Але вони лишалися й далі недобровільними вбивцями і багато разів висловлювали свою відразу до пролиття крови. Вєра Засуліч говорила за них усіх, коли заявляла [на суді 31 березня 1878 р. — *А. К.*], що це було жахливою річчю підносити руку на людську істоту. [7]

Пригадаймо зрештою, що сам Желябов, один з лідерів "Народної волі", ще в Одесі був переконаним народником і противником тероризму. Але вкінці і він дав себе переконати про конечність терору і з таким наставленням переїхав до Санкт-Петербурґу. Енерґійний діяч, добрий промовець, запеклий народник, він закінчив свою політичну кар'єру як провідний терорист.

Так було і з Олександром Михайловим, теж народником, завзятим "ходителем" у народ у 1877-1878 рр., учасником "процесу 50", який певний час був пов'язаний з групою Валеріяна Осінського в Києві і допомагав організувати "Землю і волю". Коли в жовтні 1878 р. її провід був виарешту-

6. Broido. Apostles into Terrorists, ст. 179.
7. Там таки, ст. 181.

digitized by ukrbiblioteka.org

ваний, він майже власноручно відбудував організацію. Надзвичайно врівноважений, холодний калькулятор, він закінчив свою кар'єру як неперевершений стратег і адміністратор тероризму. До речі, він був твердо переконаний, що в тодішній Росії жадна політична організація не зможе себе зберегти без повної, 100% конспіративної техніки і внутрішньої безпеки.

Невдалий атентат Соловйова був важливим поворотним пунктом у затяжній боротьбі між царатом і його противниками. Після цього замаху царський уряд ще більше загострив репресії. В шістьох головних губерніях вся влада перейшла в руки військових офіцерів з диктаторськими повноваженнями і з дорученням "здушити заворушення". В перебігу цього нового курсу всякий, навіть найменший опір чи найневинніший вияв невдоволення грубо здушувано. Так було, напр., з побиттям студентів Медичної академії в Петербурзі та студентів Харківського університету, вимоги яких сходили на невинні постуляти професійно-студентського, соціяльно-допомогового характеру.

> Росія була в стані облоги. Диспропорція між кількома революціонерами, які ще були на волі, і всією змобілізованою потугою Російської імперії ще ніколи не була такою наочною. Революціонери усвідомлювали собі, що вони притиснені до муру. Вони мусіли діяти швидко, і рішуче [...]. Для цієї мети вони загострили конспіративні методи і наклали суворішу дисципліну... [8]

Так дійшло до хвилі революційного терору, що про неї тут була мова.

Ми зупиняємося тут на "Народній волі" і не будемо заторкати тих процесів і розвитку, які мали місце в російському (і неросійському) політикумах після неї і які вимагають окремої статті. Ішлося радше про те, щоб указати на певні паралелі між сімдесятими роками минулого століття, які проявилися повним розгромом реформістичного народництва і революційного протестантства, і сімдесятими роками нашого віку, які закінчилися погромом Гельсінкських груп. Розгром перших — привів до "Народної волі". А до чого приведе чи може привести розгром других? Зокрема в обличчі постійної програмової і методологічної радикалізації самих правозахисних рухів в останні роки? (До речі, не слід розуміти розгрому Гельсінкських груп як розгрому правозахисних рухів взагалі).

Кінець буде

8. Там таки, ст. 182.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

ПОЛЬСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

Роман Шпорлюк

В одному варшавському журналі в середині 1930-их років з'явилася стаття під заголовком "Русифікація сучасної Польщі". Ні, це не друкарська помилка. Стаття справді з'явилася в самостійній польській державі, де молоде покоління про русифікацію вже знало тільки з оповідань батьків і з книжок. Автор статті, Адольф Бохенський, критикував методи режиму Пілсудського, які полягали на порушуванні законности і проявилися між іншим у створенні відомого концентраційного табору в Березі Картузькій. На думку автора, власне російська політична думка, спрямована проти західньої культури, ставить силу, примус над правом. Бохенський уважав, що російський вплив проникав у польське життя через колишніх польських революціонерів, вихованих на російських революційних традиціях; а самі ці традиції були зворотним боком, опозиційним відповідником метод дії царського уряду. Бохенський, таким чином, оцінював антидемократичні тенденції в політичному розвитку Польщі як вираз зростання російських духових впливів і одночасно відходу країни від вартостей і інституцій західнього світу.

Про все це читаємо в книжці польського історика політичної думки Марціна Круля, виданій у Парижі 1979 року. Книжка з'явилася в серії "Історія і сучасність" видавництва Лібелла. Редакційний комітет серії складається з п'ятьох польських учених; їхні прізвища та університети, де вони працюють, подаємо повністю, бо сам список каже нам більше про сучасну Польщу, ніж довжелезна стаття. Ось редакційна колегія: Чеслав Мілош (Каліфорнійський університет, Берклі), Пйотр Вандич (Єйльский університет), Генрик Верещицький (Ягайлонський університет у Кракові), Яцек Возняковський і Чеслав Зґожельський —обидва з Люблінського католицького університету. Книжка має заголовок "Стилі політичного мислення", а підзаголовок "Довкола 'Бунту млодих' і 'Політики'" і складається з чотирьох есеїв-розділів на тему, окреслену в назві книжки.* Претекстом для авторових рефлексій (автор сам уживає терміну претекст) є політична програма двох дуже цікавих періодичних видань Варшави 1930-их років: "Бунту млодих" і його продовження, "Політики", яка проіснувала до вибуху війни в 1939 році. Редактором

*Marcin Król. Style politycznego myślenia. Wokół "Buntu Młodych" i "Polityki". Париж (Libella), 1979.

digitized by ukrbiblioteka.org

обох видань був Єжи Ґедройц, відомий редактор після Другої світової війни і донині паризького місячника, добре знаного також українцям, "Культура".

До багатої проблематики книжки варшавського історика маємо надію ще повернутися в майбутньому. Тепер обмежимося на зреферуванні кількох думок на тему демократії, при чому застерігаємося, що це лише вирвані фраґменти зі складної, витонченої арґументації, багатої на рефлексії і повчальної цитованими фактами й прикладами.

Друга частина статті не буде присвячена книжці Круля, хоч як читач бачитиме, вона пов'язана з нею спільністю проблематики, а частково й темою. Але про це пізніше. Тепер назад до питання про російські впливи на польську думку.

До проблеми Росії Круль повертається в розділі "Юзеф Пілсудський і політичні проблеми". Політичну концепцію Пілсудського часів неволі Польщі Круль підсумовує, з допомогою цитат із самого Пілсудського, у трьох принципах. Перше, одночасна боротьба за національне визволення і за самостійність: "єдиний для нас шлях — всіма силами прямувати до відірвання від Росії". Друге, орієнтація на Захід, "оборона Заходу", бо Польща — країна, культурно зв'язана з Заходом, але перебуває під пануванням Росії, цієї опори реакції. Третє, повне пошанування демократії, такої, яка розвинулася на Заході. Багато років пізніше, вже в самостійній Польщі, Пілсудський сказав редакторові однієї газети, що російську культуру не розглядає як гіршу, просто вона відмінна від західньої, до якої Польща вважає себе приналежною. "У своїй погоні за абсолютом (російська культура) виключає індивідуальність, замазує індивідуальну відповідальність".

Так Пілсудський говорив, коли ще вважав себе демократом. Після державного перевороту 1926 року, коли він став фактичним диктатором, у його поглядах і практичній політиці настав відхід від демократії, тобто сам критик Росії "русифікувався" і почав "русифікувати" Польщу. (Цього висновку в такій формі не робить ані Круль, ані не робив, скільки можемо судити, Бохенський, хоч у останнього цей висновок виникав з самої логіки його тез). Відходячи від демократії, Пілсудський і ідеологи його системи висунули гасло моральної і духової направи, програму відродження чи пак оздоровлення країни. На думку Круля, Пілсудський закликав народ до солідарности, тобто принципу морально-емоційного, який у своїх наслідках мав вести до антидемократизму у практиці, оскільки солідарність базувалася на спільному патріотизмі і позитивному наставленні до уряду як такого. Тут Круль розгортає свою думку про ґрунтовну протилежність принципу солідарности принципові, властивому демократії, консенсу. Що таке консенс? Хай прояснить нам це автор власними словами:

> Консенс це угода, розвинена в політичній думці і вирощена завдяки політичному досвідові демократії, [угода] яка охоплює переважну частину суспільности і стосується виключно до таких основних питань, як загаль-

ний напрям закордонної політики, як пошанування демократичного устрою, як ненаражування держави на поважні соціяльні струси, це порозуміння, яке виходить тільки і виключно з доброго розуміння власного інтересу всіма тими, хто укладає угоду.

Консенс, — каже далі Круль, — не має нічого спільного з моральністю, це угода чисто раціональна, яка вимагає упливу часу, уформування традиції, щоб стати тривким елементом демократичного суспільства. Консенс не заперечує конфліктів всередині спільноти. Він установлює рамки й правила, згідно з якими треба розв'язувати реальні проблеми громадського життя, включаючи конфлікти й суперечності. Навпаки, моральний солідаризм, творячи фікцію єдности, сам стає порожньою формою, а коли він веде до нехтування механізмів роботи адміністрації, правосуддя, способів регулювання неминучих соціяльних конфліктів — солідаризм стає небезпечною силою. Головною причиною появи морального солідаризму в міжвоєнній Польщі Круль уважає низький рівень політичної думки, непідготованість польського народу до демократичного самоправління.* Зворот Пілсудського в напрямі солідаристичного авторитаризму, на думку нашого автора, був шкідливий для польської політики. Хоч механізм демократії функціонував у Польщі невправно, "державний моралізм", який його заступив, не був спроможний пропонувати конкретні політичні концепції: Круль робить висновок, що виховання "державної свідомости", яку намагалися плекати пілсудчики, вимагало як передумови справжнього успіху вирощування "багатої і реалістичної демократичної свідомости".

Читача. який має нахил уважати національне питання одним з центральних питань сучасної політики, трохи дивує нехтування національної проблематики як фактора, що діяв проти демократії в міжвоєнній Польщі. Треба сказати, що автор не симпатизує протименшинній політиці польських урядів. Навпаки, і Круль, і журнали, про які він пише, дуже критично оцінювали цю політику, зокрема супроти українців. (Це прекрасна тема: "Бунт млодих" і українське питання). Звертає однак на себе увагу, що автор не усвідомлює собі, а в кожному разі про це тут не говорить, що принцип національної держави, який Польща прийняла в 1918-21 рр., автоматично виключав з участи в "консенсі" так звані національні меншості, а в польському випадку це значило — більш-менш третину населення. Таке виключення з демократичного процесу величезної маси громадян мусило неминуче і в дальшому посилювати антидемократичні тенденції, виправдовуючи потребу, власне, національної "солідарности" панівної нації. А як уже раз почати

*Брак місця не дозволяє нам тут переказати думок автора про занедбання польською самостійницькою політикою 19 століття проблематики демократії, виховання суспільности для життя в демократичному устрої, бо демократія вимагає не тільки певних державних і правових форм, а неминуче також високого рівня політичної освіти народу.

digitized by ukrbiblioteka.org

обмежувати демократичні права, від білорусів чи українців неважко перейти до таких самих метод і супроти земляків-поляків, що виломлюються зі спільного солідарного фронту. Така логіка відходу від демократії...

Це нас спонукає зробити ще один відступ про демократію. Стосується він до розуміння демократії як панування більшости — розуміння, а радше непорозуміння, як показують недавні події в українській Америці, дуже поширене серед українців. Тимчасом казати, що демократія — влада або панування більшості, — це спрощення справи. Суттєве для демократії є те, що більшість це категорія безнастанно змінлива: більшість формується в загальній дискусії, і це кожного разу більшість у ставленні до конкретних справ, проблем. Можемо мати більшість і меншість у справі збільшення податків, або в тому, чи продовжити курс навчання в середній школі на рік, або чи укласти торговий договір з сусідньою країною. Ті, що належать до більшости в справі податків, можуть бути в меншості в справі торгівлі і так далі. Для демократії суттєве є те, щоб усі громадяни мали підставу вважати, що їм прислуговує право бути в складі тієї чи тієї більшости, тієї чи тієї меншости.

Це елементарні речі на Заході. На жаль, в українському суспільному житті вони не аксіоматичні. Історично так склалося, що формально-демократичні режими в Східній і Середній Європі з'явилися лише після Першої світової війни. Демократія в східньоевропейському виданні суттєво різнилася від західньої демократії, хоч Польща, Чехо-Словаччина і інші держави декларували себе послідовниками французької чи американської демократії. Головна різниця одначе була в тому, що на сході Европи під демократією розуміли панування більшости, а більшість уважали за щось перманентне, усталене, за панівну націю, якій належала чисельна більшість, а тим самим вона вважала, що їй належить право володіти державою. Не треба великих знань, щоб побачити, що такий підхід автоматично переносив до статусу громадян другої категорії всіх тих, що належали до т. зв. національних меншостей.

Зрозуміло, що й жертви такої системи формулювали свої поняття демократії у тому ж дусі, що "більшість", яка їх утискала. Західня думка про те, що в суспільстві мусить існувати певний консенс, який ґарантує права кожночасної меншости і обмежує тим самим заходи більшости, і що меншість сьогодні може належати до нової більшости завтра, зрозуміло, не мала сприятливого ґрунту, щоб себе ствердити. На жаль, навіть після десятків років життя на Заході, багато еміґрантів далі мислять категоріями націоналістичних чи ідеологічних диктатур із старої батьківщини. (Свідомо кажемо "диктатур", бо диктатурою може бути й панування більшости: демократія включає в себе непорушні права меншости, і, коли більшість себе не обмежує, настає диктатура). "Маємо більшість? Ну, то тепер ми пани!" Це спосіб мислення не демократич-

ний, а "більшостевий", або, сказати одверто, більшовицький. Тому варт нашим еміґраційним більшовикам пригадати, що *західня,* а не ленінська чи передвоєнна східньоевропейська демократія вважає поруч консенсу своїм другим основоположним принципом компроміс. (Про це добре пише Круль, коли критикує школу Пілсудського за неґативний підхід до компромісу в політиці).

Компроміс однак виключає моральний абсолютизм, бо моральність каже, що жертвувати принципами для практичної користи — неморально. (Тому моралістам колись не сподобалася прорадянська заява Черчіла, яку він зробив після нападу Гітлера на СРСР, який таким чином раптом став союзником Англії. У відповідь критикам Черчіл сказав, що якби Гітлер напав на пекло, він, Черчіл, сказав би в Палаті громад кілька добрих слів про режим, який панує в царстві Люцифера). Політик, демократичний політик, знає, що компроміс конечний, бо в нормальній людській спільноті неминуче будуть існувати різниці поглядів. Альтернативою до компромісу є необмежена влада одного погляду, однієї партії чи групи.

Цього, здається, не розуміють ті критики тоталізму, які проти нього виступають з проповіддю моральности. Про одного з них, Солженіцина, згадує Круль. Звернення до вічних правд і принципів, каже Круль, є виправдане в філософії й мистецтві, але в політиці воно несе небезпеку. Солженіцин критикує брак пошани до моральних принципів у західньому світі, а недоцінює, що демократичний механізм все таки там діє справно і попри всі свої вади все ж таки забезпечує людині можливість жити в згоді з її правдою, якщо є бажання так жити. На погляд Круля, "посттоталітарна реконструкція політичного мислення" — пригадаймо читачеві, що передвоєнна Польща править авторові за "претекст" до справжньої теми, оборони демократичного "стилю мислення" — тепер — мусить починатися не від елементарних моральних правд, а має шукати надхнення в головному нурті західньої демократії. Важливу ролю автор приписує в цьому процесі відновлення політичної думки в тоталітарних країнах "ідео-творчим" елітам, яким, до речі, не пропонує надавати будь-яких привілеїв. (Це часте непорозуміння — розглядати еліти як групи з спеціяльними правами. Круль приписує їм спеціяльні обов'язки).

Книжка про стилі політичного мислення вийшла на Заході 1979 року, а писана була рік перед тим. Від того часу в Польщі сталися події, яких навіть найоптимістичніше настроєні демократи не могли передбачити. Цікаво глянути на польські події 1980 року через призму, так би мовити, концептуальної структури, розвиненої в книжці Марціна Круля.

Не будемо тут повторювати матеріялів, відомих з газет і телевізії чи радіо, бо навіть українська преса на Заході досить широко звітувала про те, що діялося на побережжі Балтицького моря, а далі в Шлезьку, в Варшаві та інших містах. А "Сучасність" не тільки писала про польські справи, а ніби передбачаючи страйки, видала кілька місяців перед

digitized by ukrbiblioteka.org

початком кризи в Польщі число, присвячене робітничому питанню (1980, 2).

Наша мета інша, а саме, подивитися на польську кризу з погляду політичного історика, який старається пов'язати події сучасности з минулим, з історією, що формувала національний характер, політичну культуру поляків. Дуже часто цитують відомий вислів Геґеля, що "єдина наука, якої навчає історія, це те, що історія не навчає людей жадних наук". Це доволі дотепно, і можна розраховувати на сміх слухачів. Тимчасом, як звичайно буває із славними афоризмами, і цей вирваний з контексту. Геґель казав далі: "Інакше не буває, бо історія є надто конкретна". А це значить, що з історії науку можна брати, треба лише вміти бачити в конкретному, специфічному загальне, типове, те, що повторюється. Дивлячися на Польщу минулого року, можна прийти до висновку, що поляки дечого з історії навчилися.

Польська криза почалася як робітничий спротив політиці уряду в справах заробітної платні, умов праці, він включав теж вимогу поліпшити торгівлю, постачати до крамниць харчі в достатній кількості тощо. Поступово цей рух переріс у політичний виклик системі, при чому вимога створити вільні профспілки виникла після того, як уряд відмовився переговорювати з страйковим комітетом. Отже, клясичний приклад ескаляції вимог як реакції, принаймні частково, на "твердолобий" опір органів влади.

Робітниче питання в такому економічно-соціяльному значенні, в якому воно спочатку проявилося в Польщі, притаманне всім комуністичним країнам, принаймні в Европі. Всюди профспілки виконують ролю помічника партії й держави — це їхня функція, окреслена Леніном і Сталіном у вченні про механізм диктатури пролетаріяту: партія це провідна сила, а профспілки це знаряддя партії для мобілізації мас, для продовження впливу партії серед безпартійних робітників. Не тільки в Польщі, але і в інших соціялістичних країнах панує система бюрократичного керівництва економікою. Рівень життя робітників низький, а члени апарату користаються низкою привілеїв (закриті крамниці, спеціяльні клініки й санаторії, елітарні школи для дітей і внуків "номенклятурників" і так далі). Особливо важкі умови в торгівлі: навіть, як є гроші, у крамницях не можна нічого придбати. Часто бракує м'яса, масла, навіть риба й молоко в СРСР бувають дефіцитні. Список браків, ускладнень, труднощів можна вести далі. Хоч би згадати житлову кризу, розв'язки якої не видно в перспективі десятиліть!

Можна сказати, що ситуація робітництва в Польщі була не гіршою, ніж у Румунії чи Болгарії, не говорячи вже про СРСР, де як відомо, рівень життя найнижчий з усіх европейських соціялістичних країн. Чому в такому разі криза виникла в Польщі, а не в іншій країні, наприклад, СРСР?

Можна давати різні відповіді, і кожна з них якоюсь мірою буде

правильною. Можна згадати відносну відкритість Польщі закордонним впливам: поляки їздять закордон, бувають у Франції, Англії, тисячі відвідують рідних в Америці, а до Польщі щороку прибувають тисячі туристів і, що особливо важить, людей польського походження, а то й поляків-еміґрантів. Завдяки цьому польський народ знає, що інші живуть краще, — навіть східні німці, угорці, юґослави. (До соціялістичних країн з Польщі можна — чи пак можна було — їздити практично без обмеження, у цьому є фундаментальна різниця від СРСР, який відокремлений залізною завісою від своїх соціялістичних сусідів).

Можна і треба говорити про ролю Католицької Церкви в польському житті і навіть про психологічний і моральний ефект вибору польського ієрарха на римський престол. Можна звернути увагу на ролю інтеліґенції в польських подіях, при чому слід окремо говорити про католицьку, але світську інтеліґенцію, яка в Польщі має свою пресу й клюби, і про ту інтеліґенцію, яка ідеологічно стоїть на реформовано-марксистських, реформістичних, демократичних чи ліберальних позиціях. Серед цих різних напрямів є люди, колись активні в партії, і є люди, які в партії залишаються донині. Особливістю польського літа 1980 року був зв'язок і співпраця робітників з інтеліґенцією, при чому робітництво виступило як самостійна політична сила, а інтеліґенція як союзник, *а не провідник* робітників. (Власне в цьому бачимо один з доказів політичної зрілости поляків). Без зв'язку з інтеліґенцією, який запевнив робітникам загальнонаціональне зрозуміння і підтримку, а також забезпечив їх засобами інформації в формі незалежних пресових видань, страйки не переросли б у загальнодержавну політичну кризу.

Це все так, але цього не досить. Безсторонній, неупереджений спостерігач мусить також сказати слово про поставу й поведінку уряду, партії, режиму. Може це дивно, може звичай вимагає критикувати владу, — так, як там завжди критикують противника, — але об'єктивність вимагає на хвилину спинитися на ролі органів влади. Є фактом: у подіях минулого року не було проливу крови, не було розстрілів, масових репресій. (Були випадки арештів, особливо серед дисидентів з інтеліґенції, але заарештованих звичайно скоро звільняли. Цих арештів, розуміється, не виправдовуємо). Це зовсім інакша поведінка влади, ніж у минулому. Було б зайвим казати, що щось подібне годі уявити в СРСР, навіть у Румунії чи Болгарії, — хоч, можливо, можна уявити в Угорщині. Польща це країна, яка культурно належить до західнього світу, а її східній сусід — не належить. Прикладом є хоч би те, що навіть простий селянин свідомий дуже поширеного гасла "Nic o nas bez nas" (Нічого, що стосується до нас, без нашої участи), яке цілком чуже мисленню не тільки селян у сусідній країні.

Звертає на себе увагу аспект польських обставин, яким є функціонування незалежної преси протягом трьох-чотирьох років перед Ґданськом. Про цю пресу, яка включає теоретичні й літературні

digitized by ukrbiblioteka.org

журнали, всякого роду інформативні й дискусійні бюлетені, видання студентські, селянські, робітничі, — усіх напрямів і орієнтацій, читачам "Сучасности" відомо (див. хоч би огляд Я. Свєнціцького, 1980, 10). Західні коментатори звернули увагу на те, що всі ці видання існували "явочним порядком" (як колись казали) і що органи влади дуже мляво з ними боролися, якщо взагалі можна казати, що вони старалися це явище здушити. Може варто поставити крапку над і: без тихого зрозуміння режиму, без готовости уряду незалежну пресу толерувати, вона б не проіснувала і особливо не стала б масовим явищем. Не будьмо наївними: польському режимові два-три роки тому було під силу фізично здушити незалежну пресу і взагалі незалежний громадський рух (КОР, РОПЦіО тощо). Не зроблено цього з політичних причин. Насувається висновок, що якісь впливові кола в центрі уряду не так симпатизували дисидентам, як уважали, що політична ситуація в Польщі вимагає "реплюралізації" польського життя. Поляки це народ надто інтеліґентний, надто розвинений культурно і політично, щоб ним правити по-радянськи. Треба було дозволити, краще: толерувати незалежні форуми, незалежні органи формування і ширення думки, якщо країна мала уникнути вибуху. Можливо, в Росії певні речі пройдуть (можемо собі уявити хід думок польських керівників), — там навіть видання *дурненького* літературного альманаху на зразок "Метрополю" можна заборонити, а письменницька громада таку заборону спокійно прийме; там провідного вченого, члена Академії Наук, можна без суду заслати на провінцію, і шановна Академія, її *почтенні* члени не стануть на оборону переслідуваного колеґи — ну, це ж Росія! Але ми в Польщі; поляки поводяться не так. Поляки визнають принцип солідарности — професійної, політичної, національної.* Такого в Росії не буває, а як буває, то ізольовано, тільки з боку одиниць, які тим себе засуджують на самотність і остракізм.

Не знаємо, чи ми відчитали думку правильно, але либонь не помиляємося, гадаючи, що навіть польські комуністи радянської політичної системи не вважають собі за взірець. (Це окрема справа, ставлення польських комуністів до СРСР: хто в Польщі забув, що польську компартію знищив Сталін у 1930-их роках?) Нема сумніву, що жадна розумна людина в Польщі не вважає радянської економічної системи за зразок, гідний наслідування. В Росії, оповідають поляки, вважають нормальним стояти в черзі, там уже покоління людей виросли

*Як читач бачить, ми вживаємо тут слова солідарність у іншому значенні, ніж Круль. Для Круля солідарність чи пак солідаризм була знаряддям уряду з метою посилити свій контроль над народом. У сучасній Польщі "Солідарність" репрезентує рух за вільний вираз суспільних сил незалежно від режиму і тому є справді демократичним явищем. Зате коли режим Ґєрека в 1970-их роках закликав був поляків до "солідарности", він наслідував пілсудчиків, намагаючися відвернути їхню увагу від пекучих економічних і політичних проблем.

в такій системі. В Польщі система, яка вимагає, щоб люди стояли в черзі за м'ясом, маслом, сиром, рибою, вважається божевільною.*

Колись комуністи обіцяли народові замість "формальних" буржуазних свобід справжню волю — і для всіх хліб, житла, достаток. Якщо не негайно, — протягом однієї, двох, трьох п'ятирічок. Після тридцяти п'яти років "нової" "демократії", радянська економічна система не склала іспиту. Вслід за цим провалом поляки цілком відкрито, ясно відкинули радянську політичну систему. Якщо хтось у цьому сумнівається, хай замислиться над подією 16 грудня минулого року в Ґданську, де зібралися тисячі людей на врочистості відкриття пам'ятника робітникам, забитим "народною владою" десять років раніш. На врочистості промовляли представник партії і уряду, представник Церкви і представник, а радше провідник вільних (вільних від партії) профспілок. Усі промовці підкреслювали конечність справедливости, взаємної толеранції, співпраці, національної солідарности. Ієрарх Церкви не атакував безбожного комунізму, лідер вільних робітників не закликав до боротьби з партійною бюрократією, партійний діяч не говорив про клясового ворога, антисоціялістичні сили і клерикальну реакцію.

Як це сталося, що економічна криза, явище ендемічне в усіх радянотипних країнах, у Польщі переросла в політичну революцію, на додаток — мирну революцію? Польща приступає до оздоровлення економічної і соціяльної системи шляхом політичних структурних змін, які є передумовою раціональної політики. Свобода в розумінні поляків це не іграшка, про яку можна думати лише після того, як забезпечено хліб. Поляки знають, що "нема хліба без свободи" (це гасло дисидентів 1970-их років). Свобода думки, преси, організації — це передумова раціонального функціонування розвиненого, комплексного суспільства. Про це одверто пишуть варшавські газети.

Думаємо, що джерел польського "політизму", вміння перекладати економічні, адміністративні, соціяльні й культурні проблеми поняттями політичними слід шукати в польських традиціях, історії, які далеко випереджають запровадження комуністичної системи в 1944-45 рр.

Якщо є сенс говорити про національні політичні традиції, стилі, способи робити політику — автор цієї статті переконаний, що так — польська політична культура базується на переконанні, що громадяни, народ, суспільство мають право брати участь у керуванні державою. Конкретний зміст того, кого вважати за громадян, що розуміти як народ, — історично змінювався. Були часи, коли більшість населення по-

*Те, як росіяни вже перестали бачити самі абсурдність свого життя, автор цієї статті остаточно зрозумів, коли прочитав, у солідному московському журналі, пропозицію, щоб ветеранам війни дозволити купувати кавуни без черги; думка, що кавуни можуть бути приступні всім без черги, чекає там на свого Архімеда чи Ньютона.

digitized by ukrbiblioteka.org

літичних прав не мала. Але принцип, що *хтось* їх мав, хтось, хто сам членом державної машини не був, хто становив суспільство, протиставлене владі, на наше розуміння, був складовою частиною польської політичної системи від 1374 року, від Кошицького привілею, у якому король зобов'язався не накладати нових податків і не вимагати, щоб його піддані йшли на війну закордоном без попередньої згоди своїх шляхетських підданих. Щоб зробити цей привілей чинним, поступово створилася в Польщі представницька система. Всі добре знають, що історична, передподілова Польща мала багато вад; не українцям про них оповідати. Але може варт часом призадуматися над тим, що попри всі свої вади Польща була країною, де монарха не вважали Богом, де уряд вільно було критикувати і контролювати, де король не мав права підданого кинути до тюрми, позбавити майна, не говорячи вже про позбавлення життя, де не було репресій проти родини злочинця і так далі. Говорячи коротко: де право обмежувало також уряд. Як хтось уважає, що це далека історія, пригадаймо, що навіть у Польщі Пілсудського існували незалежні профспілки (нічого подібного не було під Гітлером, Муссоліні чи Франко), опозиційні партії й газети. Десять років після державного перевороту, проведеного Пілсудським, у Варшаві в році 1936, виходило більше газет опозиційних, ніж проурядових. І знов, будьмо обережними, не треба ідеалізувати, але фактом є, що поляки себе не давали тероризувати нікому. Навіть цар Олександер I уважав своїм обов'язком надати Польщі конституцію (1815), хоч нічого подібного не сталося в Росії протягом майже цілого століття після того акту. Поляки переможені мали більше прав, ніж росіяни, що їх перемогли. Так само навіть за Сталіна польська партія не взяла курсу на примусову колективізацію, навіть за Сталіна Церква мала більше свободи в Польщі, ніж в СРСР за часів десталінізації, навіть тоді існували незалежні, хоч цензуровані журнали.

З певною дозою перебільшення можна сказати, що в історичній Польщі поняття "поляка" було синонімом шляхтича, тобто людини, яка мала політичні права; з другого боку, селяни, в етнографічному сенсі безсумнівно польські, так само позбавлені були політичних прав, як інші селяни, і так само не вважалися часткою польського "політичного народу".

Щойно в 19 ст., вже під чужим панування̀м, народні маси "польонізувалися", що означало в польській практиці поширення серед них політичних понять. Ще в середині минулого століття селяни в околицях Кракова й Тарнова вважали себе "мазурами", а не поляками, зате етнографічні українці, литовці і навіть німці на певному рівні політичної свідомости приставали до поляків, бо польськість репрезентувала певний політичний стиль і програму, а не етнографічний характер. Українці перших десятиліть 19 віку, які ставали польськими патріотами, не вважали, що краков'як чи куяв'як кращий, ніж гопак: польонізм був для них однозначний з переходом до політич-

ної свідомости і принаймні можливости політичної дії.

З мистецького погляду польський гімн, можливо, багато в чому недосконалий. Це жовнірська пісенька польських леґіонів в Італії часів Наполеона, кінця 1790-их років. Але як вираз польської самосвідомости, польської політичної культури, він є непоганим документом. У зовсім нехудожньому перекладі, перша строфа польського гімну звучить так:

> Польща ще не загинула,
> поки ми живемо,
> що нам чуже насильство взяло,
> шаблею відберемо.

Маємо тут ідентифікацію Польщі з поляками, при чому вже тут розуміється не тільки шляхту. (Цього не сказано в цитованому вірші, але так це ставила тодішня польська політика). Існування Польщі узалежнене від самих поляків, які не погоджуються зі знищенням польської держави чужинцями. Сам акт знищення кваліфікується як незаконний, а відновлення незалежности має прийти шляхом власних зусиль поляків, збройної боротьби. Як бачимо, в чотирьох простих рядках є і політична філософія — як існує нація — і програма ("шаблею відберемо"). Порівняйте цей конкретний заклик до дії з подібним твором, до речі написаним хіба не без впливу першого ("Ще не вмерла Україна і слава і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля"), і побачите, який він політично беззмістовний (Україна тільки для молодих?), фаталістичний ("усміхнеться доля"), як на нікого він не накладає обов'язку, відповідальности (Пілсудський певне назвав би його "російським").*

Це зовсім не випадок, що власне "Мазурок Домбровського" співали робітники ґданського порту. Переконання, що в Польщі громадянам належить свобода, право контролювати роботу уряду, невід'ємно поєднується з принципом державної самостійности. Найгірший польський режим треба воліти від чужого панування, бо існування нації це одна з вартостей, у яких усі поляки згодні. Це проблема, про яку всі однієї думки, у якій панує національний консенс. "Ліпший Каня, ніж Ваня", фраза створена вуличним дотепом, включає дуже серйозний зміст. Елеґантніше таку саму думку висловив кардинал Вишинський у Різдвяній проповіді 1980 року.

При цьому можна майже парадоксально сказати, що поширення меж свободи, якого добилися польські робітники, а з ними вся нація, поширило й рамки державної суверенности Польщі: навіть керівництво польської компартії має тепер більшу незалежність супроти "старшого

---

*З цього погляду значно цікавішим документом є "Не пора", де в згоді з українськими історичними реалітетами заклик починається не позитивно — служіть Україні, — а неґативно — киньте служити сусідам — бо власне від цього другого починали політичну діяльність новочасні українці.

digitized by ukrbiblioteka.org

брата" в Москві завдяки тому, що політичні обстанови "всередині" країни вимагають від нього більшої гнучкости, більшої свободи ухвалювати рішення ad hoc. У Польщі всі виграли — хіба, крім бюрократів, яким політичні свободи й реформи загрожують втратою влади й привілеїв. Сумніваємося, чи навіть серед них є багато, які б вибрали російську інвазію як засіб власного рятунку.

Принцип суверенности однак не знімає питання про політичні конфлікти, внутрішні тертя, відмінності й суперечності. Спільна поява на трибуні в Ґданську римо-католицького архиєпископа, секретаря обкому (і одночасно члена Політбюра компартії) і лідера вільних робітників це демонстрація одночасно національного консенсу і компромісу. Компроміс, як пам'ятаємо, це угода між людьми, в яких різні, часто протилежні погляди й інтереси, але які вважають, що політичний підхід кращий, ніж насильство, терор чи ідейний екстремізм.

P. S. від автора. Щодо можливости російської інтервенції, питання дуже істотного для Польщі і для всіх, але побічного для теми статті, волію обмежитися на згадці про Каню і Ваню. Ідеться мені про те, щоб уникнути відступів від ляйтмотиву.

P. S. від редакції. Статтю здано до друку в середині лютого 1981 р.

ФОЛКЛЬОР, МУЗЕЇ, І НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Богдан Цимбалістий

Історія ставання кожної новочасної нації унікальна й неповторна. Історичний час, геополітичне становище, економічні ресурси, етнічний склад, поява великих індивідуальностей, внутрішній розвиток суспільства — все складається на те, що кожна нація творилась, дозрівала, консолідувалась інакше. Паралель і аналогій в історії майже нема.

Для історичної долі України мали велике значення її геополітичні умови, тобто її місце на шляху переходу народів Азії до Европи, відкриті, незахищені межі, далі багатство українських земель і сусідство між трьома державами, які в певний час були експансивними імперіями: Туреччиною, Польщею і Росією. В цій статті зверну увагу на одну рису нашої історії: український народ тричі втратив свою політичну провідну верству людей, здатних і охочих керувати долею широких мас. Така втрата найталановитіших, найдинамічніших елементів не могла не позначитися на нашій долі.

Перший раз скористала з нашої втрати — Польща. Впродовж 15 і 16 сторіч десятки княжих і тисячі колись боярських а тепер шляхетських родів спольщилися. Польща була тоді на вищому культурному рівні, мала кращі школи, куди посилала своїх дітей українська аристократія, була потугою, що давала можливості політичної, дипломатичної і військової кар'єри і всякого роду станові привілеї.

Друга втрата пішла на користь Росії. Створення Козацької Держави Богданом Хмельницьким привело до постання нової політичної верстви — козацької старшини. Після занепаду Гетьманщини ця верства зросійщилася. Знову ж можливості освіти, кар'єри, привілеї — сприяли процесові. Шевченкове то гнівне слово ("Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде"), то благальне ("Обніміте ж, брати мої, найменшого брата") не стримало процесу відчуження і денаціоналізації українських панів. Зате воно вирішально вплинуло на культурне і згодом політичне відродження України в 19 і 20-ому сторіччях і до наростання нової політичної верстви, яка це відродження очолила. Це була нечисельна група людей, однак у своїй державі вона була б значно поширилася. Та політичне відродження не закінчилося перемогою. Слідами мазепинців наші політичні провідники мусіли залишити Україну, а ті, що там лишилися, були небавом знищені.

digitized by ukrbiblioteka.org

Процес утрати провідної верстви України триває — втретє — на наших очах. Більшовицька революція привела до постання нової, політичної верстви, що рекрутувалася з-поміж широких верств народу. Між іншим, В. Липинський вітав її постання і мав великі надії на її ролю, якщо вона дбатиме за інтереси свого народу. Це було в 1920-их роках. Свідому і патріотичну частину її Сталін фізично знищив. Сьогодні при владі лишилися люди без національного хребта, зросійщені або малоросійського думання. Сьогодні життям України формально керують люди хоч українського походження, але вивалашені від думання національними категоріями. Якщо там з'являються якісь особи з певним почуттям відповідальности перед народом, їх відсувається від влади і, якщо не фізично, то морально нищиться. Так сталося між іншим з Шелестом. Варто підкреслити, що ця провідна верства вилонюється з широких мас народу і ще близько з ними зв'язана своїми родинними стосунками. Не зважаючи на це, вони відходять від свого народу і служать інтересам імперії, не лише чужої, але ворожої, що йде на знищення України.

"Україну — йдучи за нашим поетом Олізаровським — можна порівняти до дерева, яке не є в стані витворити твердої кори і цією корою себе захистити. [...] З середини нації — коментував далі В. Липинський, — ввесь час виділюються нові, войовничі, здатні до захисту нації собою елементи".[1] Це є та кора, яка, як вгорі було з'ясовано, тричі відпала від свого дерева. Липинський думав, що ця верства вигибала, лишаючи тіло нації непокритим, у висліді взаємного поборювання. "З нього [тіла нації] виливається без пуття, без користи і без цілі найкраща, найцінніша кров, і знов остається анемічна, безсила, зґанґренована, не оточена і не захищена твердою власнодержавною корою, тому вічно гниюча, пасивна, аморфна, 'етнографічна маса' ". Липинський вказував на взаємне поборювання, як причину втрати нашої провідної верстви. Але не менше важливим спричинником її смерти була повільна денаціоналізація.

Оцінка Липинським нашої народної маси — не справедлива. Вона походить з його ідеологічних, клясократичних засновків. Можна б питатися, якщо ця наша народна маса така "гниюча", "аморфна", "зґанґренована", яким чином вона досі вдержалася при житті, тративши свій провід, свою кору вже тричі. Яким чином з цієї маси міг виростати все новий провід? Треба радше припускати, що якщо дерево-Україна могло вдержатися при житті і постійно виділювати з себе талановитих, творчих людей, воно мусить мати сильні і здорові корені.

Євген Сверстюк, здається, ближчий правди. У своїй статті "Іван Котляревський сміється" він порівнює Україну також до дерева. (Наше думання навіть про історичні чи політично-соціологічні процеси радо

1. В'ячеслав Липинський. Листи до братів хліборобів. Відень, 1926, ст. 438.

послуговується образами з природи. Рідке явище в західній публіцистиці). Сверстюк писав:

> Ніякою логікою не пояснити нам наших відроджень після поразок і самого факту нашого національного існування: ми живемо в стихійно-ірраціональному, в глибинах, самим корінням, що вічно пробивається паростками і рідко досягає нормального цвітіння. Лише в глибинних джерелах вільно народжується наша сила, яка на поверхні не має жодної видимо стійкої форми існування. Наші перемоги нагадували нічний бенкет на руїнах чужого палацу. Зате наші поразки кожен раз здавалися остаточними — нас вирубували на пні, забуваючи в кривавому п'яному газарді, що в глибинах недосяжне коріння, а в нашій землі — проростає кинуте в бою зерно. [2]

Коли приглянутися ближче до тих процесів нашого відроджування з глибин народних мас, про яке так лірично-патетично пише Сверстюк, можна переконатися, що воно починалося, з одного боку, намаганнями зберегти пам'ять про своє минуле, а з другого боку, усвідомити собі побутові особливості українського народу, тобто відкрити окрему культуру, не в сенсі високих літературних, мистецьких чи наукових досягнень, але в сенсі способу життя народу, та її зберегти живою. Микола Костомаров у своїй студії "Дві руські народності" намагався довести існування українського народу особливостями громадського правопорядку і побуту.

Назверхнім виразом отих не завжди усвідомлених — бо глибинних — тенденцій до самозбереження і ствердження своєї самобутности було між іншим творення низки історично-археологічних музеїв та розвиток етнографії. Музеї були творені органами міського і земського самоврядування, громадськими установами та поодинокими особами.

Правда, деякі з тих музеїв (напр., одеський Історично-археологічний музей чи Музей античної старовини в Керчі) зосереджувалися на пам'ятках грецьких колоній в Україні, проте багато інших були створені для зберігання археологічних та історичних пам'яток українського народу, зокрема з часів Козаччини. Такими були чернігівський Музей української старовини, кам'янецький Церковний історично-археологічний музей, Волинський музей у Житомирі, одеський Музей Степової України, катеринославський Історично-археологічний музей (з багатою збіркою запорізької старовини) та інші.

У Галичині пам'ятки старовини збирали Просвіта з 1868 р., Ставропігійський інститут, Наукове товариство ім. Шевченка, яке завдяки заходам М. Грушевського, І. Франка і В. Гнатюка, організувало велику збірку, що стала основою трьох окремих музеїв: археологічного, етнографічного і природописного. Митрополит А. Шептицький створив Національний Музей у Львові, де збиралися стародруки, рукописи,

2. Євген Сверстюк. Вибране. В-во "Сучасність", 1979, ст. 117.

digitized by ukrbiblioteka.org

ікони, тканини, приладдя і прикладне народне мистецтво. [3]

Західні країни: Німеччина, Франція, Італія, Еспанія, Англія чи Америка славні своїми картинними галеріями. Археологічно-історичні музеї в цих країнах — деякі з дуже цінними, унікальними збірками — зосереджуються на об'єктах з екзотичних культур і далеких країн. В країнах, де кількасотрічні будівлі, храми, замки, цілі міста збережені ще з середніх віків — не було пекучої потреби творити окремі музеї для пам'яток з історії власного народу. Такі міста як Авіля, Толедо чи Сеґовія в Еспанії можуть правити за музеї. В Україні, де все "в руїнах і могилах", було дуже важливо творити окремі музеї для зберігання і показу пам'яток того минулого. Як в одиниці пам'ять про її особисте минуле становить істоту її особистости та себесвідомости, так само пам'ять про спільне минуле становить один з найважливіших елементів у ставанні нації. Цим треба пояснити створення десятків археологічно-історичних музеїв в Україні, та їхню ролю в процесі нашого відродження.

Іншим висловом цього бажання усвідомити свою самобутність, себе визначити, знайти своє власне обличчя було збирання зразків народної побутової культури, зокрема усної, найчастіше пісенної. Знову можна зробити цікаве порівняння. Етнографія в західніх країнах не була ніколи дуже поширеною наукою. В Америці споріднена дисципліна — "культурна антропологія" зосереджується на вивченні культури чи побуту примітивних племен. Тимчасом в Україні найвизначніші письменники, літературознавці, історики — поруч етнографів — або збирали фолкльорні матеріяли, або вивчали їх. М. Максимович, М. Гоголь, М. Шашкевич, Я. Головацький, П. Куліш, М. Драгоманов, М. Лисенко, О. Потебня, Грушевський, Франко, Гнатюк, Ф. Вовк, та багато інших плекали етнографію. Поруч археологічно-історичних в Україні найбільше було і є етнографічних музеїв або етнографічних відділів при загальних музеях.

Л. Плющ у своїй книжці "У карнавалі історії" [4] згадує про групу українських патріотів, яких він зве "культурниками". Вони збирають фолкльор, організують хори, відновляють старі звичаї. Напр., різьбар Іван Гончар має приватний музей народного мистецтва, ікон, писанок. Він співає козацькі думи своїм гостям. Хірург Ераст Біняшевський має колекцію тисяч писанок і, перемагаючи великі труднощі, опублікував альбом писанок, бо це старовинне наше мистецтво вигибає в Україні. Плющ радше критично ставиться до цієї групи, бо не бачить політичного вістря в такому "культурницькому" русі. Проте КҐБ є проти "культурників". Там знають, що навіть така аполітична

3. Інформації про музеї в Україні взято з "Енциклопедії українознавства" (ред. В. Кубійович). Сарсель (Наукове товариство ім. Шевченка), ст. 1018-1027.

4. Леонід Плющ. У карнавалі історії. В-во "Сучасність", 1980, ст. 120.

активність, як збирання фолкльору і намагання зберегти старі звичаї, — допомагає якоюсь мірою зберегти себе як націю.

Робимо висновок, що коли українська нація була розбита, притоптана, коли здавалося, що приходив кінець, гін до самозбереження й до творення нового життя виявлявся в найелементарніших формах, у намаганні зберегти принаймні пам'ять про своє минуле й зберегти побутову культуру та вияви народної творчости. Навіть мову простого народу підношено до рівня національної мови. Це було першим етапом відродження, за яким приходили дальші етапи, аж до активного змагання за державну самостійність.

Що так воно ставалося, може ілюструвати хоч би типове свідчення малороса А. Савенка, члена російської Державної Думи. В журналі "Прикарпатська Русь" з 20-ого квітня 1915 р. він опублікував статтю, в якій бив на сполох перед нібито "затіями українців". "Спочатку, — писав він, — іде мова про такі невинні речі як малоросійська мова, малоросійська пісня, одяг, і т. д.". Вони, тобто українці,

> намагаються захопити любовним вивченням і засвоєнням усього того, що має риси етнографічної самобутности Малоросії... Коли цей культурно-етнографічний фундамент закладено, тоді агітатори починають обережно, поступово вселяти в душі юнацтва думку, що нібито великороси — це цілком інший народ, цілком чужий для малоросів... Спочатку чисто політичні мотиви приглушуються, але ось підготовна робота закінчена, звертаються до Шевченка, зокрема до його поезії з політичними мотивами і так закінчується процес навернення на українство, зокрема шкільної і студентської молоді. З цього моменту навернені робляться українцями і в залежності від темпераменту швидко більшою чи меншою мірою стають фанатичними.

Симон Петлюра полемізує з Савенком у своїй статті, опублікованій в "Українск-ій жизн-і" (Москва) 1915, ч. 5 - 6.[5] Він висміває Савенка за його претенсії знати таємні дії українців, але ніде не заперечує ролі етнографізму у відродженні України. Постає враження, що Петлюра полемізує не з переконання, але радше з бажання викликати недовір'я до автора та його висновків. Петлюра і малорос Савенко, живучи серед українського народу, знали його задушевні прагнення, відчували, що культурницькі, етнографічні зацікавлення раніше чи пізніше ведуть до політичного усвідомлення.

■

Гін до самозбереження групи виявився аналогічним способом і серед українців, переселених до Америки і Канади. Загрожені дена-

5. С. Петлюра. Державний ясновидець пан Савенко. Передруковано в: Симон Петлюра. Статті, листи, документи, т. II. Нью-Йорк (Українська Вільна Академія Наук в США) 1979, ст. 305-311.

digitized by ukrbiblioteka.org

ціоналізацією і асиміляцією, наші переселенці намагалися якось зберегти і пам'ять про своє минуле й певні окремі звичаї. Творилися збірки-колекції всього, що здавалося вартим збереження. Сьогодні в Америці є кільканадцять таких колекцій, деякі з них звуться музеями.

Найбільшої популярности набув Український музей у Нью-Йорку. Основою його стала етнографічна збірка Союзу українок Америки, яку почато творити ще в 1920-их роках, але ґрунтовно вона збагатилася, коли закуплено зразки народних строїв у Галичині в 1932-ому році в зв'язку зі Світовою виставкою в Чікаґо (на якій був український павільйон). Після війни ця збірка була приміщена якийсь час в Українському інституті в Нью-Йорку. В жовтні 1976 р. засновано Український музей, як окрему, зареєстровану урядом установу.

Музей поставлено на доброму професійному рівні. Він одержує деяку грошову допомогу від штату і приватних фундацій. Розвиток (і успіх) цього музею припав на час, коли в Америці зросло зацікавлення "етнічними групами". Давніше американський загал та офіційні кола дивилися зневажливо на спроби іміґрантів зберігати свою етнічну спадщину. Політика була скерована на повне "перетоплення в американському казані". Сьогодні думається дещо інакше. Не втеча від свого, не заперечування свого походження, але навпаки свідоме ствердження його, свідоме намагання зберегти свою спадщину вважається передумовою психічного здоров'я і засобом культурного збагачення Америки.

Український музей у Нью-Йорку став — хай ще скромною — частиною культурного життя цієї метрополії. Його роля як установи, де чужинці можуть пізнавати здобутки української культури, очевидна. Перед усією українською громадою в світі постає однак питання: чи не прийшла пора вирости з фолкльорного рівня і створити музей, в якому могли б бути виставлювані твори наших найкращих мистців? Це означало б вирости з періоду змагання за самозбереження — через усвідомлення собі найелементарніших вартостей народної культури (побуту) — й зайняти місце в панорамі світової культури в її вищих формах.

У науці в США і Канаді українці беруть участь не тільки індивідуально, але й інституційно (Гарвардський український науковий інститут, Канадський український науковий інститут в Едмонтоні) на рівні кращих науково-дослідних інститутів цих країн. Українська громада підтримала матеріяльно ці установи, а це доводить, що вона розуміє потребу діяльности на такому рівні.

Створення повного, репрезентативного музею в Нью-Йорку було б мов би впровадженням нас у коло державних народів, що мають свої "доми культури" чи "інститути-музеї" в американській метрополії, утримувані урядами тих держав або великими фундаціями. Без сумніву, репрезентативний український музей у Нью-Йорку, створений без допомоги власної держави, був би подивугідним осягом української громади у вільному світі.

Грабунок Київського Псалтиря

Микола Сивіцький

Наприкінці 1979 року дійшло до нас фототипічне видання однієї з найвидатніших пам'яток української старовини — рукопису Київського Псалтиря 1397 року, підготоване в Москві, а друковане в Будапешті. [1] Цей рукопис, що займає перше місце серед пам'яток письма і книжкової графіки України 14 століття, отримав досконале поліграфічне оформлення: оправу в червоне полотно з золоченими витисками, суперобкладинки з репродукціями багатоілюстрованих сторінок тексту, крейдяний папір, офсетний друк, естетичний футляр з доброякісного картону. Фотографії, виконані в розмірах оригіналу, чітко відтворюють не лише деталі часто мікроскопічних зображень, але й насичення рясними барвами, включно з золотом, яке в фотографії передається важко. Усі ці прикмети склалися на досконале художнє видання.

Перший том — це репродукція рукопису Псалгиря, написаного на 229 картках пергамену т. зв. уставом, тобто великими, старанно каліграфованими літерами. Широкі береги карток містять 303 барвні малюнки, що ілюструють окремі речення тексту. Напр., при словах 23 псальми "Возміте врата князи ваши и возмітеся врата вічная и внидеть царь славы" зображено варіянт сходу Христа в пекло, де Спаситель в блакитному сяйві, з хрестом у руках, виводить з гробу Адама й Єву, янгол заковує в ланцюги сатану, в повітрі знерухоміли розбиті брами пекла і порожні саркофаги. Речення та відносний малюнок (яких буває по кілька на сторінці) здебільшого в'яже тонка червона лінія. Крім іконографічних зображень, є тут сцени побутові, анімалістичні, батальні, пейзажні, історичні та алегоричні. Текст, написаний брунатним чорнилом, відзначається різними відтінками — від яснорудого до майже чорного. Малюнки та художні ініціяли грають соковитими кольорами, як синій, блакитний, зелений, жовтий, ясно- та вишнево-червоний, оздоблені золотими штрихами, що такі характеристичні для київських мозаїк та іконопису 11-12 ст.

В другому, дещо меншому томі (171 ст.) міститься дослідження рукопису, де Вздорнов розглядає різні проблеми, пов'язані з Київським

---

1. Киевская Псалтирь 1397 года изд. Государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде (ОЛДП F6). Фотографии Е. Стейнерта (1 том); Г. Вздорнов. Исследование о Киевской Псалтири (2 том). Москва ("Искусство"), 1978. Тираж 25.000. Цена двух томов в одном футляре 60 руб. 10 коп.

Стаття Миколи Сивіцького дісталася з-поза залізної заслони й друкується без відома й згоди автора. Правопис зуніфіковано, мову злегка виправлено.

digitized by ukrbiblioteka.org

Псалтирем, описує долю манускрипту в 16-20 ст. і зміст мініятюр. Дуже пильно аналізує автор проблему створення рукопису, старається розшифрувати постаті ініціяторів і виконавців, насвітлює різні справи, що стосувалися до тодішнього копіювання старовинних рукописів, характеризує візантійсько-російські зв'язки перелому 14-15 ст., а також значення Псалтиря в культурі Середньовіччя.

Як більшість культурного доробку наших предків, Київський Псалтир опинився в Росії та й заліг у Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді. Першим слідом тієї мандрівки є довгий запис державного скарбника Литовського князівства, Аврама Єзофовича Глембіцького, зроблений в 1518 році під текстом перших тринадцяти карток Псалтиря, де говориться, що він дарує книгу церкві св. Миколи в Вильні, звідки — під загрозою прокляття — ніхто не сміє її забрати. За дослідженням Вздорнова книга перебувала тут понад 300 років, аж привернула увагу знавців і пішла по руках. Останній "позичальник", Михайло Бобровський (1785-1848) — видатний уніятський діяч, професор Виленського університету, а з 1828 р. настоятель тієї ж церкви — під кінець життя продав рукопис поміщикові В. Трембіцькому за 7 тисяч рублів. Ціна швидко зросла до 10.000 рублів сріблом, серед нових купців згадуються графи А. Замойський, граф С. Шереметьєв, князь П. Вяземський, врешті книга опинилась (між 1874 і 1881 рр.) в петербурзькому "Обществе любителей древней письменности", а з 1932 р. в Публічній бібліотеці.

Найстарших псалтирів цього типу візантійського і слов'янського походження, писаних від 9 до кінця 14 століть, а ілюстрованих тільки на берегах, збереглося в світі лише десять, — дев'ять грецьких і один слов'янський — саме цей, Київський. Отже, йдеться про манускрипт не абиякої ваги.

Після війни з'явилося на полицях книгарень багато досконалих видань з історії російського (зокрема церковного!) мистецтва, але тут доводиться бачити московське видання київської пам'ятки, до того ж оформлене з таким пієтизмом, що перевершує всі дотеперішні.

Що сталося, де причина?

Відповідь читач знайде сам, переглянувши "Исследование о Киевской Псалтыри", де автор спрямовує всю композицію тому на доказ, що київська пам'ятка — не київська, не українська, а... московська.

Підставою назви "Київський Псалтир" став напис у кінці манускрипту: [2] "В лі[о] 6905 (тобто 1397) спїсана быс[ть] книга сі Давыда ц[а]ря повеліньємь смїренаг[о] вл[а]д[ы]кы Михайла рукою грішнаго раба Спїрїдонья протодїякона. А пїсана в граді в Кієві".

Лаконічна дописка, в якій, здавалося б, усе ясне, вже тепер, у наші

2. Старослов'янське "ять" передаємо буквою "і", пропущені літери подаємо в дужках. "Ї" — увесь час так і пишеться в оригіналі з двома крапками.

дні, вийшла далеко поза рами обговорюваного рукопису. Капосна доля розташувала Київ на Україні — і це дослідника злостить. Читання "Исследования" насуває враження, що читаємо книгу не радянського, а царського періоду, коли згадки про Україну чи її народ "преследовались законом". Такі слова науковець оминає, а коли вже говорити доводиться, він стосує 19-вічні шабльони, як от "памятник местной киевской письменности", "дворяне южнорусского и западнорусского происхождения", київський "литовско-русский язык", "киевские диалектизмы" тощо. Трапляються винятки хібащо при шифруванні між рядки вказівок на прояви "буржуазного национализма". Розуміється — не свого...

"Для исследователя, — читаємо на ст. 20, —

> не свободного от предвзятого отношения к предмету изучения и без должного внимания оставляющего труды своих предшественников, указание писца Псалтири 1397 года о написании рукописи в Киеве является решающим, и все остальные суждения о памятнике механически выводятся из этого факта. Иллюстрации Псалтири характеризуются как произведение киевской школы живописи, а поскольку эти иллюстрации — замечательные образцы искусства, их оценка определяет характеристику всей художественной истории левобережной Украины конца XIV века. Так интерпретируется Киевская Псалтирь и современное ей украинское искусство в трудах новейших украинских ученых-искусствоведов — Я. П. Запаско, Г. Н. Логвина и П. М. Жолтовского.

Далі Вздорнов стверджує, що ця "украинская" (лапки з оригіналу — ст. 21) теорія виявляє "полную несостоятельность" — і ставить власну тезу, що замовник Михаїл і писар Спиридоній були москвичами. Доводячи її слушність, вдається у складні міркування, в яких подекуди заплутується до тієї міри, що сам собі перечить. Часто посилається на публікації своїх попередників, — але добираючи те, що йому вигідне.

Щоб не творити з рецензії нового тому, погляньмо тільки на головніші арґументи Вздорнова. Вони такі:

1. У тій же ленінградській бібліотеці зберігається Євангелія, закінчена подібно, як Псалтир: що писав диякон Спиридон з благословення митрополита Кипріяна і веління князя Володимира Андрійовича. Нема лише згадки, де писано. Письмо подібне до письма у Псалтирі, звідти висновок частини дослідників, що писала обидва рукописи одна рука (Вздорнов промовчує, що Євангелію також називано Київською). Проте, — міркує дослідник (ст. 21), — і київський митрополит Кипріян, і згаданий князь жили в Москві (хоч на ст. 32 пише, що в 1370 й 1380 роки Кипріян жив у Києві), вся їхня діяльність у 90 роки 14 ст. "представляется неотделимой от исторических судеб Москвы и Московского великого княжества" (ст. 21), отже не було причини замовляти Євангелії в далекому Києві. [3] "Поэтому [...] не

3. Большая советская энциклопедия, т. 21 з 1953 р. подає, що Кипріян —

digitized by ukrbiblioteka.org

подлежит сомнению (!), что это памятник московской письменности. [...] Московское происхождение писца Евангелия 1393 года [...] должно было привести исследователей к естественному умозаключению, что и Псалтирь — памятник, чуждый собственно киевской культуре, что она переписана человеком, случайно попавшим на Украину" (ст. 21).

2. "Киевских рукописей того времени, — читаємо далі (ст. 24), — место происхождения которых было бы засвидетельствовано особыми приписками, не существует" — за винятком, як ще донедавна здавалося, Євангелії з 1411 року, переписаної ченцем Макарієм в Київському Пустельно-Миколаївському манастирі. Проте дослідники вказують, що й то був захожий чоловік, який нічим не довів свого місцевого, київського походження. Врешті дата також фальшива, бо вставлено її в рукопис щойно в 16 столітті.

3. Як би були справжні київські рукописи з перелому 14-15 століть, то в їх правописі —"несомненно давал бы о себе знать тот, уже заметно ополяченный и подвергнувшийся сильному воздействию местного произношения (?!) язык, который был принят на всей территории Литовско-Русского государства, включая город Киев и его область" (ст. 24). Тобто, була в Києві якась мова (чи не московська?), яка ополячилась, підпала під сильний вплив київської вимови та прийнялася по всій Литовсько-Російській (!) державі, включно з Києвом і околицями. І то дуже швидко, бож Литва зайняла Київщину щойно в 1360-их роках.

До більшого "вздора" (по-нашому дурниць, нісенітниць) важко було Вздорнову дійти.

4. Через відсутність київських рукописів треба порівнювати Псалтир з рукописами інших "русских областей. И здесь сразу становится ясно, что[...] она органично входит в целую группу роскошно оформленных манускриптов этой эпохи, созданных в Северо-Восточной Руси" (ст. 24), як Євангелія Федора Кошки, Євангелія Хитрова та Євангелія з Успенського собору московського Кремлю, писаних на зламі 14-15 ст. Хоч є між ними деякі розбіжності, проте — "Псалтирь, Евангелие Хитрово и Евангелие из Успенского собора были изготовлены *несомненно в одной мастерской и при участии одного и того же писца,* который переписал Киевскую псалтирь" (ст. 26) [Підкреслення моє — *М. С.*]. — Виходить, що майстерня була в Москві. Дійсно: "А учитывая бесспорно московское происхождение Евангелия Хитрово и Евангелия из Успенского собора, мы приходим к выводу (который согласуется и с лингвистическими данными о рукописи), что Псалтирь 1397 года также является памятником *московской* письменности" (ст. 26) [Підкреслення автора — *М. С.*].

болгарин, "был митрополитом киевским и литовским. Ставленник литовских князей, Киприян усердно домогался московской митрополии, но встречал резкое противодействие князя Димитрия Донского, боровшего с Литвой. Только по его смерти Киприян стал московским митрополитом (1390)". — Так виглядала "неотделимость".

Все було б добре, якби не клопіт із Спиридонієм; якщо він готував манускрипти в одній майстерні та в одному рукописі зазначив, де писано, то чи не насувається тут якраз протилежний висновок?

5. Такі багаті рукописи могли створити лише численні книгописні майстерні в Москві. Псалтир зроблений в найкращій, найбагатшій майстерні, яка могла бути хібащо при митрополичій катедрі. І тільки тут міг знайтися такий висококваліфікований писар, як Спиридон.

6. Диякони в церквах траплялися рідко; але здебільшого вони служили при єпископах, а протодиякони — при митрополитах. Спиридон мусив бути представником московської митрополичої катедри, "правою рукою" Кипріяна, і, коли цей поїхав на півтора року (1396-1397) до Києва, то, напевно, забрав і писаря. Виконуючи, правдоподібно, службові обов'язки в Софійському соборі, протодиякон у вільні хвилини міг написати Псалтир.

7. Дописку — "а писана в граді в Кїєві" — писар зробив навмисне, хотячи підкреслити незвичайність цього факту. Так дописували, якщо писар народився в одному місті, а писав у іншому.

8. Якщо переписувач не був з Києва, то художники також. Про можливість ілюстрації київськими художниками автор і не згадує (причина ясна — брак заперечливих аргументів). Мовляв, — ілюстрували не греки і не південнослов'янські митці, а просто "русские", — хоч автор і не відважується твердо сказати "московские", як у випадку особи переписувача. Мов би не добачає, що через те стає безпредметною його боротьба з мистецтвознавцями України. Йому досить ствердження, що не було київських рукописів, отже, розуміється — й українського мистецтва, не було мови — то не було й народу. Була тільки "Южная Россия".

Таким чином, підбудувавши твердження припущеннями, автор уважає тезу доведеною та на цій основі компонує дальші висновки. В сумі виходить зовсім логічна теорія, яку необізнаний читач прийме за добру монету, не підозріваючи однобокого добору матеріялів. Науковець досить часто підкреслює, що це — лише припущення, але зараз про те забуває і врешті доходить до категоричного висновку (ст. 32):

> Итак, Псалтирь 1397 года написана в Киеве, но заказана жителем Москвы, выполнялась москвичом и в московском окружении. Поэтому ее и надо рассматривать как памятник московской, а не киевской письменности.

Вздорнов — досконалий знавець проблеми, з яким нефахівцеві сперечатися важко. Його текст пересипаний змістовними коментарями в примітках, численними посиланнями на минуловічні й сучасні джерела південнослов'янських, західньоевропейських та американських авторів. З-поміж останніх наведено чимало найновіших праць, виданих у Прінстоні (США). Якби не шовіністичні позиції, з яких він розглядає

digitized by ukrbiblioteka.org

проблему, дослідження заслуговувало б високої оцінки. На жаль, автор сам обертає свою працю внівець, стараючися довести, що ввесь культурний доробок на території Київської Руси — виключно заслуга російського народу. Українських науковців, що виходять на арену і пробують боронити свої позиції, Вздорнов приголомшує історичним, хоч тепер завуальованим гаслом — "Не было, нет и быть не может..." — з яким на Україні боротися небезпечно, бо можна заробити хіба що наличку "буржуазного" (обов'язково!) націоналіста. Спробуй ось доводити неслушність теорії Вздорнова, прочитавши на ст. 32 його пересторогу:

> Длительная и острая дискуссия, проходившая в 19 веке между об'ективно настроенными учеными, отстаивавшими тезис о запустении Киева в 13-14 веках, и буржуазными украинскими националистами, которые уверяли общественное мнение о расцвете города в это время, была решена раскопками Киева, осуществленными М. К. Каргером. Эти раскопки обнаружили незначительные культурные напластования послемонгольского периода в центральной части города вплоть до 18-19 веков.

І нічого дивного, що дослідження рясніє прізвищами царських "об'ективно настроенных ученых", бож вони, як оце товариш Вздорнов, мали таку саму ціль: показати велич Росії. Правда, і там були науковці з відмінними поглядами, але Вздорнов такі праці оминає.

Українські науковці в УРСР мовчатимуть. Тенденції Вздорнова могли б розкрити лише росіяни (під умовою, що пропустить цензура), тільки ж тема надто непопулярна. Коли я запитав одного зі згаданих Вздорновим українських мистецтвознавців, чому вони не реаґують на висновки автора "Исследования", той відповів, що працю вже скритикувала В. Ліхачова — і вистачить. Я прочитав рецензію, [4] але висновку співрозмовця не можу потвердити. Ліхачова повторює тези Вздорнова, що книгу написав московський протодиякон, що ілюстрації — це лише копії візантійських мініятюр, які "древнерусские мастера повторили довольно точно". Одначе, мов би стидаючись за земляка, вона каже: "Так как Псалтирь была написана в Киеве, то она стала неот'емлемой частью не только великорусской (!), но и украинской культуры, памятников которой 14 века дошло до наших дней очень мало". — Це тих, яких у Вздорнова "не существует".

Не чіпаючи суті проблеми, Ліхачова критикує лише окремі недоліки "Исследования". Отже, акцентує вислів самого Вздорнова, що гіпотеза походження Псалтиря — це тільки припущення, що про існування книгописної майстерні Московської митрополії науковці досі нічого не знають, що частину ілюстрацій дослідник обходить мовчанкою — як і західні псалтирі, оформлені подібно до Київського.

4. В. Лихачева. Фототипическое издание Киевской Псалтири, — "Декоративное искусство СССР" (Москва) 1979, 12, ст. 46.

Рецензентка відзначає обізнаність автора, завдяки чому — "он может уже не предполагать, а стараться как можно точнее изложить точку зрения своих предшественников. Однако точностью историографическая часть его книги не отличается". Тільки ж — несвідомо чи навмисне — цю важливу тезу рецензентка потверджує дрібницями. Уже в підсумках вона делікатно звертає увагу як видавництву, так і авторові, що такі праці нікому слави не приносять:

> В заключение хочется поставить вопрос о том, правильно ли понимают наши издательства тип статей, которыми должны сопровождаться дорогостоящие воспроизведения рукописей. Ведь все гипотезы и предположения Г. И. Вздорнова носят предварительный, а иногда и неточный характер и могли бы быть изложены, если уже автору хочется, в особых статьях. Издание, рассчитанное на века, должно быть сопровождено только точным описанием рукописи и библиографией изучения. Тщательное изучение ее — дело будущего.

На цьому критика закінчилася. Стороння людина — болгарин, француз чи американець, яких люксусовий двотомник безумовно притягне — прочитає на червоному футлярі великий напис: "Псалтирь написана в Киеве, но ее писец Спиридоний и заказчик Михаил приехали в Киев из Москвы. Памятник московского искусства и письма, Киевская псалтирь представляет интерес для изучения русской и византийской художественной культуры". Розкривши книгу, він може дочитатися, що це — лише гіпотеза, одначе в пам'яті так і лишиться однозначна інформація великолітерного напису на футлярі.

Це грабунок у білий день. Грабунок, започаткований Москвою давно, ще перед написанням Київського Псалтиря, — як про це згадує й сам Вздорнов на ст. 32, цитуючи уривок Густинського літопису:

> Святая София, столная церковъ митрополяя, не имущи государя, аки вдова осиротевшая красоты своея лишенна есть, такожде и во всей митрополии Киевской строения несть, а митрополитове пришедши з Москвы о сем токмо пекутся, еже обретше што красно в Софии себе взяти, такожде и дани от священниковъ и инныхъ христолюбецъ собравши в Московскую землю со собою отнесть...

Забрав "старший брат" усе, що було, повивозив найстарші ікони, пекторалі в Москву й Ленінград, там же замкнув у сховищах рукописи. Тепер і сказати не вільно, що то крадене. Здається, що кадри вздорнових — не випадкове явище. Може незабаром довідаємось, як то московичі писали євангелії — Остромирову, Пересопницьку чи Волинську, літописи — Київський, Галицько-Волинський, Лаврентіївський, Іпатський, Супрасльський, Крехівського Апостола, Острозьку Біблію...

Досі зустріло таке щастя лише Київський Псалтир. Якби не вдалося зачислити його до московських пам'яток, то так би він і світу не побачив зі сховищ ленінградської бібліотеки.

digitized by ukrbiblioteka.org

Про причини гніву, слушні і неслушні

ЗАВВАГИ НА БЕРЕГАХ СТАТТІ «ГРАБУНОК КИЇВСЬКОГО ПСАЛТИРЯ»

Ю. Ш.

Рідко,але бувають такі ситуації, коли причина гніву хибна, але гнів усе таки справедливий.

Написаний у Києві 1397 року і тоді ж таки рясно ілюстрований Псалтир провідні київські мистецтвознавці вважали за пам'ятку українського мистецтва. 1978 року російський мистецтвознавець Ґ. Вздорнов видав (технічно блискуче) цей текст фотографічно і додав до цього видання як другий том своє "Дослідження Київського Псалтиря". Поруч докладного опису кожної мініятюри (ст. 103-145) він подав опис усього рукопису. Головний висновок, — що хоч текст написаний у Києві, але писар прибув з Москви і писав його для російського замовця, — отже текст цей належить до російського книгописання, а мініятюри його — до історії російського мистецтва. Зв'язок з українською традицією й мистецтвом — не більший, ніж, скажімо, зв'язок польонезів Шопена, писаних на острові Майорка,з еспанським мистецтвом.

М. Сивіцький зареаґував на тезу Вздорнова високо емоційною статтею, де гнів переливається через вінця. Стаття написана темпераментно, у градусі людини, в якої злодій намагається вихопити її найбільший скарб. Коли читаєш статтю, важко не піддатися тій хвилі почуттів, що спонукала автора написати її. Читач, захоплений громадським патосом,готовий кричати разом з автором: Тримайте злочинця! Діється кривда!

Але приналежність одного рукопису кінця 14 сторіччя до українського чи російського культурного кола — факт не тільки політичний, а і науковий. Передусім науковий. А наука спирається на спокійну аналізу фактів. Вирішальний факт в атрибуції рукопису є його мова. Якби ми нічого не знали про біографію Гоголя і мали б тільки його твори, писані в Римі, однієї їх мови вистачало б до того,щоб уважати їх за приналежні до російської літератури, а не до італійської.

Дивним дивом ні Вздорнов ні Сивіцький не аналізують мови Псалтиря 1397 року. Вздорнов обмежується на згадці про погляди Соболевського й Кримського, які обоє вважали текст за російський, а не український (але льокальні атрибуції Кримського часто фантастичні). Сивіцький про мову ані словечка не мовить. Не можемо тут вдаватися до вичерпної аналізи (постараємося зробити це в фаховому виданні), але киньмо хоч поверховий і похіпний погляд на мовні особливості тексту.

Псалтир написаний, звісна річ, по-церковнослов'янськи. Багато в чому він архаїчний і близький мовно до такого давнього тексту, як Синайський Псалтир 11 ст. Тож у словниковому складі Київського Псалтиря даремно було б шукати рис українських або російських. Не та фонетика й морфологія. На той час українські тексти писані церковнослов'янською мовою виразно відрізнялися з цього погляду від російських. Багато явищ, притаманних українській мові, були тоді вже зформовані. Хоч у церковнослов'янських текстах їх не запроваджувано систематично, але вони продиралися раз-по-раз. Такі були, наприклад, зміна ятя і *е* в новозакритих складах перед м'якими приголосними на *і* (літо, шість), змішування *ы* та *и*, чергування *у* з *в* тощо. У Київському Псалтирі 1397 р. таких випадків фактично нема... Є натомість такі типово російські риси, як змішування ятя з *е* (досить часте) і навіть, правда, в поодиноких випадках, прояви акання, напр., для першого, — кр*е*пится, кѣдры і кедри, он*е*мѣхъ, насл*е*диша, по бедр*е*, благоволен*е*ем, і багато інших, для другого — пол*о*гати, олт*о*ря, *а*нагри, к*а*рабли та ін. Нема також написань окремих слів, що характеризують саме київські тексти, а не характеристичні для інших. Наприклад, кияни старого часу писали не скорб, а скерб[ь], писали *де* через *е*, а не через ять. Наш текст систематично пише скорб-, а *де* часто пише через ять. Не заходячи в деталі, цікаві й промовисті лише для фахівців, підсумуємо, сказавши, що українських рис текстів того часу Київський Псалтир не має жадної, а московських має чимало.

Було б, звісно, приємніше ствердити, що Київський Псалтир — текст український і Вздорнов перекрутив факти, а Сивіцький вивів його на чисту воду. На жаль, мовні дані не дозволяють на такий висновок. Мова пам'ятки виразно церковнослов'янська російської редакції. Писар Спиридоній не був киянином, не був українцем.

■

Утрата цього тексту для історії українського книгописання не надто болюча. Спиридоній був акуратний писар у сенсі твердости й послідовности письма. Але він не був культурний писар. Часто він явно не розумів переписувані речення й перетворював їх на нісенітниці. Він залюбки пропускав літери й склади або повторював їх автоматично. Чи для Києва чи для Москви — праця його не стояла на високому культурному рівні.

Пристрасті викликані тут не текстом, а малюнками на берегах, що їх робив (робили) майстер (майстрі) незнаного ім'я. Недурно дослідження тексту написав Вздорнов, мистецтвознавець, а не філолог, і Сивіцький протестує насамперед в інтересах історії мистецтва. У цих питаннях автор цих завваг не почуває себе знавцем. Річ певна, що мініятюрист (чи мініятюристи, — Вздорнов уважає, що їх було два) не мусів бути того походження, що Спиридоній. Він міг бути таки киянин,

digitized by ukrbiblioteka.org

міг бути болгарин чи серб. Текст при мініятюрах явно написаний іншою рукою, ніж текст самого Псалтиря. Є в цьому тексті одна помилка, що типова не для росіянина, а саме для українця, серба чи болгарина — написання бистро (замість быстро). Поскільки в цих написах інші риси — східньослов'янські, це виключає сербо-болгарську гіпотезу. Але однієї помилки мало для того, щоб зробити певний висновок про українськість цього мініятюриста.

Та є тут один додатковий аспект, який мусів би також знизити температуру полеміки. Вздорнов доводить, що ці ілюстрації — точна копія грецьких, репрезентованих у Балтіморському Псалтирі. Висновок такий не міг диктуватися російсько-патріотичними міркуваннями, — навпаки, пахне він, висловлюючися по-радянському, "безрідним космополітизмом". Отже, більше підстав думати, що він правдивий. Потверджується він і тим, що написи до ілюстрацій часто збиваються на грецьку мову, подеколи змішуючи її з церковнослов'янською. Якщо маємо справу з чистим копіюванням, чи варт ламати стільки списів за те, що так чи так мало епігонсько-провінційний характер, що так чи так свідчило б про провінційність тогочасного — чи то Києва чи Москви?

Балтіморський Псалтир легко приступний еміграційним мистецтвознавцям, як мають вони тепер у руках і добре видання Псалтиря Київського, отже, слово за ними.

■

Але є в цій справі, яка могла б бути суто академічною, ще один бік, і тут ми схильні солідаризуватися з Сивіцьким більше, ніж із Вздорновим. Ми ствердили на початку статті: "Приналежність одного рукопису кінця 14 сторіччя до українського чи російського культурного кола — факт не тільки політичний, а і науковий". Тепер настав час перевернути це твердження, сказавши: не тільки науковий, а і політичний. Стаття Сивіцького — документ почувань української громади в радянській системі. Систематично глушені, замовчувані, чавлені й розтоптувані, почування ці не можуть вилитися в одвертий протест проти національного гноблення. Ліквідація решток автономії київської (вже не можемо сказати Української) Академії Наук, русифікаційні заходи в системі виховання, — щоб згадати лише один-два приклади з безконечного, здається, ланцюга, — не знайшли свого прямого заперечення в, здавалося б, приспаній суспільності. Але вони відклалися гіркою осугою в психіці, мабуть, кожного українця. Там, у закритті, накопичуються обрáзи, приниження, гіркота. Раз-по-раз нові прояви "ленінської національної політики" збільшують тиснення національної ненависти, яка отруює все життя в Радянському Союзі. У випадку колоніяльних націй, неспроможне вирватися назовні, в політичне життя, тиснення це користається з найменшої можливости вибухнути,

можливости, твореної подеколи зовсім не політичними явищами.

Псалтир 1397 року київський чи московський — питання це вкрай далеке від політики. Але саме тому воно здатне прочинити хлипаки казана ненависти. Залічення старого рукопису до російської культурної скарбниці стає приводом до одчайдушного зойку про пограбування українського народу, — пограбування скрізь і в усьому. Видираються назверх почуття болю й кривди, спричинені далеко важливішими явищами — явищами справжнього грабунку, коли забрано в українців усі історичні прояви державности, — Київську Русь віддано Росії, Гетьманщину, козацьку державу замовчано під наличкою "Лівобережної України 17 сторіччя", а Українську Народну Республіку систематично висміюється, як свого роду цирк, коли — без сорому казка — проповідується приреченість на відмирання навіть тих решток національної культури, які ще існують. І усвідомлено чи може навіть неусвідомлено почуття болю й кривди, трансформуючися в ненависть, користаються для свого вияву з — у суті речі — такої дрібнички, як переатрибуція одного не так уже страшноважливого тексту 14-ого сторіччя. У цьому політичному аспекті лежить незаперечна вага статті Сивіцького. Вона — документ психологічного стану численного шару сьогоднішніх підрадянських українців.

Та це тільки один аспект проблеми. Шумування націоналістичних почувань, міжнаціональної ненависти характеризує не тільки українців. Воно — цим разом з активною підтримкою режиму — виявляється і в російських колах. Ба більше, серед українців воно спровоковане російським партнером. Він, насамперед він, несе вину за цю отруйливу атмосферу підозри, недовіри й люті. І праця Вздорнова, попри ввесь її академічний характер, яскраво це виявляє. Почати з самого видання Псалтиря. За всі роки радянської влади не видано ні одного канонічного релігійного тексту. Було багато розмов про видання Остромирового Євангелія 1056 року з нагоди дев'ятсотріччя цього, як там не казати, першого датованого східньослов'янського тексту, — але нічого з того не вийшло. Єдиний виняток зроблено для нашого Псалтиря. Чи не тому, що треба було продемонструвати "вищість" "російської" культури? Видання було оточене небувалою увагою. Друковано його в Будапешті, на першосортному папері, і технічно воно наближається до добрих західньоевропейських книжок. А в самому тексті Вздорнова, граючи на двозначності російського слова "русский", — то приналежний до Руси, то російський — понад усяку міру вживається цього прикметника: у Литві церковну службу правлено "на русском языке", в Вильні 1581 року загинуло багато "русских книг" (ст. 13), Київ виявляється "Южной Россией" (26), ортографічні форми "русского языка", переважна роля "русского правописания" (80) — це лише кілька квіточок. Сивіцький повизбирував ці і інші. Довге англомовне резюме теж пройняте патосом ствердження надрядности всього російського. Ця хвиля гіперпатріотизму заливає навіть картонний

digitized by ukrbiblioteka.org

футляр книжки. Тексти на футлярах нормально служать реклямі книжки. І тому особливо важить, що́ реклямується тут, що́ підноситься як головна вартість. Читаємо: Це одна з найкращих "русских рукописных книг"..., "написана в Києві, але її переписувач Спиридоній і замовець Михайло приїхали в Київ з Москви", "пам'ятка московського мистецтва й письма", важлива для вивчення "русской и византийской художественной культуры"... Тут яскраво прозраджено, що́ саме було центральним і вирішальним у виданні, в розкішному оформленні — не зважаючи на витрати — цього тексту, у "дослідженні" Вздорнова. Усе це, понад усякий сумнів, роблено ad maiorem Moscoviae gloriam. Хоч праця Вздорнова в своїй аналізі мініятюр Псалтиря 1397 року не позбавлена цінних спостережень і академічно вартісних тверджень, за всім тим виразно прозирає огидна пика російського колоніялізму й мегаломанії й зневаги до українців чи то пак "южноруссов".

Сивіцький слушно спостеріг ці риси в виданні Псалтиря й викрив їх. Він помилився в атрибуції Псалтиря. Але він несхибно відчув російський націоналістичний комплекс за пишною і удавано безсторонньою фасадою розкішного видання. І він правдиво виявив українську реакцію на цей комплекс дарма, чи будемо розцінювати форми її вияву як позитивні чи ні. Його стаття — дорогоцінний документ про справжній стан національних почувань росіян і українців у тій країні, де як твердить офіційна пропаґанда, всі національні суперечності зліквідовано й панує безпрецедентна "дружба народів".

У ПРИЙМАХ У ЧУЖИХ

«ВОСПОМИНАНИЯ» СТЕПАНА ТИМОШЕНКА ТА ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Микола Кушніренко

Степан Тимошенко (1878-1972), народжений у с. Шпотівці на Конотіпщині, приїхав до Америки 1922 року. Був тут довголітнім професором прикладної механіки в станфордському університеті в Каліфорнії та став всесвітньовідомим фахівцем у ділянці міцности матеріялів.

Року 1963 з'явилися його спогади російською мовою під заголовком "Воспоминания" (Париж). Були вони надруковані також і в англійському авторизованому перекладі під заголовком "As I Remember. The Autobiography of Stephen P. Timoshenko. Translated from the Russian by Robert Addis". (D. Van Nostrand Co.), 1968.

Ці спогади цікаві з різних поглядів. У цій статті зупинимось на національному боці Тимошенкової автобіографії. Автор цих рядків мав у руках російський оригінал, але користуватися ним не міг. Далі будуть цитати з англійського видання (в українському перекладі).

На початку своєї автобіографії Тимошенко пише: "Мій батько Прокіп Тимофійович народився 8 липня 1847 року в селянській хаті кріпака, що належав поміщикові Степанові Кандибі. Пізніше цей поміщик одружився зі своєю кріпачкою — старшою сестрою мого батька, і його ще дитиною взято в дім Кандибів, де він ріс і виховувся з їхніми дітьми, тобто зі своїми небожами й небогами" (ст.1). З одним із своїх небожів він скінчив у Харкові землемірну школу. Маючи багато землемірської праці після звільнення селян з кріпацтва (1861), він склав чималу суму грошей та орендував панський маєток у сусідньому селі Базилівці, а 1892 року купив і Кандибин маєток у рідному селі Шпотівці. Став багатим поміщиком і всім своїм дітям дав найліпшу високу освіту. Мати Степана Тимошенка, родом Сарнавська, була з польської родини, скінчила в Києві Фундукліївську російську гімназію, вона народилася і виросла на Київщині.

Тимошенко скінчив Інститут шляхів сполучення в Петербурзі 1901 року і там таки почав відбувати свою військову повинність восени того року як однорічник — "вольноопределяющийся", у військово-інженерному батальйоні.

Фельдфебелем (бунчужним) сотні був Петро Антоненко. Однорічник Тимошенко заприязнився з ним.

digitized by ukrbiblioteka.org

Це почалося, — пише автор спогадів, — з мого українського походження. Антоненко та інші підстаршини, з якими я був у найближчому контакті, були українці. У Петербурзі в той час між студентами з України можна вже було зауважити зацікавлення українськими справами. Були там не лише українські концерти та вистави, але й серйозніші українські організації, що цікавились українською політикою. Я завжди був переконаний, що політичні проблеми Росії мають бути вирішені на всеросійському рівні, і я був проти всякого роду сепаратизму. Але я ходив на українські концерти і вистави з великою приємністю. І так раз я запросив Антоненка та двох чи трьох інших підстаршин на українську виставу. Гадаю, що то був "Запорожець за Дунаєм". Вистава й малоросійські танці та малоросійська розмова довкола — це все приголомшило моїх військових приятелів. Це все було для них нове. Вони гадали, що малоросійська мова була лише мовою мужиків. А тут ось раптом були студенти й фешенебельні пані, що говорили цією мовою й танцювали гопака так, як і дома в селі. Лише вони співали багато ліпше, ніж у селі. Що за безконечні розмови були в касарні після вистави! З якою нетерплячкою була очікувана наступна. Наймузикальніший підстаршина завжди підбирав на гітару нові мелодії, що почув. Одне слово, українська вистава вселила в українську групу якийсь новий дух і допомогла мені пізнати її краще (68-69).

Але що то за "новий дух" — пробудження національного інстинкту — Тимошенко не намагався аналізувати, бо однорічник-інженер Тимошенко був "проти всякого роду сепаратизму".

Тимошенко, немов сам дивуючися відмінності своїх переконань від тих, що мали молодші брати, особливо Сергій, писав:

Мої два брати, Сергій та Володимир, і я виросли в точнісінько однакових умовах. Ми скінчили високошкільні студії в Петербурзі. Там разом ходили на українські концерти й вистави, але я ніколи не цікавився українською політикою, бо вважав себе росіянином. Я знав ту українську мову, що нею розмовляли наші селяни, але т. зв. літературна українська мова, що розвинулася головне в Галичині і мала в собі багато польських слів, ніколи мене не цікавила. Я мав до української мови таке почуття, як має швайцарець або баварець до свого місцевого діялекту. Вони люблять іноді ним розмовляти в колі близьких приятелів, але в школі воліють літературну мову, спільну всім німцям (150).

Проф. Степан Тимошенко 1909 року був обраний деканом одного з факультетів Київської політехніки. Покійний Віктор Доманицький розповідав авторові цих рядків, що коли студенти-українці зверталися до декана Тимошенка з якоюсь громадською українською справою, то він відповідав: "Ви з цим ідіть до Сергія" — тобто до його брата, на два роки молодшого, що був членом української соціял-демократичної партії й був діяльним в українському національно-громадському житті.

Ст. Тимошенко був звільнений з Київської політехніки 1911 року. Про цю подію він розповідає так:

У Київській політехніці була встановлена норма для євреїв — 15%

загального числа всіх прийнятих в інститут студентів. Після 1906 року керівні чинники інституту перестали дотримуватися квоти і на 1910 рік число єврейських студентів дуже перевищило ту норму. Міністер освіти вимагав звільнити те число студентів-євреїв, що були прийняті понад квоту. Керівні чинники політехніки не поспішали виконувати цю вимогу і справи лишилися так, як були. Наслідком цього на початку лютого 1911 року три декани інституту, і я між ними, були звільнені — раптово опинились без платні і без державних квартир (117).

Тимошенко два роки не був професором, використавши той час на студійні подорожі та літературно-наукову працю.

У січні 1913 року міністер шляхів потвердив призначення Тимошенка професором Інституту шляхів, після цього він став ще й професором Електро-інженерного інституту і перебував у Петербурзі до кінця 1917 року; 22 грудня того року разом з братом він вирушив до Києва, щоб відвідати свою родину, а брат "вирішив залишити Петербург і вступити на працю для українського уряду, що був організований у Києві" (149).

Заходи для організації Української Академії Наук роблено ще за Центральної Ради, але остаточно Академія була заснована за гетьманського правління. З травня 1918 року тимчасовим прем'єром гетьманського уряду і міністром освіти став Микола Василенко, член російської партії кадетів (конституційних демократів). Він запросив Ст. Тимошенка взяти участь в організації УАН. Свою розмову з Василенком Тимошенко передає так:

Він прийняв мене дуже приязно [...] і сказав, що бажає, щоб я взяв участь у праці комісії як репрезентант інженерних наук. Я йому відповів, що організація такої академії мене цікавила б, коли б не те, що я є проти самостійности України і що я навіть проти запровадження української мови у сільські школи. Тоді я розповів йому про випадок у Кременчуцькій повітовій раді, де група інтеліґентів пропонувала запровадити українську мову в школи повіту, але селяни відкинули цю пропозицію, заявивши, що вони хочуть, щоб їхні діти вчилися говорити по-панському ["learn to talk like the lords and ladies"]. Василенко висловив думку, що в галузі механіки питання мови не істотне і воно не може бути перешкодою в моїй праці в комісії. На тому ми погодилися (157-158).

Після протигетьманського повстання, 15 грудня 1918 року в Київ увійшло військо Директорії. Про ці події Тимошенко пише:

Урядовці-росіяни, прийняті за гетьманського режиму, були звільнені. Скоро прийшла черга і до мене. Я був запрошений з'явитися до члена Директорії, що керував справами Академії. Мене привітала молода зухвала людина, він відразу почав говорити про неприпустимість мого вживання російської мови на засіданнях Академії і закінчив погрозою викинути мене з Академії, якщо я вперто говоритиму там по-російському. Я не пригадую, що я відповів членові Директорії. Я знаю лише, що я далі говорив по-російському в Академії не з упертости, а тому, що я не знав літературної української

digitized by ukrbiblioteka.org

мови, спеціяльно останньої її версії, що прийшла з Галичини. Я дивився з недовір'ям на працю тих спеціялістів, що пробували скласти українську наукову термінологію. Через брак потрібного українського терміну, вони вільно позичали з будь-котрої чужої мови, за винятком російської. [...] Директорія не тривала довго, всього коло трьох тижнів. Її вояки швидко стали більшовиками, і Директорія тихо зникла (161).

Директорія, як відомо, не "зникла", а 5 лютого 1919 року залишила Київ і переїхала до Вінниці, а потім у Кам'янець-Подільський. За тієї "кам"янецької доби" рідний брат Ст. Тимошенка, Сергій, був міністром шляхів УНР.

Ст. Тимошенко помиляється щодо того члена Директорії, що в розмові з ним був "зухвалою молодою людиною". Такої серед членів Директорії не було. Всі вони були у віці 40 років (А. Макаренко мав 34 роки). Крім того, Директорія не була адміністративним органом. Найскорше то був хтось з Міністерства освіти УНР.

■

Зайнявши Київ 1919 року, більшовики повели іншу тактику, ніж під час першої навали 1918 року. Про справи Української Академії Наук Тимошенко розповідає так: "Ситуація була критична: платень не виплачувано, і бюджет на 1919 рік не був схвалений. Навіть було неясно, чи Академія далі існуватиме" (164). На доручення зборів УАН, Тимошенко пішов до голови радянського уряду Х. Раковського. Той зразу полагодив фінансові справи Академії, заявивши, що його уряд зацікавлений її працею.

За режиму Добровольчої Армії [Денікіна] — пише Ст. Тимошенко, становище Академії було неясне. На вимогу її загальних зборів, я пішов до начальника департаменту освіти проф. Спекторського, [...] кол. ректора Київського університету. Він прийняв мене дуже холодно; був, очевидно, роздратований "українськими сепаратистами". Він категорично відмовився підтримувати Академію, покликаючись на загальну постанову уряду не визнавати ані України, ані жадних інституцій, що створили українці. Я доповів про все це на зборах Академії. Вони вирішили не припиняти заходів і послали мене в Ростов [над Доном] на розмови з урядом Добрармії (173) [...] Моя подорож не мала ніякого успіху (174).

Після зайняття Орла Добровольча Армія (Денікіна) покотилася на південь, а за нею йшли більшовики. "Рівночасно Академія, позбавлена фондів, перестала функціонувати, — пише Тимошенко, — а моя праця в Політехнічному інституті ще навіть і не почалася. Не маючи що робити, я вирішив їхати до Ростова і шукати праці при уряді Добровольчої Армії. Я тоді ще вірив, що Добровольча Армія таки вкінці переможе, а на її поразку на півночі дивився лише як на тимчасову. Я гадав, весною, з новими силами, вона повернеться на свої позиції і вкінці візьме Москву" (177).

У Ростові Тимошенко отримав військову посаду у Військово-інженерній Раді. "Це відразу поліпшило моє становище, — пише він: — Я отримав відповідну військову уніформу, а в харчовому маґазині кілька консервів. Я почав також отримувати платню. Я мав брати участь у засіданнях Ради, але це не забирало багато часу" (180). Кіннота Будьонного зближалася до Ростова. "Я не хотів попасти в руки більшовиків, — пише Тимошенко, — і думав про шляхи втечі" (180). Незабаром почалася евакуація Ростова, і коло 20 грудня 1919 року Тимошенко покинув Ростов і зупинився в Катеринодарі на Кубані.

> Незабаром після мене з'явився в Катеринодарі й Вернадський.* Тепер він почав цікавитися політикою, пробуючи прихилити кубанців до поглядів Добрармії. Не пригадую чому, але я був присутній при декотрих розмовах. Виникло те саме явище, що я вже бачив у Києві. Місцеві політики більше цікавилися грою у "незалежну республіку" і розділюванням державних посад, ніж долею Росії. Вернадський мав багато знайомих в обох таборах і грав ролю миротворця, але безуспішно (182).

Сербія оголосила, що прийме білих російських втікачів, і вони потоком попливли через Крим і Царгород у Юґославію. Ст. Тимошенко був одним з перших, що вже не вичікував "перемоги" білої Добрармії, а попрямував у Заґреб, де в тамтешній політехніці дістав посаду професора. Але 15 травня 1920 року довідався, що польська армія зайняла Київ. Це була для нього велика нагода привезти з Києва свою родину — дружину і троє дітей. Він виїхав до Відня, а звідти до Варшави, де зайшов до української (УНР) місії з проханням допомогти йому проїхати до Києва. Український посол дістав для нього від польської військової влади потрібні документи, а урядовець місії відвіз його автом на станцію та вмістив у приватне купе. "Коротко, — пише Тимошенко, — вони відпровадили мене з почестями" (204).

> Через кілька днів після приїзду до Києва я пішов на засідання Академії Наук. [...] Насильна українізація, очевидно, продовжувалась. Коли я був на засіданні, один з членів, хемік, великорос із Рязані читав доповідь. Він читав її по-українському, але його вимова була така неправильна, що не було ніякої можливости його зрозуміти (204-205).

З Києва Тимошенко з родиною виїхав з цивільними поляками, що евакуювалися. Без особливих пригод прибув він до Заґребу, де працював два роки в місцевій політехніці, а 1922 року виїхав до Америки у Філяделфію. За ним приїхала й родина.

Літом 1928 року Ст. Тимошенко відвідав Чехо-Словаччину.

---

*Володимир Вернадський (1863-1945) — видатний природознавець, мінералог і геохемік. З 1912 р. дійсний член Російської Академії Наук, перший президент Української Академії Наук у Києві.

digitized by ukrbiblioteka.org

У місті Подєбрадах, недалеко від Праги, була відкрита Українська сільсько-господарська академія. Її студентами були втікачі з *Росії,* народжені в *малоросійських* провінціях [підкреслення моє — *М. К.*]. Мої два молодші брати були там професорами, і я хотів їх відвідати. Перед війною я часто переїжджав кордон між Німеччиною й Австрією без жадних труднощів. Тепер ситуація змінилася. Митний урядовець на чеському боці не лише відмовився розуміти німецьку мову, а й не розумів російської, коли я до нього заговорив. Я мусів пригадати мою французьку мову, прийнятну для нього. Мені пригадався мій товариш подорожі на пароплаві — німець, що на лікарську пораду проводив час уКарльсбаді[Карлові Вари — *М. К.*]. Він казав, що не міг там купити на пошті марки, доки не навчився кількох чеських слів. Це на нього так вплинуло, що він переїхав до німецького курорту.

У Подєбрадах була та сама історія, лише замість чеської, малоросійська (чи, як її тепер називають, українська) мова була обов'язковою. Люди, котрих я знав довгі літа і з котрими завжди розмовляв по-російському, тепер відмовлялися розуміти цю мову. Мені пригадалася Українська Академія Наук (289-290).

Проф. Гаврило Гордієнко, що був тоді студентом аґрономії УГА, згадує в своїх спогадах, що в Подєбрадах відбувся "Всетимошенківський з'їзд", "себто до братів з родинами, які перебували в Подєбрадах, Володимира і Сергія, прибув їхній брат Степан з родиною, який взагалі не пристав до української колонії, і увесь «з'їзд» відбувся російською мовою! І цей, такий расовий рід ішов не в ногу!"*

Про свої дальші враження від української колонії в Подєбрадах Ст. Тимошенко пише: "Життя українців у Подєбрадах було жалюгідне. Вони ані не вчилися чеської мови, ані не говорили по-російському. Українська література не існувала. Вони поставили себе в тяжке становище" (290).

Щодо "жалюгідности" подєбрадського життя, то тяжко зрозуміти, що саме Тимошенко окреслює цим словом. Хібащо матеріяльні умови, які були дуже скромні, особливо студентські. Але літом більшість студентів ішли на фізичну працю і так доповнювали свій бюджет. Але й професорські платні були малі. Проф. Б. Мартос пише: "Річ у тому, що Міністерство [чеське] асигнувало щомісячну дотацію, не визначаючи норм оплати праці, а ми самі, складаючи кошторис, визначали собі мінімальну платню, щоб можна було взяти до Академії більше людей. Тому професорам, а особливо доцентам і лекторам доводилось жити дуже скромно". Але при бідненькому матеріяльному житті, яке ж багате було духове життя подєбрадських українців! Студенти, що замінили рушницю і шаблю на книжку, пильно студіювали з свідомістю, що вчаться в своїй національній політехніці з історичною назвою Академії і

*Гаврило Гордієнко. Під щитом Марса. Спогади, т. 2. Філяделфія, 1977, ст. 169.

що студії в цій саме школі є продовженням шляху, яким вони йшли з рушницею в руках. Поза студіями кипіло громадське студентське життя. Велику працю довершили викладачі Академії — професори й доценти та інший персонал. З'явилася продукція української наукової літератури. Чеську мову викладав в УГА чех, директор місцевої школи. Студенти й професори швидко її опанували, мавши близький контакт з місцевими чехами.

Степан Тимошенко залишився вірний своїм поглядам з молодих років і на старості літ. Року 1958-ого він побував у Радянському Союзі, щоб простудіювати тамтешній стан інженерської освіти, — чим тоді цікавилися американці. Побував він у Львові, Києві, Харкові, Москві й Ленінграді. Скрізь у його спогадах ця територія — Росія. Так називається й розділ у спогадах: "Подорож у Росію".

> Наша перша зупинка, — пише він, — на російській території була у Львові. Тут відбулася інспекція нашого баґажу, зареєстровані були наші гроші й подорожні чеки, а також дано нам обід. Малоросійський [Little Russian] борщ був непоганий. [...] Але обід мене не цікавив. Головною подією було те, що я був у Росії! Всі довкола мене були росіяни, розмовляючи по-російському (384-385).

Далі йде опис перебування автора в Києві:

> Ідучи вниз, до театру, я побачив афіші; в них сповіщалось про українські вистави. За старих часів, коли вистави були з селянського життя з музикою й співами, я любив український театр. Але тепер вони всі були про міське життя. Коли чоловіки у фраках на сцені говорили по-українському, то це мене вражало, як щось неприродне. Мені не подобались такі вистави. Довідавшись, що вистава такого типу буде того вечора, я вирішив не йти на неї, а пройтися (389).

У чотирьох числах "Свободи", 19-22 вересня 1979 р., Лев Яцкевич умістив статтю: Степан Тимошенко — вчений світової слави". Яцкевич пише:

> Український народ, не маючи власної держави та розвиненого промислу, не виявляв ніколи великого зацікавлення до технічних наук, що в порівнянні з гуманістичними науками, вважались у нас неповноцінними.
>
> У висліді багато українських учених, не найшовши серед нас зрозуміння чи признання для своєї праці, відходили від українського середовища та часто густо збагачували чужі культури. Одним з них був Степан Тимошенко, світової слави вчений.

Цей історичний екскурс до деякої міри відповідає колишнім соціяльним умовам Галичини. На Наддніпрянщині, перед революцією 1917 року, побіч хліборобства, народ мав замилування і в різних ремеслах. Технічні науки мали тут не менший престиж, ніж гуманітарні. Крім гімназій, існували ще реальні школи, що готували молодь для студій у політехніках. Індустріялізація Російської імперії набрала

digitized by ukrbiblioteka.org

великого розмаху на початках 20 ст. Однією з її баз була Південна Україна. Тут виникла потреба в великій кількості інженерів і техніків. Перед революцією 1917 року чимало українців мали інженерські фахи. Деякі міністри уряду УНР були за фахом інженерами.

Першу українську національну політехніку — Українську господарську академію — в Подєбрадах 1922 року створили українські вчені — інженери з Придніпрянщини. Вони й були в ній професорами. Звичайно, пропорційно до кількости населення України і тих інженерів та й взагалі інтеліґенції було мало. Це наслідок колоніяльного становища України, але й при цьому українці проявляли зацікавлення технічними науками й фахами.

У згаданій статті Лев Яцкевич пише про Ст. Тимошенка: "Його маги була польського роду (з дому Сарнавська), але говорила чудово по-українськи та читала вечором його батькові «Кобзаря»". Сам Степан Тимошенко згадує: "Дома ми говорили якоюсь мішаниною російської й української мов. Слуги й селяни говорили по-українському" (13). Згадує Тимошенко і про читання "Кобзаря": "Коли батько не мав господарських обов'язків, мати вголос читала йому Шевченкові поеми. Шевченко писав діялектом Київщини [в рос. оригіналі: "языком Киевской губернии"], і батько декотрі слова не розумів. Мати, знаючи польську мову, могла розуміти" (4). Оце і все в Тимошенкових спогадах про "Кобзаря". Внук українського кріпака із Шпотівки на Конотіпщині запам'ятав лише, що Шевченко писав "мовою Київської губернії".

Не менший від Степана Тимошенка вчений, Мих. Туган-Барановський року 1905 на засіданні губерніяльного земства в Полтаві вніс пропозицію поставити пам'ятник Тарасові Шевченкові. Головуючи на третьому всеукраїнському кооперативному з'їзді в Києві 26-29 травня 1918 року, Туган-Барановський у вступному слові сказав: "Прошу вибачення, коли не зможу *добре* говорити по-українському, бо ще не вмію, і, може, буду примушений десь уживати мови російської". Із жалем говорив Туган-Барановський про себе: "Кажуть — «русский ученый». Ну, який я руський? Мати — українка, батько — татарин". — "Він пізно прийшов на українську ниву, але віддав їй чесно свої сили, талант і здоров'я — все, що мав надбаного за своє життя", — писав Сергій Єфремов з приводу смерти Михайла Туган-Барановського.

Інший сучасник Ст. Тимошенка, Агатангел Кримський (1871-1941), визначний орієнталіст, професор арабської філології, неодмінний секретар ВУАН, був не українського, а білорусько-литовського походження. Свій родовід виводив він від татарського мулли, що втік з Криму в Литву, рятуючись від гніву хана. Звідси і прізвище Кримський. Родився й виріс Кримський в Україні, і, як сам казав, "поукраїнщився, — звук української пісні викликає в мене сльозу". Були українські вчені й політичні діячі єврейського роду.

Степан Тимошенко мав об'єктивні умови, щоб стати українським діячем, як і його два молодші брати. Але ще за студентських часів у

Петербурзі (1897-1901), де українське громадське життя було вільніше, ніж у Києві, він твердо вирішив, що він "русский", заприязнився з росіянкою і після скінчення інституту з нею одружився. Його батько — син українського селянина, а мати польського роду, але Степан Тимошенко "русский", як у російській приказці: "Папа — турок, мама — грек, а я русский человек".

Будучи професором політехніки в Києві (1906-1911), він знав про українське громадське життя, а за часів української державности був знайомий з членами українського уряду та іншими діячами. Українці ставились до нього прихильно, шануючи його професорський престиж та з уваги до його братів, один з яких — Сергій, молодший від Степана лише на два роки, був українським діячем ще перед революцією 1917 року. Але всі ці зв'язки з українським світом не лишили сліду в свідомості Ст. Тимошенка. Коли денікінці припинили фінансування ВУАН і вона завмерла, Тимошенко подався не на захід, де був його брат, а на південь — до центру Денікіна і вступив у денікінську т. зв. Добрармію. Все його мислення у ділянці національній і державній було типово імперсько-російським.

Українізація ВУАН — "насильна", а русифікація України, очевидно, не насильна. Змагання кубанців до самостійности — це "гра у незалежну республіку і роздавання державних посад". Тимошенко уболіває, що кубанцям байдужа "доля Росії", тобто Російської імперії. Його дивує року 1928 нехіть чехів до німецької мови, — мови недавніх їх гнобителів. А зовсім смішна є його заява, що в Подєбрадах його знайомі відмовлялися розуміти російську мову. Степан Тимошенко не визнавав ані національно-культурної самобутности свого народу, ані його державної самостійности. Він від студентських років був пасивним ворогом цих ідеалів, а при кінці 1919 року став і в збройні ряди "єдиноділимців", вдягнувши денікінську військову уніформу англійського виробу, що в ній опинився за кордоном.

Року 1952 на загальних зборах Т-ва українських інженерів Америки Ст. Тимошенкові було надане почесне членство цього товариства. Сумнівно, чи надання цього почесного членства заімпонувало Тимошенкові. Він був почесним головою "Общества русских инженеров в Америке".

Лев Яцкевич у заголовку своєї статті називає Ст. Тимошенка вченим "світової слави". Сам Тимошенко як учений багато скромніший. "Ідея вживання математичної аналізи для розв'язання інженерних проблем, — пише він, — була, звичайно, не новою. Я дійшов до неї під впливом праць Крилова в Росії, Стодоли в Швайцарії" (379).

Зміст текстів і спосіб викладу Тимошенка радикально різнився від американських норм, але його методи і теорії, хоч поволі, але були прийняті в американське навчання. Його колишні студенти, а пізніше професорські колеги (Дж. Джір і Д. Янг) кажуть у передмові до англомовного видання його спогадів: "Якщо хтось заслуговував би на

digitized by ukrbiblioteka.org

назву «батька інженерної механіки» в Сполучених Штатах, то це напевно був би професор Тимошенко".

Феномен Степана Тимошенка можна зрозуміти й пояснити, але не виправдати. Національне відродження українське (та й чеське) починалося з літератури, зокрема поезій. Степан Тимошенко згадує, що він не любив віршів, а в реальній школі в Ромні найклопітнішим предметом була для нього російська мова й література. Український акцент привіз він і в петербурзький інститут, де колеги кликали його хахлом. Письмові завдання з російської мови й літератури допомагала йому виконувати мати, що скінчила російську гімназію. Улюбленою дитячою забавою Степана було "будування залізниці". У реальній школі, де він був серед перших учнів, він відчував приємність у вияснюванні своїм слабшим однокласникам математичних завдань. З таким психологічним ґрунтом він не міг сприймати "Кобзаря", так, як його на два роки молодший брат Сергій, що став архітектом і трактував архітектуру як рід мистецтва. Для таких натур самого "Кобзаря" та українських вистав було не досить, щоб стати українцем. Коли б у Ромні реальна школа, що її скінчив Ст. Тимошенко, була не російська, а українська такого типу, як бували в Галичині гімназії чи на еміґрації у Ржевніцах і Модржанах коло Праги, то з такої школи і Ст. Тимошенко вийшов би напевно українцем. Алеж на Придніпрянщині не було до 1917 року не лише українських середніх шкіл, а навіть початкових народних.

У творенні психологічного типу й соціяльного явища малоросійства, крім школи, грає свою ролю чимало інших факторів. Тут і збереження рис етнографізму в українській культурі, і комплекс соціяльної нижчости ("мужицька мова" давніше — "як колгоспники говорять" — тепер), і міркування кар'єри й переманювання талантів, і блиск імперії, і прямий тиск і застрашення. Усе це, крім останнього, знайшло свій відбиток і в спогадах Степана Тимошенка.

Малоросійство може бути двох головних типів. Один уважає все українське за миле й приємне, але не поважне. Можна заспівати українську пісню або піти на виставу з сільського життя. Але все це для домашнього вжитку, справжнє життя пробігає не там. Другий тип у запереченні власного коріння йде до останньої крайности, цурається й зрікається геть чисто всього українського, кидає виклик іншим і — зрештою — самому собі постійним підкресленням своєї російськости, зневагою й ненавистю до всього українського. Спогади Тимошенка цікаві тим, що показують вагання між цими двома типами малоросіянства. Здебільшого він уже на позиціях войовничого малоросіянства-російськости, але часом ще прорветься сентимент до українського в дрібницях — "за старих часів, коли вистави були з селянського життя з музикою й співами я любив український театр"! Зрештою вже саме те, як часто Тимошенко повертається до ствердження своєї російськости й до заперечення всього українського, показує, що десь у глибині його душі животів червячок, хоч який крихітний, сумніву, а

може й докору сумління.

Таких як Степан Тимошенко і менше чи більше талановитих, були сотні, чи й тисячі, ніхто їх не порахував і не записав під рубрику "наші втрати". На полі літератури це були, як символ, Короленки, Потапенки, Ахматови, в російській імперській армії, під час Першої і Другої світової війни українці були у великому числі видатними генералами.

Феномен Степана Тимошенка діє й сьогодні на українських землях і в діяспорі.

У 16-17 століттях кримська орда гнала з України ясир — українську людність у неволю. Від початків 18 ст. до наших днів Україна приносить безповоротну жертву російському молохові своїми талантами. Не раз вони бувають не лише втраченими для України, а обернуті на її шкоду. Ці таланти були українського походження, але й тільки. Це наші втрати.

Спогади Степана Тимошенка англійською мовою є, мабуть, у кожній публічній книгозбірні Америки й Канади. З них англомовний читач довідується про Україну, — що це є "Little Russia", а до української мови її мешканці мають таке почування, як баварець до свого діялекту. Довідається читач і про інші хибні погляди, що про них були згадки в цій статті. Для англомовного, зокрема американського, читача ці помилки будуть авторитетним словом видатного російського вченого, так ця книжка розреклямована. Шкода для української справи від цього англомовного видання напевне чимала.

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗІНОВІЙ АНТОНЮК

(ДОЛЯ ЛЮДИНИ — ЕПІЗОД ІЗ ЖИТТЯ СЬОГОДНІШНЬОГО ҐУЛаґу)

Єгор Давидов

Вперше з Зіновієм Павловичем Антонюком мене познайомив Володя Буковський. Було це на весні 1976 року, коли ми коротали в вечірніх розмовах тюремний термін. До цього я знав про Антонюка лише з чуток. А тут переді мною розкрилася людина рідкісної гідности. Але мені пощастило не тільки чути про нього, а й зустрітися з Антонюком особисто. Саме пощастило, адже зустріч з такими людьми — дарунок, яким нагороджує в'язня тюрма.

Осінь 1976 року. Камера 4-15 у четвертому корпусі Владімірської в'язниці. Бряжчить ключ у дверях камери, відчиняються двері, й на порозі з'являються три нові мешканці нашої камери — звичайне внутрішньотюремне тасування. Ми, аборигени 15-ої камери, прямуємо назустріч: поява в камері нової людини — завжди велика подія в тюрмі, — знайомство, обмін новинами, розпитування про друзів, знайомих, розкиданих у різних камерах, таборах... Та хіба мало чим ще може втішити така зустріч! Отак уперше я побачив Зіновія Антонюка. Разом ми пробули недовго, але й цього короткого терміну виявилося досить, щоб відчути його людяну делікатність, його особливе, шанобливе ставлення до співрозмовника, терпимість, глибину й багатогранність його знань, принциповість, мужність і волю — все це рідкісне і надзвичайно цінне поєднання людських властивостей робило його неоціненним однокамерником.

1972 рік. Рік почався хвилею обшуків, арештів на Україні, в Москві, Ленінграді й інших містах. На Україні цього разу заарештовано велику групу киян. Серед них — інженер-економіст Зіновій Антонюк. Йому 39 років. Слідство тягнеться півроку. Слідчий, який веде справу Антонюка, на одному з допитів цинічно говорить йому: У нас свобода переконань. Вночі, коли ви самі в кімнаті, погасіть світло, накрийтеся з головою ковдрою і тоді думайте, що хочете. Але якщо хтонебудь довідається, про що ви думаєте, — бодай дружина — тоді це вже не просто ваші переконання, а розповсюдження переконань, а це вже дія. І ми судимо вас не за ваші переконання, а за ваші дії.

Цю пропаґандистську обойму: судимо не за переконання, а за дії, — широко використовують владущі в боротьбі з інакодумством, вона дуже ходова серед слідчих КҐБ в усій країні. Але вже, так би мовити, "на місцях": у таборах і тюрмах, де все простіше й одвертіше, і нема потреби вдавати, офіцери МВС і КҐБ прямо говорять: вас засуджено за переконання. Визнайте себе винним, відмовтеся від своїх переконань, і тоді ми зможемо вважати, що ви "стали на шлях виправлення". І в цій жорстокій вимозі більше логіки, ніж у всьому газетному словоблудстві, адже думка й дія нероздільні. Свобода думки без можливости чинити в згоді зі своїми переконаннями — абсурд, оскільки веде до двоєдушности, морального розпаду особистости, і за такої ситуації про жадну свободу переконань говорити вже не доводиться.

У серпні 1972 року відбувся суд. Зіновія Антонюка звинувачують у розповсюдженні самвидаву, зокрема журналу "Український вісник", статтей Донцова "Більшовизм і духовість народу", Валентина Мороза "Замість останнього слова". Звичайний політичний процес 1970-их років, яких у Союзі немало: з фікцією "відкритости" суду, з добором свідків, які виступають лише на підтримку звинувачення, з тиском на тих рідкісних свідків, які пробують боронити підсудного. І термін звичайний для України, яка вирізняється з-поміж інших місць жорстокістю вироків, — 7 років позбавлення волі в таборах суворого режиму і 3 роки заслання.

Тюрма і табір — це згусток радянської системи:

якщо в основі радянської правової системи лежить презумпція безправности з жорстокою реґляментацією всіх боків життя підлеглих — то в таборі цей принцип доведено до найжорстокішої межі;

якщо в країні принцип примусової праці злегка закамуфльовано, — то в таборі його впроваджують невтомно й одверто.

Приклади можна наводити й далі. Та головне, без чого недійова вся система тотального придушення, — це духовна задуха. І тому в країні багато десятиріч іде особлива війна, ім'я якій — духовний геноцид. Війна, яку накинула держава людині. Тут нема видимої лінії фронту — вона проходить у душах людей. Не звичайна мета в цій війні. Мета держави — полонення душ. Мета людини — боротьба за духовне виживання. І методи цієї війни своєрідні, але основним засобом держави в боротьбі за душі стало моральне розтління. Людина морально нестійка духовно не здатна протистояти тотальній державі і зрештою потрапляє до неї в полон. Тому двоєдушність — моральна норма в такій державі, і вона старанно стежить за тим, щоб підлеглі не порушували усталених традицій. Того, хто відступить від звичаю: говорити одне, думати інше, а робити третє, — чекає на перший раз окрик, а впертих відступників — досвідчена і садистично-витон-

digitized by ukrbiblioteka.org

чена система покарань. Табори й тюрми — один з головних елементів у системі морального розтління й духовного геноциду.

Я так докладно говорю про це, бо інакше тяжко зрозуміти те, що відбувається в сьогоднішніх концтаборах і тюрмах для політичних в'язнів. Чому на зонах спалахують голодівки, які тривають часом місяцями, чому страйкують політв'язні, в чому сенс статусного руху політв'язнів, що вибухнув у 1974-1975 роках на всіх політзонах і в Владімірській тюрмі та не стих і донині? Чого хочуть ті люди, які жертвують своїм здоров'ям, прирікають себе на шквал репресій осатанілої адміністрації, яку згори весь час шпетять за неспроможність упоратися з активізацією політзон? Стверджувати, що багаторічні й різноманітні протести привели до істотних зрушень на користь протестантів, — не можна. Радше навпаки — режим пожорстокішав. Отже, всі наші зусилля марні, навіть шкідливі, і ми, розлютивши адміністрацію, просто програли? Чув я на зоні й таку мову. Та, на мій погляд, люди, що так думають, відмовившися від опору, справді програли, хоча лявіна репресій якнайменше зачіпала їх, і, доки вони німували в затишках, вихор переслідувань шматував тих, що не мовчали. Але в'язень, який роками протестує проти організованого свинства, ослаблений фізично в голодівках і карцерах, не домігшися видимого, виграв у головному — залишився людиною духовно не вбитою, морально зміцнілою, що перемогла державу в боротьбі за свою душу. Зіновій Антонюк — серед них, один з найкращих, з ким довелося мені бути в свій термін.

Від найперших днів табірне життя захоплює таких людей, як Зіновій, повністю й остаточно, і десятиріччями розроблена система покарань — увесь цей конвеєр табірних репресій тут таки звалюється на них.

Умови в політзонах завжди загострені безконечним цькуванням політв'язнів. Травень 1974 року. 35-ий уральський табір. 13 травня на зоні спалахнула масова місячна голодівка. Привід — незаконне позбавлення побачення з родиною політв'язня Пронюка, який щойно прибув на зону і довгий час був позбавлений можливости бачити рідних. Але це тільки привід, останній поштовх. Справжні причини — безправне становище в'язнів і сваволя адміністрації. Антонюк один з учасників голодівки.

В ґарнізоні оголошено тривогу, посилено пости зовнішньої охорони. Перервано зв'язок з 36-ою уральською зоною: скасовано етапи хворих з 36-ої до центральної лікарні, яка міститься на території 35-ого табору. Хворих в'язнів з 36-ої зони, яких застала голодівка в лікарні, спершу бльокують у ній, а пізніше переводять на 35-у зону — адміністрація боїться відпливу інформації на 36-ий табірний пункт. З режимно-оперативних міркувань довго відкладають етапування до лікарні в'язня Силка. Лише ввечорі 5 червня

у важкому стані його доставили в лікарню. Але запізно — до ранку він помер.

У перший же день голодівки начальник табору Піменов і заступник начальника відділу, що відає всіма уральськими політзонами, майор Котов звинувачують Антонюка й Світличного в організації непокори, погрожують судовою розправою й кидають до карцеру. Обидва карцерники хронічно хворі. Розрахунок простий — посіяти сумніви серед голодівників, поставити їх перед вибором: вести голодівку далі чи зняти її під загрозою репресій проти голодівників, поміж якими чимало хворих.

Голодівка триває. Вимоги розширено: звільнити з карцеру Антонюка й Світличного. На четвертий день голодівки в Антонюка тяжкий напад холенгіто-холеміту. На вимогу товаришів він знімає голодівку, і лише після цього його з карцеру переводять до лікарні. На цей час репресії проти голодівників у самому розпалі. Вранці 10 червня 1974 року на 29-ий день голодівки в лікарні повісився в'язень Опанасенко з 36-ої зони. Я пам'ятаю діда Опанасенка — тихий, непомітний, ніколи ні в чому не брав участи, здавалося, оточення його мало цікавить. Він не голодував. Але в лікарняній камері з ним перебували голодівники. Тяжко було йому бачити їхні муки та ще й їсти в їхній присутності. І він просив відправити його назад до табору. Та марно, і його старече серце, яке багато побачило за довгий табірний термін, не витримало знущання з людей: "Нема більше сил терпіти, будьте прокляті, кати!" — залишив він записку на 23-ому році свого двадцятип'ятирічного терміну.

12 червня голодівку закінчено. Адміністрація табору поспішає скористатися тактичною перевагою — виснаженістю й хворобами своїх супротивників. Вона вдається до одвертих провокацій, змушуючи недавніх голодівників будувати нову табірну тюрму — стара виявилася замалою й не вміщувала всіх голодівників. Вдається вона й до прямого порушення режиму, змушуючи в'язнів орати контрольно-слідову смугу в прострілюваній *запретці.* З моральних мотивів політв'язні відмовляються виконувати ці роботи. Зіновій Антонюк — один з вимушених відмовників. Ні, адміністрація табору зовсім не поспішає дати йому іншу роботу. Вона з садистською некваплівістю використовує його вимушену відмову, поступово нагнітаючи психологічне напруження і день за днем позбавляючи його всіх табірних благ:

29 липня — Антонюкові оголошено догану,

30 липня — Антонюка позбавлено права купувати харчі в табірному кіоску терміном на один місяць,

1 серпня — Антонюка позбавлено побачення з родиною,

6 серпня — Антонюка посаджено до карцеру на сім діб, — тактика повільного задушування — улюблена метода табірних

digitized by ukrbiblioteka.org

."практикуючих" юристів.

Нескінченний потік знущань з учасників голодівки, заохочуваний вищими інстанціями, призвів до нового вибуху — 19 серпня 1974 року зона знову "лягла" в голодівку. Антонюк бере участь у голодівці від першого її дня. Але цього разу, окрім приватних, голодівка мала й політичні вимоги. Як узагальнений протест проти "законної" і незаконної сваволі і як ґарантію проти будь-яких форм сваволі політв'язні основною вимогою голодівки висунули вимогу визнати статус політв'язня.

Осінь 1974 року — початок широкого руху за статус у політтаборах і в Владімірській в'язниці. 5 вересня 1974 року — в день пам'яті жертв червоного терору — з аналогічною вимогою виступили політв'язні 36-ого уральського табору, мордовські табори також вимагають статусу, 10 грудня жіночий політтабір у Мордовії підтримує статусний рух. У 1975 році політв'язні Владімірської тюрми старанно розробили текст статусу політв'язня, який потрапив на волю й став широко відомий.

Через кілька днів після початку голодівки, в двадцятих числах серпня, в табірній медкарті Антонюка офіційно зафіксовано загострення жовчно-камінної хвороби. Табірний лікар вказав Антонюкові на конечність операції, але... в майбутньому. Це також один із засобів психологічного тиску на голодівника.

Політв'язень Ґлузман (лікар) саме в цей час вказує на вкрай серйозний стан здоров'я Антонюка: "Напади повторюються майже щодня, проходять тяжко, проте Антонюк не звертається до лікарів, він переконався в марності цього. Його не оглянено (та в табірній лікарні таке обстеження об'єктивно не можливе), не дістає харчування для хворих".

Вимога статусу політв'язня викликає особливий сказ адміністрації табору, й вона з ще більшою люттю розправляється з учасниками голодівки. У перший же день голодівки адміністрація, використовуючи як робочу силу колишніх поліцаїв, зайнялася терміновим переустаткуванням житлового бараку під додаткові карцери і ПКТ. 29 серпня, на 10-ий день голодівки, Антонюка посаджено до ПКТ — табірної тюрми. В період голодівки в Антонюка щодня напади хвороби аж до непритомности, але тримають його на загальних умовах: адже голодівники, на думку адміністрації табору, своєю голодівкою порушують режим утримання й тому медична допомога їм не належить. А загальні умови — це карцерні приміщення площею 3,5 м^2 на двох голодівників, холод і задуха (кватирки в карцері нема), оправляння раз на добу о 5 ранку, в камері параша — величезний чавунний бак вагою від 30 до 50 кг — виносити його щоранку мусять самі голодівники, прогулянки немає — голодівники цілу добу перебувають у камері під замком. В дірявих рурах нечинного опалення циркулює

холодна вода, заливаючи поміст, на якому лежать голодівники. Щурі шастають у камерах. І цього разу, як і під час першої голодівки, голодівників позбавлено медичної допомоги, табірний медперсонал не поспішає з примусовим годуванням, починаючи його за так званими "медичними показаннями", які — що не дивно — точно збігаються із вказівками КҐБ. Ось що говорив майор КҐБ Афанасов із Скальнинського відділу КҐБ, який є куратором уральських політзон: "Жадних годувань. Хай один здохне, тоді решта більше не голодуватиме". Поява запаху ацетону з рота голодівника — ознака розпаду білка в організмі — єдиний, за поняттями МВСівських медиків, "медичний показник", з появою якого дозволяється примусове годування голодівника. Сам термін "медичні показання", так само як і сенс його, я запозичив з таємної інструкції Медуправління МВС "Про умови утримання голодівників".

Голодівка триває довгі місяці, й адміністрація табору набиває руку в нових і нових знущаннях. Початок опалювального сезону в камерах, де утримують голодівників, відсувають на пізніший час, і в холодному жовтні температура в камерах дорівнює вуличній. Щоб "збити" голодівку, адміністрація застосувала ще один тактичний засіб: на час голодівки стримали виконання раніше призначених голодівникам покарань. Це означає, що голодівники, маючи карцерний термін покарання й "ізольовані" до карцерів, у карцерах не числяться, і після закінчення голодівки залишаються в тих самих карцерах, але вже як карцерники. Табірні лікарі за вказівкою табірної адміністрації й КҐБ терміново знімають інвалідності з голодівників-інвалідів. Майор Котов коментує цю акцію так: "Щоб вони працювали і не мали часу на роздуми". А табірний лікар капітан Ярунін цинічно відмовляє Антонюкові в медичній допомозі: "Може, від голоду вилікується ваша хвороба, — говорить він, — адже тепер модно лікуватися голодом". Прикладів знущання безліч.

Пізніше, коли почалося примусове годування, інтервали поміж годуванням за тими самими "медичними показаннями" тривали кілька днів. Табірне начальство й лікарі зовсім не приховували причин таких перерв. За їхніми словами, завдання примусового годування — не дати померти, а щодо невідворотних процесів, що відбуваються в організмі голодівників через такий режим годування, так це — "треба, щоб удруге не кортіло голодувати".

Масова голодівка закінчилася 5 вересня 1974 року. Четверо далі голодують. Серед них Зіновій Антонюк.

22 жовтня після чергового нападу хвороби Антонюка переведено з карцеру до табірної лікарні. Голодівку він припинив на 56-у добу. Почуває себе дуже погано — сильні виразкові болі і

digitized by ukrbiblioteka.org

болі в ділянці печінки, майже не спить. Лікар каже, що в лікарні доведеться бути довго. Та не минуло й десяти днів, як 31-ого жовтня Антонюка виписано з лікарні й посаджено до табірної тюрми на чотири місяці. На знак солідарности з товаришами-голодівниками Зіновій відновлює голодівку. Примусове годування почали тільки на п'яту добу — на шланзі, через який до шлунку заливають поживну суміш, сліди крови — виразка. Всіх годують далі раз на три дні.

Стан здоров'я Антонюка стає дедалі гірший: у правій легені кілкий біль — схоже на загострення туберкульози, сильна гемороїдальна кровотеча. Після годування сильні напади виразкового болю. Ліків жадних не дають.

Від 10 грудня 1974 року — день прав людини — на всіх політзонах почався новий місячний етап боротьби за статус політичних в'язнів.

Наприкінці червня 1975 року "спостережна комісія", покликана наглядати за законністю в зонах, намагаючися дискредитувати Антонюка в очах співв'язнів, шантажує його: під загрозою переведення до Владімірської в'язниці вимагає, щоб він вступив до РКК — ради колективу колонії, яка складається з колишніх поліцаїв, що тепер співпрацюють з КҐБ за всілякі табірні пільги. Зіновій іґнорує погрози.

24 червня в Антонюка тяжкий нирковий напад. Медичної допомоги знову відмовили — змушений вийти на роботу. Наступного дня табірний лікар визнав наявність ниркового нападу, виписав ліки, проте від праці не звільнив.

7 липня 1975 року Зіновія Антонюка на 3 роки переведено до Владімірської тюрми. І тут він, як раніше, активно бере участь у всіх акціях політв'язнів.

У Владімірській тюрмі я збирав відомості про умови утримання політв'язнів, зокрема й про медичне обслуговування в політтаборах і тюрмі. Підсумовуючи цю роботу, ми з Буковським прийшли до висновку, що: поперше, тюремно-табірна медицина є елементом режиму й адміністрація використовує її як додатковий важіль для тиску на недогідних їй арештантів. А суть тюремно-табірної медицини як такої сходить не на лікування, а напівлікування: і померти не дадуть (це також не завжди), але й не вилікують. За такого підходу хворобу заганяють досередини, перетворюючи на хронічну. Недарма зеки ніколи не говорять "вилікуватись", а тільки — "підлікуватися". Випадок з Антонюком яскраво ілюструє стиль тюремно-табірного напівлікування.

У тюрмі різко погіршується стан здоров'я Зіновія. Крім загострення хронічного холециститу, виразки дванадцятипалої кишки, здало серце: весною й восени 1977 року гострі напади стенокардії, тієї самої осени з'являються перші чіткі ознаки пово-

ротного туберкульозного процесу. Антонюк багато разів наполегливо звертає увагу начальника тюремної санчастини Бутової на симптоми туберкульози. Врешті Бутова оглянула Зіновія, але... нічого не виявила, хоча сама звернула увагу на набряклі хребці, які, як з'ясувалося пізніше, були зачеплені туберкульозним процесом. Свій огляд вона резюмувала коротко: треба стежити за новими виявами. Видно, як коментує цей медичний огляд Зіновій, чекала на появу гнійної фістули і цілковитої деформації хребта. Лікування, звичайно, жадного не призначила. Для чого вбивати прямо — можна й так. А надто — політзек, гласність — усе таки клопітно з цією гласністю... Методика нелікування — медичний саботаж — давно опрацьована, лишається тільки точно виконувати. І тюремні лікарі виконують.

З листа Зіновія:

> ... Навіть на початку 1978 року, коли в мене відбувалося бурхливе розкальцинування легень — виділення закривавлених окам'янілостей з харкотинням і проходило щорічне профілактичне флюорографування всіх зеків (ззовні все гаразд: профілактика — запорука здоров'я) у медичній картці не з'явилося жадної позначки про туберкульозу. І на весні корпусний лікар Замовська Зінаїда Михайлівна про туберкульозу й слухати нічого не хотіла.

З листа дружини Зіновія Антонюка Вереси Василівни:

> Я раз-у-раз пишу, нагадуючи начальству про критичний стан здоров'я Зіновія, але в усіх випадках дістаю дуже короткі відповіді з однієї-двох фраз: "Стан здоров'я Вашого чоловіка задовільний. Необхідним лікуванням забезпечений".

Такі відповіді також входять до практики медичного саботажу.

Та навіть і в таких умовах тяжко хворий Зіновій Антонюк у червні 1978 року пише заяву до Калузької прокуратури й вимагає, щоб його викликали свідком у справі Олександра Ґінзбурґа. Його, звичайно, не викликали — такі свідки радянському судові не потрібні.

5 липня 1978 року після закінчення тюремного терміну Антонюка етапували з Владіміра до табору звичайним худоб'ячим способом — способом, яким перевозять у Радянському Союзі всіх в'язнів. На етапі почала швидко розвиватися туберкульоза сечостатевої системи. Медичної допомоги жадної — Зіновія вважають за здорового.

Етап тривав десять днів, і до 35-ого уральського табору Антонюк прибув з температурою й усіма ознаками туберкульози. Перебуваючи в карантинній камері, що є в приміщенні лікарні, Антонюк домагається прийому в лікаря. Марно. Минуло ще десять днів — наприкінці карантинного терміну його оглядає

digitized by ukrbiblioteka.org

начальник санчастини Шелія (той самий Шелія, який виступав свідком на суді проти Юрія Орлова). Лікареві нема куди подітися — надто багато ознак туберкульозного процесу. З діягнозою: туберкульоза легень, — Антонюка переводять до лікарняної палати і починають давати протитуберкульозні препарати. Але в лікарні Зіновій пробув лише 20 днів — під тиском начальника табору Осіна і замполіта Ярославкіна 16 серпня лікар виписав Антонюка в зону, а там його одразу ж погнали на роботу.

Знову й знову домагаючися кваліфікованого обстеження, у вересні 1978 року в заяві заступникові Медуправління МВС СРСР генералові Петрову, Антонюк пише:

> До ув'язнення я перебував на обліку в тубдиспансері, пережив свого часу оперативне втручання на правій нозі й правій руці з приводу кісткової туберкульози. Довгий час хворію на холецистит. В ув'язненні набув справжній букет захворювань, починаючи від травного апарату й кінчаючи пахвинною ґилою. У Владімірській в'язниці перейшов два тяжкі напади стенокардії з тривалою непритомністю. У в'язниці до мене повернулася й кісткова туберкульоза... Мене постійно переслідують сильні болі в промежині, в прямій кишці, біль голови у скронях і в потилиці, сильний терпкий біль у плечовому й ліктевому суглобах та кістках рук і ніг, грудній клітині. Тривалий біль у ділянці серця, часто паморочиться голова, нудить, болить у правому й лівому підребер'ях, у черевній ямці. Біль не дає мені спати, не дає працювати. Я перетворююсь на руїну. Дістаю другий місяць фтивазид і ПАСК, проте істотного поліпшення здоров'я не настало...

Наприкінці заяви Антонюк просить послати його на обстеження і лікування до Центральної лікарні МВС у Ленінграді або подати йому ефективну допомогу іншим шляхом.

Зіновій не сам — у таборі багато тяжко хворих політв'язнів. Вони довго домагаються обстеження і лікування. У жовтні в таборі з'явилася медкомісія з Пермі. Напередодні приїзду комісії, 23 жовтня 1978 року, Антонюка терміново госпіталізують — цим адміністрація ще й ізолює його від участи в табірній акції в день політв'язня. Комісія потверджує туберкульозу сечо-статевої сфери, а табірні медики обіцяють ближчим часом етапувати Антонюка до Ленінграду. Але вже 30 жовтня його виписують з лікарні й знову відправляють на роботу, пропонуючи чекати етапу на Ленінград у зоні.

27 жовтня 1978 року Антонюка взяли на етап. Але етапували його не на захід — до Ленінграду, а на схід — до Сибірського заслання.

Згідно з усталеними правилами, під час етапування туберкульозно-хворих в'язнів на конвойній справі, що супроводжує етапованого, ставлять спеціяльну позначку. За цією позначкою ту-

беркульозникам під час етапу видають посилене харчування, ліки й утримують в окремих камерах. Жадних позначок на справі Антонюка нема. Ліки, які він узяв із собою з зони, конвой у першому ж обшуку вилучив і викинув. Про посилене харчування й мови не було.

6 січня 1979 року Антонюка доставили в Новосибірську пересильну тюрму. Після сортування етапу його примістили до боксика-відстійника площею менше одного квадратного метра. До таких боксиків вміщують лише на час сортування етапу, максимум на кілька годин, а Зіновія туди поселили, кинувши на цементову підлогу подертий, брудний матрац. Ні води, ні санвузла, ні прогулянки, з-під дверей віє холодом. На другу добу з труднощами вдається подати скаргу на умови утримання. Що було далі, Зіновій описує так:

> Через пару годин спускається до мене сам начальник тюрми і веде на розмову до свого кабінету нагору. Спершу загальна балаканина, а розмову по суті відкладає. Поступово в кабінеті збирається вся тюремна еліта, заходить чоловік у цивільному — каґебіст — нахабно сідає верхи на стіл і в підкреслено "блатному" стилі починає через "ти" розмову... Проте розмова не вийшла, я одразу попередив його, що в брутальній розмові не братиму участи. Тоді прозвучало його хамське: "Ні, будеш! Змушу! І не таких, як ти, я ламав!" Я сказав, що в такому разі ставлю крапку взагалі на самій можливості розмови з ним, встав і, попросивши відвести мене назад до камери-відстійника, вийшов з кабінету. Навздогін сипалися всілякі погрози... Всі шість присутніх сипонули за мною в коридор, погрожуючи наручниками, карцером, стерти на порох, згноїти... Я відбиваю: "Робіть, що хочете, але не забудьте, що за все доведеться відповідати". "Та я тисячі таких, як ти, винищив і не відповів!" — знов горлає чоловік у цивільному... "До карцеру його, як не подобається боксик!" — кричить хтось із офіцерів МВС, що обступили мене кільцем.

І Антонюкові виписали 9 діб карцеру. Далі Зіновій пише:

> Новосибірський наглядацький склад говорить, що "тубиків" у них до карцеру не саджають, але це брехня. Мене посадили, формально завівши до лікаря, й лікар — бабуся беріївських часів — також формально, вже поставивши візу на постанові про карцер, запитує мене про скарги, резюмує: "Не треба було порушувати"... Карцер No 18, — продовжує Зіновій, — найхолодніший, температура 8-10°, антисанітарія: на цементовій підлозі калюжа води, воду до туалетної мережі відкривали раз за три з половиною доби, а для вмивання не відкривали взагалі, туалетного паперу і нічого взамін не дають, жахливий сморід, основна частина наглядацького складу безмежно соромітна, брутальна і дика... Я оголошую голодівку.

Але пізно вночі 11 січня зустрічний конвой забрав Антонюка на етап. До Іркутська його везли восьмим у "трійнику" — камері

digitized by ukrbiblioteka.org

на трьох. В Іркутській пересильній тюрмі на добу кинули до камери з божевільним. 18 січня в наручниках літаком Антонюка приставили до Бодайбинської тюрми і щойно там випустили з-під варти.

"Новосибірський карцер підлив мені паличок Коха, — пише Зіновій, — і до Бодайбо я прибув майже руїною".

Район Бодайбо жорсткими кліматичними умовами дорівнює районам крайньої півночі і туберкульозним хворим протипоказаний. І хоча Зіновій Антонюк говорить, що факт захворювання на туберкульозу приховано — в справі немає згадки про туберкульозу — і не враховано у визначенні місця заслання, я впевнений: 5-е Управління ДУВТУ (Державне Управління виправно-трудових установ), яке визначає місце заслання й оформляє наряд на етапування в'язня до місця заслання, прекрасно знало, кого й куди воно скеровує. Місце заслання обрано не випадково: вдалині від батьківщини й від залізниць, суворий клімат, відсутність у районі фахівця уролога-фтизіятра. Все ґрунтовно продумано.

Тут за Зіновія взялася вже Бодайбинська міліція. Його послали оформлятися на найтяжчу роботу: обрубувальником до ливарного цеху. Але вийшла затинка. Для влаштування на цю роботу обов'язково проходити медкомісію. А медики тут мінздравівські (міністерство охорони здоров'я), а не МВСівські. На них і тиснути важче, та й практики покищо немає. Лікар скеровує Антонюка до лікарні з діягнозою: вогнищева туберкульоза верхньої частки правої легені. Це тимчасом така діягноза, адже в Бодайбо немає фахівця-уролога з туберкульози.

У середині березня 1979 року комісія з іркутського диспансеру діягностує в Антонюка туберкульозу сечо-статевої сфери та підкреслює конечність лікування в Іркутському тубдиспансері, де є фахівець. Міліція відпускає Зіновія до Іркутська. В Іркутську провели обстеження і призначили два етапи лікування. Та невдовзі програму лікування почали жмакати, лікарі почали натякати на швидке повернення до Бодайбо. У травні почався шантаж: старша медсестра урологічного відділу Іркутського тубдиспансеру Людмила Олексіївна Мошинська сказала Антонюкові, що його випишуть і повернуть до Бодайбо, "а там же немає уролога, — підкреслювала вона, — та й взагалі ж не Іркутськ... Але вам можуть продовжити лікування в Іркутську, якщо ви негайно припините все листування з друзями (дружині великодушно дозволяли писати), а також забороните друзям відвідувати вас у лікарні", — закінчила вона свою "дружню" пораду. На перший раз Зіновій обернув усе на жарт, але через кілька днів ці вимоги знову повторено. Тоді, щоб припинити тихий шантаж, Зіновій звернувся до завідувача відділу Антонової з проханням потвердити ці вимоги офіційно. Антонова, поговоривши з головним лікарем, оголосила,

що ні вона, ні головний лікар жадних претенсій до нього як до хворого не мають, а решта її не обходить. Але на цей час уже стало відомо, що іркутські лікарі ще на початку травня зобов'язалися перед Бодайбинською міліцією (а за її спиною стояло КҐБ) виписати Антонюка 28 червня, хоча офіційно про виписування оголосили лише 26 червня. Лікар, що лікував Антонюка, постійно підкреслював у розмові з ним, що він потребує урологічної медичної допомоги, бо туберкульоза далі перебуває в активній стадії в сечо-статевій сфері, а також висить загроза її відновлення в хребті, і що лікування треба провадити ще протягом року, але тримати його в Іркутську вона не може з причин, що від неї не залежать.

У Бодайбо Антонюка знов примістили до лікарні, але кваліфікованої урологічної допомоги він був позбавлений, і надії знову дістати її танули з кожним днем — у жовтні 1979 року закінчувався термін лікування, після якого його мали або виписати, або визнати інвалідом. На визнання інвалідности засланське начальство піти не могло, бо це автоматично вимагало б дальшого лікування під наглядом лікаря-фахівця, якого немає в Бодайбо. Отже, хворого треба було знову відпускати лікуватися за межі району заслання. Крім того, визнання інвалідности було б рівнозначне визнанню провини тюремно-табірних медиків, які довели розвиток туберкульозного процесу до такого ступеня. Алеж заслали Антонюка зовсім не для лікування. Тому на його прохання: дозволити йому тривалу поїздку до одного з інститутів туберкульози — до Москви, Ленінграду або Києва — чи замінити йому місце заслання на місто, де є уролог-фтизіятр і де природні умови не такі жорстокі для туберкульозно-хворих — відповідь начальника Бодайбинської міліції капітана Блінова була проста: "Можливий курс лікування закінчено, тому ви працездатні. Для мене важливо, щоб ви працювали — адже кінчається рік заслання, а ви все ще не працюєте..."

Не здоров'я, а робота — ось що насамперед потрібне засланській адміністрації. А на того, що працює, вже не важко й тиснути. Та й роботу Антонюкові міліція запропонувала слизькувату — економістом у старателів, що видобувають золото. Ох, як легко на такій роботі зробити нову "справу" й тим догодити КҐБівському начальству, а засланця, який завдав стільки клопоту, збути до кримінального табору.

Від такої "привабливої" роботи Антонюк, звичайно, відмовився. Але на невтральнішу — диспетчером — довелося погодитись, і замість кваліфікованого лікування взятися за самолікування.

До кінця заслання Зіновія Антонюка залишилося ще майже півтора року, проте засланські органи влади не залишили наміру зробити те, чого не змогли зробити ні табір, ні тюрма, — зламати

digitized by ukrbiblioteka.org

Антонюка, змусити його відмовитися від своїх переконань. Шантаж на стані здоров'я і тактика напівлікування, як і раніше, не дали наслідків. Проте чекісти не зупинились на цьому.

Недавно прийшла вістка, що 6 червня м. р. в Антонюка був обшук у справі Тетяни Веліканової, яку заарештували в листопаді 1979 року. Симптом загрозливий. Досить пригадати недавню долю багатьох політзасланців: Олександра Болонкіна, В'ячеслава Чорновола, Василя Лісового, Разміка Маркосяна, Ромена Костеріна — під різними приводами усіх їх на засланні поновно заарештовано й засуджено. Під слідством перебуває Олександер Подрабінек, заарештований у червні 1980 року в Якутському засланні. КҐБ дедалі ширше заводить практику "других термінів" — метода, широко практикована за Сталіна. З урахуванням гласности цю методу лише злегка модифіковано. Намагаючися дискредитувати своїх супротивників, влада для "других термінів" добирає нині найнепривабливіші кримінальні статті. Саме виходячи з цього, я вважаю, що КҐБівська метушня навколо Антонюка набирає загрозливого характеру. І своєю розповіддю я хочу привернути людську увагу до долі Зіновія, якому загрожує — і цілком реально — нова судова розправа.

МІСТО ПІД ІРЖАВИМ ЛИСТЯМ ОСЕНИ — ПОГЛЯДОМ АПОЛЛІНЕРА, САРКАЗМОМ ШОВА

Марта Калитовська

За кожним разом несамовита вежа монпарнаського вокзалу приголомшує. Щоб отрястися від прикрого крутоголів'я, треба щошвидше збігти вулицею Ренн і звести очі на ґотичну Сен-Жермен-де-Пре. Стає відрадніше і кортить за її лівим крилом віднайти старий Париж.

Малий сквер з погруддям Аполлінера. Він тут якось осамітнений і наче забутий, хоча не без поезії. Зелене тло високого підмурів'я вкрите вічно зеленим плющем, в якому потонуло кілька архітектурних відламків ґотичної церкви: визирає з зелені частина цоколю, відламок барельєфу, знайдений, може, під час однієї з перебудов. І царство голубів, яких тут годують випадкові відвідувачі.

Тягне зійти Парохіяльною вулицею (вона і досі так зветься) до малесенького майданчика Фюрстенберґ, але ще, власне сходячи вулицею, не можна не зрадіти на вигляд рожевого старого будинку, зовсім у глибу. Широкого фундаменту дім, рожевого кольору, з причиненими, ясними, старого моделю паризькими віконницями, він зовсім плаский, фронтальний, замислився чи відпочиває забутий?

І ще багато перед тим, повернувши наліво, нагло, для тих, що ніколи тут не були, напевно, видиво мунулого століття. Маленький шедевр. Місце для закоханих під чуйним оком Делякруа. Він все ще живе тут, — живе тепер його дім-музей. Таблиця вказує на його ательє. Зайти можна через старе подвір'я з круглим склепінням брами. Цим разом поспішаю на затишний майданчик свідомо, щоб переконатися: чому на наївному малюнку Р. Руссо коло центрального ліхтаря з білими кулями лямп тільки двоє дерев, а не чотири, як це в дійсності? Все інше маляр відтворив з докладністю(навіть є таблиця з означенням ательє Делякруа), хоч листки старих лип у нього фіялкового кольору, а вся площа викладена дрібним подовгастим камінням, — усе це лише підкреслює поезію закутка.

Але треба повернутися до Аполлінера, і не тільки тому, що він жив довгий час під числом 220 на бульварі Сен-Жермен; цього

digitized by ukrbiblioteka.org

року Париж згадує його особливо, з нагоди сторіччя з дня народження. Годі призабути цього неспокійного, повного фантазії поета, що надав ритму життя цілій групі малярів і відкрив двері поезії до сюрреалізму. Цього року йому влаштовано в Ґран Пале, в рамках традиційного Осіннього Сальону, ретроспективну виставку.*

Атмосфера гідна Аполлінера: десяток заль з численними полотнами переважно новочасних малярів, шукачів і новаторів. Поетові самому призначені три залі, в яких втиснено паризькі роки його барвистого богемного життя. Короткі театральні вистави в тому ж Ґран Пале доповнюють образ Аполлінера, поета і драматурга.

Варто пригадати. Ґійом Аполлінер Костровіцький, пів польського, пів італійського походження, народжений у Римі, кінчить школи на півдні Франції і багато подорожує. Дістався у дев'ятнадцять років із своїм братом до Парижу, даремне шукає праці, палко цікавиться літературою, пише поезії, бере участь у літературних вечорах, робить знайомства і скоро видає збірку поем "Алькоголь".

Якось, випадково, в торгівця картинами, зустрічає молоду малярку Марі Льорансен, акварелі якої з етеричними постатями в пастелевих гамах, — документ поетичного світосприймання їхньої авторки. Не диво, Аполлінер закохується і теж, поволі, загачується за мистецьку критику, підтримуючи групу нових малярів, з якими знайомиться за посередництвом Пікассо і Кокто.

В трьох кімнатах зібране найважливіше з життя й творчости поета. Його кімната, невеликий робітний стіл, тапчан і над ним велика картина Марі Льорансен — "Аполлінер і його приятелі". У центрі сидить Аполлінер в самозосередженій задумі, праворуч малярка з дитячим обличчям у сукні, подібній на квітку, на дальшому пляні дві групи постатей з такими ж овальними обличчями і одуховленими поглядами. Уся картина скидається радше на ритуальну, а не товариську зустріч. В куті кімнати, парадний, маскарадний костюм Пікассо, чи не проєктований Кокто? Під склом фотографії, листи, перші поезії — і все надихане веселим і плинним темпераментом поета, як Сена, про яку він так часто згадує в поезіях. Його вплив на довкілля, його непосидючий талант знайшли відбиття в численних портретах Аполлінера, виконаних чи не всіма сучасними йому малярами, що "перепливали" через Славний Бато-Лявуар у Пікассо: Шаґал, Модільяні, Жакоб, Метсенжер, Фляменк, Льорансен, та, ясна річ,

---

*Київ згадав річницю перекладами пера Миколи Лукаша в "Вітчизні" 1980, 8, "Дніпрі" 1980, 8, "Літературній Україні" від 16. 9. 1980 р. і окремою збіркою. — *Ред.*

сам Пікассо. В групі малярів був теж і Архипенко, фото якого бачимо в одному з тогочасних видань.

1911 р. в житті Аполлінера прикрий інцидент: його секретар, для жарту, виносить з Лювру кілька предметів, дві маски, які дістає в дарунок Пікассо, і кілька статуеток. Аполлінер опиняється перед трибуналом і, далі, в відомій тюрмі Санте. Це теж причина розриву з ним Марі Льорансен, якої поет не спроможний забути, з того збірка "Забитий поет".

Приходить війна. Аполлінер вступає до війська, але він не кидає ні поезії, ні туги за маляркою, хоч одружується з Мадлен Паже. Час у війську дає тему малярам для нових портретів і карикатур поета. Помер Аполлінер, мавши 38 років.

Виставка справді цікава. Віддзеркалює світ поета і коло мистців у тому світі.

В Ґран Пале, поруч, — "Таємне життя шедеврів". Знання на послугах мистецтва. Археологічні та мистецькі інститути й лабораторії послуговуються вже багато років, особливо в археології, найновішими засобами дослідів. Радіопересвітлення і хемічні аналізи допомагають розкрити життя мистецького твору, установити його вік та етапи творчости, часом з великими змінами в час творення. Це часто розвіює непевність і розв'язує дискусії, які здавалися безвихідними. Таких кілька виразних прикладів розкриває нам виставка.

Перше враження ґрандіозне. Входимо до печери. Справжньої передісторичної печери. Скелясте склепіння і стіни, вижолоблені дією води та іншими природними процесами. Дивні засклеплення і заглибини вказують на довге життя віків. Печера скупо освітлена, саме стільки, щоб побачити головне: перші доісторичні рисунки: голову бика в дуже точних темних контурах і, трохи вище, сильветку малого коня з гармонійною головою і розвіяною гривою, але без детальнішого рисунку: він наче запорошений чорною фарбою.

Йдеться про печеру в департаменті Періґору, місцевості Понтіньяк; там, над берегом Везери, її відкопано і відкрито для публіки. Однак скоро знавці переконалися про нищівні наслідки цього контакту з сучасним світом. Унаслідок дії вуглекисню, який нагромаджувався з відвідувачами, малювання і самі стіни печери, перед тим бездоганно законсервовані сторіччями, почали виявляти недуги, що вражали камінь. Треба було хемічно протидіяти, це викликало нові недуги. Кінець-кінцем печери закрито для відвідин. Але головну печеру відтворено за допомогою світлин у всіх деталях завдяки співпраці географічного Національного інституту та лабораторії Кодак. Так широка публіка має нагоду запізнатися з красою створеного природою й людьми шедевру.

Зроблено цікаві досліди в кераміці, одному з найстарших

digitized by ukrbiblioteka.org

проявів людського творчого мистецького вияву. За допомогою мікроскопу і термовипромінювання можна відрізнити оригінальні твори від фальсифікатів. Установити їхній вік і походження, а часто і їх мандрівку. Зроблено цікавий дослід над кораблем, розбитим поблизу острова Жієн. Корабель транспортував велику кількість амфор. Аналізи розкрили не лише спосіб навантажування корабля, але спосіб розміщення амфор, в яких перевозили вино. Нарешті пилок рослин указав також на шлях мандрівки вантажу.

На дерев'яній хромованій голові Христа з 12 століття пересвітленням відкрито попередній задум мистця. Пересвітлення мідяної статуетки сіямської богині Вайрапані дозволило розкрити монолітний спосіб її вилиття. Устійнено одяг невістки Кльовіса, королеви Араґонди. Хемічні аналізи, стосовані до реставрування вітражів, прикладено теж до камінної скульптури на площі Конкорд у Парижі: вдалося врятувати від знищення скульптурну групу "Коні з Марлі", стосуючи хемічні аналізи для вияву її недуг.

На виставці багато відвідувачів. Напевно малярів і скульпторів, може гендлярів старовиною, власників ґалерій, бо всіх їх цікавить процес відновлювання мистецьких творів новочасними засобами. Багато також дітей різного віку. Вони виявляють немало зацікавлення. Тож перед ними розкривається ділянка, з якою вони може будуть часто зустрічатися в майбутньому.

Так у Парижі, а може не тільки в Парижі, можна легко перейти від минулих століть до сучасного, від европейської культури далеко на схід, зробивши не більше, як кількадесят кроків.

Петі пале (малий палац) розкриває нам двері до Сіяму. Його священне мистецтво зберегло на протязі віків свою ритуальність і символіку, якої дотримуються тамтешні мистці і в сучасних виявах. На відміну від хоча б нашого неовізантійського мистецтва, яке часто, підпадаючи під модернізм, утрачає зв'язок з символікою традиційної іконографії.

Найстарші фігурки Будди в бронзі, завжди в тій самій сидячій позі, з обличчям, повним скупчення, з заплющеними очима, зверненими в глиб себе. Виняток: танечниці, досконалі в своїх гармонійних формах, з ледве відхиленими від тіла руками, складеними горизонтально долонями, висловлюють точно означеними рухами стан самоспоглядання. Можливо, сіямський Будда на відміну від китайського, погідніший та усміхнений. Але його широкий горизонтальний усміх є теж послідовно ритуальний. Тут творча фантазія мистця обертається в стислому колі. Але стаються й відхилення. Ось невелика фігурка в теракоті учня з 12 століття, що захоплено споглядає Будду. У нього розплющені очі, напружене обличчя, і він усміхається інакше. Або жінки-музики з 8-ого сторіччя, наче сплетені в ущільнений барельєф.

На дещо більше фантазії могло дозволити собі пізніше малярство. Його основна тема — сцени з життя Будди, богів чи королівської родини. Тут усе розповідає, і часто різні епізоди, розміщені на одному малюнку, потребують пояснень. Не раз Будда в супроводі богів — Індри і Брами. Розповідні сцени повні наївности, але теж і чару, як малюнки візантійської іконографії, де буденне впліталося в священну символіку. Не знаємо, чи Сіям буде далі плекати своє традиційне мистецтво, чи воно стане лише музейним здобутком.

Попри всі культурні кризи число театрів у Парижі збільшилось і збільшується, росте новий жанр кафе-театру, де за невелике споживання харчу можна побачити п'єси, часто веселі і добре зіграні.

Приємно віднайти старих знайомих — Едвіж Феєр у товаристві Жана Маре в п'єсі написаній Джеромом Кілті — "Малий брехун". Дія розвивається за листуванням Бернарда Шова з відомою акторкою Патрік Кампбел; переклад французькою мовою зробив Жан Кокто, і можна сказати його словами: "Це п'єса і абстрактна і реалістична. Вона нехтує простір і час, дає забути, що протагоністи користалися славою, і ходом любовної інтриґи виносить їх понад історичний інтерес".

Уся акція відбувається за листами, актори рецитують їх на зміну, але так, наче б розмови відбувалися в дійсності. Вони частіше не бачать одне одного на сцені, хоча стоять поруч, але в їхніх словах стільки запалу, стільки чуття, що сцени відживають із силою, і минуле проходить з шаленістю молодих закоханих.

Едвіж Феєр, як звичайно, втілює з майстерною природністю пані Кампбел. Жан Маре, хоча насамперед знаний як кіноактор, майже беззакидний у своїй ролі; це Шов вперше закоханий, що часом забуває про свій сарказм та легковажне ставлення до жінок, яке підсумував при нагоді свого дев'яностоліття висловлюючись:

> Я думаю про жінок достеменно те саме, що думав дев'яносто років тому, себто нічого. Але мені трапилося повірити, що одна "жінка" не належить до "жінок".

Тонка гра акторів проходить, як удари м'яча, і важко сказати, чий виграш. Для інформації: в Парижі йшли (давніше) з успіхом головне чотири п'єси Шова: "Кандіда", яку ставили Пітоєви, "Свята Жанна", "Герой і солдат" (в ориґіналі "Зброя і людина") та "Професія мадам Воррен", а поза тим, очевидно, "Піґмаліон".

У Комеді Франсез подія, тристаріччя існування дому Мольєра. Для цього підготовано особливий спектакль — "Сімюль і Сенґюліс" (латинське simul et singulis — разом і поодинці), який покаже шлях театру за останні сто років, від 1880 до 1980 р. Це теж своєрідний уклін господареві дому, в якому й досі є актори, які, проходячи попри бюст Мольєра, скидають капелюх.

digitized by ukrbiblioteka.org

Комеді Франсез після відновлення свого будинку і змодернізування сцени та покращання технічного апарату є національним театром з найвищим престижем, де ніколи не легко дістати квиток. Тепер, після ювілейних вистав у театрі йдуть класичні, постійно відновлювані п'єси: вічно молодий "Міщанин-шляхтич" і "Тартюф" Мольєра, "Каприз Маріянни" — Мюссе, і "Розподіл полудня" — Кльоделя.

Цим разом літературні нагороди, проголошення яких відбулося приблизно в тому самому часі, пройшли без ентузіязму. Ів Наварр, кажуть, осягнув нагороду Ґонкурів своєю впертістю. Щороку один з його романів лежав на столі на рішення жюрі. Треба було, мовляв, позбутися впертого претендента... Його нагороджений роман "Сад акліматизації", виданий Флямаріоном, ледве чи його найвдаліший. А тематика приблизно повторюється і обертається навколо гомосексуалізму.

Як не дивно, але ту саму тематику знаходимо в іншого автора, жінки, нагородженої "Феміною" за роман "Грай нам «Еспану»". Жоселін Франсуа розповідає з подивугідною щирістю роман, зачерпнений у власній біографії.

На щастя Данієль Сальнав дає повне задоволення своїм романом "Брами Ґуббіо", який з'явився в видавництві Ашетт. Історія професора музики, який задумує компонувати музичний твір, але, роздумуючи, починає писати щоденник і відкриває в ньому своє властиве покликання.

Можна додати, що на паризькому книжковому ринку щораз важче знайти нову і актуальну людську тематику; може саме тому зустрівся з дуже прихильною критикою роман Крістін Арноті "Стільки нагод і ще одна", який отримав П'яту міжспілкову нагороду (надавану за звичаєм журналістам). Він розповідає про зустріч політика з молодою жінкою, яка спонукає його замислитися... Тема актуальна і проста, як і розповідь. Можна б закінчити словами Юрсенар:

> Справжні письменники є конечні: вони висловлюють те, що інші відчувають без можливости надати тим відчуттям форми...

П О С М І Ш К А

РОЗКВІТ І ПАДІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В КАНАДІ

(ФАНТАЗІЯ)

Свирид Ломачка

Як і всі великі історичні події, почалося це зовсім несподівано. Почалося з того, що на Світовому З'їзді Закордонних Українців як дорогий почесний гість виступив відомий ізраїльський державний муж Беньо Соломон.

Років тридцять чи більше тому Беньо був візником у Козятині, і, хоч люди шанували його за кмітливість, ні на які з'їзди, крім балагульських заїздів, він доступу не мав. Але тепер часи змінилися, Беньо був представником потужної, на очах посталої держави, представником народу, ще донедавна бездержавного, розкиданого по цілому світі, як ми — і так магічно, блискавично розквітлого. Це захоплювало — і Беня слухали з затаєним віддихом.

А Беньо говорив більш-менш таке:

— Може б я й не мусів виступати перед українцями, давати їм поради, як здобути свою державу, бо що б там не казав ваш Іван Дзюба, а українців ми вважаємо, вибачте за таке слово, антисемітами... Та все ж... — тут Беньо зробив павзу і якось приязно подивився на ніяково притихлу залю — та все ж потрібно визнати, що українці без євреїв, а євреї без українців не можуть жити. Я певен, що кожен українець має свого улюбленого єврея, за якого готовий, мабуть, віддати й життя. Так, так, не будь я Беньо Соломон, коли кажу неправду. Так само і євреї мають своїх улюблених українців, не говорячи вже про любов до України, батьківщини багатьох сучасних ізраїльтян. Отже, в ім'я цієї любови, дозвольте мені сказати вам, дорогі земляки, щиру правду. В тому, що ви не маєте своєї держави, винні не стільки ваші вороги, як ви самі. Годі вам деклямувати про вашу "неньку", час би вам почати вже якусь конкретну справу. І не був би я Беньом Соломоном, і не стояв би я отут на цьому місці, якби не мав на гадці дуже певної справи. Скільки вас у Канаді? Пів мільйона.

Друкуємо гумореску з спадщини померлого в кінці 1979 р. Бориса Олександрова.

digitized by ukrbiblioteka.org

Скільки вас по цілому світі? Якби зібрати всіх — асимільованих, напівасимільованих і неасимільованих — було б майже три мільйони. Це майже стільки, як населення Фінляндії. І от ви нарікаєте, і плачете — і нічого конкретного, крім галасу, не робите. А чому б вам не з'їхатися всім — але дослівно всім! — з усіх країн розселення, скажімо, в Манітобу чи якусь іншу в основному освоєну вами західню провінцію Канади, де вас уже нині більшість, і не заснувати там свою українську державу? Таж Манітоба чи Альберта більші розміром, ніж будь-яка европейська держава, а можливостями розвитку, природними багатствами і геополітичним положенням ще, може, й перевищують ці держави. Не був би я вашим давнім приятелем Беньом Соломоном, якби я не знав, що говорю!..

І, ґречно вклонившись на всі три боки, Беньо поспішив до виходу, навіть не чекаючи на величавий бенкет з пирогами, борщем і голубцями, що иого розкішно приготувала під патронатом КУКу Організація Українок у гарній залі під церквою, де відбувався Світовий З'їзд.

Усі сиділи мовчки, мов води набравши в роти, приголомшені виступом Беня. Навіть голова президії, д-р Бех-Балабуха, і той не знав, що сказати на таку розкішну промову, на таку ґрандіозну схему. Врешті, вийшовши з отупіння, вибрали комісію-матку.

Довго засідала комісія-матка.

Довго торгувалися, кому послати і в якому порядку підписати висновки комісії.

Мабуть. з того нічого й не вийшло б, якби, не знати звідки, не з'явився новітній Мойсей, людина виняткової енерґії, прозірливости, організаційного хисту — власник компанії виробу кропив'яних мішків, маґістер Сіромаха. Він відразу винайняв літака, посадив у нього кілька активніших членів комісії-матки, декого з президії Світового З'їзду, свою дружину, тещу, двох чи трьох видатніших бізнесменів-контрактрів — джет загув, заторохтів — і не встигли ще учасники Світового З'їзду роз'їхатися по своїх краях, як Сіромаха вже провадив наради на найвищому рівні з українською елітою Арґентіни, Бразілії, Австралії, Венесуелі та інших південноамериканських країн. Другого тижня Сіромаха вже був у Західній Европі, а третього — у Юґославії, в Румунії, Чехо-Словаччині і навіть, хто б сказав... у Туреччині.

Новітній український літопис, якщо він кимось ведеться, напевно не відбив як слід діяльности маґістра Сіромахи в тих краях, бо вона була суворо секретна, але наслідки її почали відчуватися негайно. В канадські консуляти всіх країн світу почали надходити прохання про видачу віз.

Канада — величезна країна з малою кількістю населення, її

еміґраційна політика завжди була політикою "відчинених дверей" — тож візи видавано швидко й охоче. Консулярних урядовців, щоправда, дивував той факт, що всі хотіли їхати в Західню Канаду, куди нормально еміґранти не хочуть їхати з уваги на суворий клімат — і ця обставина ще більше прискорювала полагодження всіх формальностей. Пройшло ледве понад пів року, а населення Манітоби подвоїлось, тоді потроїлось, жваво запульсувала економіка провінції, пожвавішало громадсько-політичне й культурне життя.

Правда, не обходилося й без труднощів, особливо початкових і особливо зв'язаних з процедурою переселення. За чверть, а в декого і пів століття, а в декого ще більше, українська еміґрація досить міцно вросла в ґрунт країн свого поселення, дехто вже й кепсько володів українською мовою, особливо молодша ґенерація, була вже й значна кількість мішаних подруж — одначе, як з маленької грудки снігу, що котиться з гори, виростає потужна лявіна, так цей спочатку ніби непевний рух набирав усе більшого розмаху, перетворювався на якийсь усенаціональний ісход, майже позбавлений раціонального сенсу, сказати б фанатичний, як от під час середньовічних хрестових походів. Ті люди, що не могли спокійно спродати своє майно, часом просто лишали його напризволяще і пливли з найпотрібнішими чи найдорожчими для них пожитками в казкове Ельдорадо — Манітобу, нашу власну майбутню державу. Велику ролю відіграли в цьому наші церкви, що були завжди на високому рівні не лише релігійної, але й національної свідомости. Ніде, щоправда, офіційно не декларувалося, в чім справа — Сіромаха та його комісія-матка не були такі наївні, щоб викликати непотрібну настороженість в Оттаві й тим самим провалити справу, — але для внутрішнього вжитку пояснення давали докладні, перспективи малювали веселковими фарбами — і пливучи по всіх морях, летячи всіма можливими аеролініями світу, трясучись у вагонах усіх великих і малих залізниць, патріотична українська еміґрація стікалася до своєї обітованої землі.

Найбільше переселення, одначе, відбувалося в межах самої Канади і Сполучених Штатів. Це була найскладніша проблема, бо хоч інші держави були далеко і їхати з них було куди тяжче, все ж українським поселенцям тих загалом бідних країн, крім зрозумілого патріотизму, присвічувала перспектива заможного життя у другій після Сполучених Штатів найбагатшій країні світу.

Всередині Америки й Канади нікому особливо не хотілося їхати до Манітоби, однак загальний рух поступово втягнув у себе й неохочих. Найскорше зрушився Саскачеван, де фармерам не було що робити з уваги на перепродукцію пшениці, потім Брітанська Колюмбія, де все одно було не так багато українців, переважно

digitized by ukrbiblioteka.org

пенсіонерів і дуже відданих українських патріотів, тоді східні провінції Канади, тоді Міннесота, Іллінойс, Пенсільванія, Нью-Йорк, Нью-Джерзі... Досить неохоче, але все ж таки врешті приїхали українські артисти з Голлівуду на чолі з Джеком Палансом. За ними повилазили з сірчаного болота артритники з Фльоріди. Довго огиналась Робітничий і Народний союзи, Конґресовий Комітет Америки, певні сумніви висловила й "Свобода"... Але найдовше не хотіли переселятися українці Альберти, слушно арґументуючи, що, мовляв, "от я сьогодні поїду, а завтра, гляди, у моїй бек'ярді бризне нафта", і переїхали вони в свою майбутню державу аж тоді, коли їх звинуватили в "хрунівстві" і погрозили виключити з нації...

Все це тривало майже цілих два роки. По двох роках, коли за межами Рутенії (так з поваги до нашої історії та одночасно на відміну від корінної України почали неофіційно називати Манітобу) у широкому вільному світі, в діяспорі, майже не лишилося українців, скликано черговий З'їзд, одначе вже не світовий, а місцевий, державний. Послали телеграму відданому приятелеві Беньові Соломонові, запрошуючи його вшанувати своєю присутністю цей історичний З'їзд, однак Беньо чомусь відмовився. Були чутки, що Косиґін погрозив припинити видачу віз до Ізраїля, якщо Беньо пхатиме носа в несвої, українські справи. Принаймні так казав маґістер Сіромаха. Та була й друга версія, а саме, що маґістер Сіромаха й сам не бажав приїзду Беня, бо тоді вся увага й пошана була б на Беньові, а не на ньому, Сіромасі. Все це були чутки, яких ніколи не бракує і які не мають особливого значення. З'їзд пройшов з великим, небувалим піднесенням. Співали "Ще не вмерла", "Не пора", "Червону калину", "Заповіт", деклямували "Живим і мертвим і ненародженим", "Мойсея", "Каменярів" та інші вірші, танцювали аркана й гопака, потім вибрали комісію-матку й доручили їй виробити статут, вірніше конституцію Рутенії.

Довго засідала комісія-матка.

Довго сперечалися за формулювання окремих статтей...

Врешті таки виробили конституцію. Це було не так тяжко, бо половина учасників з'їзду були вчені, переважно доктори УВУ, а друга половина — бізнесмени, народ діловий і практичний. І ще це було легко тому, що комісія-матка переписала всім відомий четвертий універсал УНР, підновивши його сучасною термінологією.

"Віднині з'єднуються в єдиній Українській Державі, колишній Манітобі, а тепер Рутенії, всі донедавні громадяни Канади, США, Південної Америки, Австралії та інших країн світу, крім тимчасово поневоленої нашої одвічної Матері-України..."

Потім довго були молебні у всіх церквах, величаві бенкети, де

представляли всіх відомих діячів з усіх країн їхнього приїзду, з вичисленням усіх їхніх титулів і заслуг, довгі промови, нескінченні вітання і нескінченні збірки на державні потреби...

Одне слово, було врочисто, було величаво й зворушливо. Крутились сотні тейпрекордерів, блискали сотні або й тисячі фотографічних камер і кіноапаратів, бо майже кожен "рутенець" мав якийсь апарат, а дехто з представників преси взагалі всю можливу найновішу технологію візуально-звукового рекордування...

Президентом нової держави, як і можна було сподіватися, під гучні оплески учасників з'їзду і спів "Многая літа" був вибраний маґістер Сіромаха, якому тут же на з'їзді, де були присутні всі наші наукові сили, надано "гоноріс кавза" титул доктора й нагороджено шевченківською медалею. Дівчата в вишитих блюзках і запасках, а за ними й старші громадські діячки тиснулися навколо президента, щоб попасти на "пикчер". В численній українській пресі з'явилися докладні звіти про велику історичну подію з величезною кількістю фотографій, переважно тих, на яких поруч президента стояв і сам редактор чи принаймні його дружина. Кілька днів колишній Вінніпеґ, а тепер Києво-Львів, гудів як вулій, нечисленні англійці та інші нацмени насторожено сиділи в хатах, не розуміючи, що діється і не відважуючись показатися на вулицю. Лише англійці з славістичного відділу місцевого університету, що тепер називався Рутенсько-Могилянська Академія ім. Рудницького, були шановані й загально люблені, як діячі на ниві української культури, а інших досить безцеремонно звільнено з посад. Мовляв, і власних учених хоч греблю гати, навіщо нам ще й всякі інші! Те саме сталося і в інших, менш важливих установах і підприємствах.

І хоч ексцесів не було ніяких, крім невеличких, так би мовити, традиційних мордобить — реакція з Оттави вплинула на всіх, наче бочка холодної води, перевернена в гаряче літо на розпалену голову. Прем'єр-міністер Канади замість сподіваної телеграми-привітання виступив проти нової держави, прирівнявши її з FLQ (Front de Libération de Québec — Визвольний фронт Квебеку) й загрозивши рішучими заходами, включно до військової інтервенції. Президент-доктор Сіромаха негайно скликав збори комісії-матки, що тепер називалися Парляментом, і проголосив воєнне поготівля. Лунко загупали по хідниках Києво-Львова, ще донедавна Вінніпеґу, пластунські черевики новоствореного корпусу Січових Стрільців. За ними йшла гірська бриґада Верховинців — пенсіонерів із Брітанської Колюмбії. Колишні фармери Саскачевану пройшли густою лавою, виблискуючи косами, під бунчуками степового гайдамацького куреня ім. Кривоноса. В повітрі чулася тривога неминучого воєнного

digitized by ukrbiblioteka.org

конфлікту. День і ніч ішли молебні в церквах. І хоч загальний дух рутенців був незламний, не бракувало й деяких хрунів, скептиків, які зразу ж сказали, що справа пропаща і що треба спускатися на дно.

Щоб показати зовнішньому світові, якою мірою уряд Рутенії спокійний і що життя в країні йде нормально, проголосили баль преси з вибором кралі, кілька наукових сесій, де міг доповідати кожен, хто мав час і охоту і на яку завгодно тему. Було також чимало виставок народного мистецтва, переважно вишивок, писанок і горщиків. Ті, що будь-куди їздили останнім часом і привезли з подорожі кольорові прозірки, — а таких було чимало — безперервно висвітлювали ці прозірки під церквами. Жваво торгували ковбасні. Все це відвертало думки населення від тривожної зовнішньо-політичної ситуації та створювало видимість нормальности.

Та все ж таки чекали інтервенції. Пригадували, як швидко зареаґував федеральний канадський уряд під час відомої кризи з FLQ. Правда, часи тепер були не ті. Квебек таки одержав усе, що хотів, або й більше — а проте якось дивно було, що поза словесним виступом прем'єра ніякої військової опресії не наступило. Щойно пізніше виявилося, в чім справа: факт спонтанного виникнення нової держави на території Канади викликав велике зацікавлення в світі, був жваво дебатований в Об'єднаних Націях, де Америка зайняла невтральну позицію, сказавши, що вона завжди, ще з часів президента Вілсона, була за самовизначення народів, але в даному випадку Америка ні за, ні проти, бо, поперше, надходять вибори, а подруге, Бжезінський і Венс ще не дійшли до згоди в цій справі. Китаєві свербіло виступити за нову державу, не так з любови до неї, як з охоти допекти Радянському Союзові, одначе, пам'ятаючи провідну ролю Канади у визнанні Червоного Китаю, делеґат Пекіну стримався від голосування. Інші старі держави теж були ні за, ні проти, але численні південноамериканські, азійські, а особливо африканські держави, які самі лише недавно визволилися з колоніяльної залежности, на пропозицію "імператора" Бокаси так підтримали нову державу, що Оттава була заскочена. Проти Рутенії голосували, крім Радянського Союзу, тільки деякі члени Варшавського пакту та цього разу особливо численна делеґація нашої матері-України.

Не зважаючи на поразку Фльори Мекдоналд у Об'єднаних Націях, Оттава все таки була готова придушити нову державу збройними силами Канади, що складалися з одного піхотного і одного моторизованого (сновмобільного) полків. Правда, були ще повітряні сили, Air Canada, але їх не плянували вживати з уваги на загрозу можливих українських гичгайкерів, до того ж повітряні

сили були зайняті оббризкуванням лісів у Північній Канаді, де з'явився не менш серйозний ворог — жучок-короїд. Морські сили переважно ловили рибу в околицях Галіфаксу, а до того ж їх все одно не можна було вжити в суцільно суходільній Манітобі. Одначе найважливішим чинником, що врятував нову державу, був ультиматум нового прем'єра Квебеку. Трансльований усіма телевізійними каналами, прем'єр Квебеку заявив, що коли Оттава не облишить своєї застарілої політики придушування національних меншин, Квебек не матиме ніякої іншої альтернативи, як відкрити другий фронт — у північно-східній частині Канади. Не встиг прем'єр Квебеку скінчити інтерв'ю з численними репортерами, що обступили його негайно після офіційного виступу, пхаючи йому в рот десятки портативних мікрофонів, як прем'єри інших провінцій Канади виступили й собі з заявами про незалежність від Оттави. Генерал-Губернатор Шраєр і його дружина Ліля, бувши знаними ентузіастами голубців, теж не мали нічого проти Рутенії, але, репрезентуючи Брітанську корону, воліли про це відкрито не висловлюватись. Канада як одна держава від Атлянтику до Пацифіку перестала існувати. Лишились: Західня Канада, Східня Канада, Рутенія й Квебек.

Третій з'їзд населення Рутенії перевершив усі сподівання. Це був не звичайний собі з'їзд, а всенароднє віче, стихія, що вирувала у найбільшій, урочисто прикрашеній залі столиці. Величезне пано Рутенії, роботи Мирона Левицького, прикрашало головну стіну, під якою стояли застелені вишиваними обрусами столи президії. По боках були портрети українських державних мужів, з величезним портретом Сіромахи в різьбленій гуцульській рамі на почесному місці, тризуб звичайний, тризуб з хрестом, тризуб з мечем, тризуб з колоссям, тризуб з промінням, тризуб з кленовим листком і тризуб з музикальним ключем. Кажуть, що якийсь на еміґрації спечений шляхтич намагався всунути між них ще й свого ніби-герба з індичим пір'ям, але цей трюк не вдався. Почали розсаджувати Президію. Хоч який довгий ряд творили президіяльні столи, місця за ними виявилося мало, бо дві третини присутніх вважали, що їхнє місце — за тими столами, і за всяку ціну намагалися туди потрапити. Але, на диво, якось потрапляли туди й не зацікавлені в "паблісіті", хоч таких було зовсім мало, і поруч з зацікавленими виглядали вони ніби зайві. Перечисляти поіменно всю Президію було б довго та й зайво, бо це зробила з винятковою докладністю скрупульозно наголошуючи кожен титул, рутенська преса.

Почалися головні й другорядні доповіді. Головні відрізнялися від другорядних не лише своєю довжиною, але й тим, що другорядні відбувалися в окремих кімнатах, зі значно меншою кількістю слухачів. Якийсь доповідач навіть доповідав перед одним-єдиним слухачем — своєю тещею. Декого доводилося

digitized by ukrbiblioteka.org

силоміць відтягати від мікрофону, бо вони ніяк не реаґували на зауваги голови, що належний їм час уже вичерпався. Але бували й моменти інспірації, як от під час дискусій, коли дискутанти "з'їжджали" на побічні теми і городили кат-зна-що. Такі моменти публіці найбільше подобалися, і вона ентузіястично оплескувала кожного, хто говорив відважно, а головне — патріотично, без уваги на зміст говореного.

Найпопулярнішим пресовим органом Рутенії був незалежний тижневик "Збірне слово", що на своїх великого формату сторінках відбивав не тільки українські ідеологічні напрями з усього світу, але й правописи. Видавався він таким чином: вранці редактор приносив з пошти купу прерізних публікацій, українських і англомовних, які він діставав звідусіль порядком обміну. Один з його помічників хапав ножиці й краяв ті публікації — газети й журнали — на шматки. Другий помічник наклеював їх на сторінки попереднього випуску "Збірного слова", додавав кілька фотографій з архіву редактора (переважно знятки самого редактора), додавав кілька віршів відомого рутенського поета Барабанника, кілька оголошень "старокраєвої ворожки мадам Рози" — перефотографовував усе це на офсет — і газета йшла в друк. Рутенське громадянство дуже любило цю газету, її наклад невпинно зростав, і за деякий час вона стала офіціозом новоствореної держави.

В інтелектуальному житті країни велику ролю відігравали Наукове Товариство ім. Трясила та Рутенсько-Могилянська Академія. На форумі цих інституцій відбувалися запальні суперечки історичного, політичного та мовознавчого характеру. Особливо багато було мовознавчих суперечок, бо хоч кожна газета чи журнал у новій державі видавалися за своїм власним правописом, все таки більша частина рутенського населення вважала себе за мовознавців і про ці справи залюбки дискутувала. На одній з мовознавчих сесій дискутувалось: "Як правильно казати (і писати) — «смердить» чи «воняє»"? Одна частина науковців запевняла, що "смердить" — це вульґаризм, якого треба уникати, і пропонувала делікатне "воняє". Друга частина заперечувала, що "воняє" — це русизм, і вони б воліли, щоб смерділо, аби лиш не було русизмів. Дискусія на цю тему тривала довго і скінчилася тим, що одна половина рутенських публікацій вживала слова "смердить", а друга "воняє".

Крім світських газет, в Рутенії видавалося також чимало релігійних, основною тематикою яких були некрологи про померлих парафіян, з віршами вдів з таким постійним мотивом: "Ой, мужу, мужу, ось уже (подавалася кількість років) минає, а тебе все немає та й немає..." Такі вірші дуже зворушували рутенських читачів, і тому кожна вдова (а часом і вдівець) вважала своїм обов'язком написати і, добре заплативши, опублікувати в газеті хоч один

такий вірш. Література процвітала.

Дуже успішно розвивалося шкільництво. Кожна школа, що звичайно містилася при церкві, навчала учнів за інакшими підручниками, залежно від партійної чи конфесійної приналежности їхніх авторів. Такий широкий освітній діяпазон спричинився до того, що, скінчивши школу, учні були універсально грамотні. Стисло дотримувано популярної на цілому континенті двомовности: у хаті — українська мова ("мамо, хочу їсти"), поза хатою — англійська. Так само й у школі: з учителями — неохоче і так-сяк по-своєму, між собою — лише по-англійському.

Як бачимо, життя в новій державі йшло нормально. Засновалася низка нових кредитових спілок, молочарень, м'ясарень, пекарень. Великий продуктивний комбінат "Макітра" постачав голубці й вареники не лише місцевому населенню, але й канадським провінціям, де був також значний попит на українські "пірогіс".

Працювали дві конкуренційні радіостанції: "Сміх Рутенії" і "Плач Рутенії". Обидві вони працювали за тією самою схемою: дев'ять десятих комерційних оголошень і одна десята пісень. Різниця була лише в тому, що перша передавала бізнесові оголошення й патріотично-бойові пісні, а друга — в основному похоронні повідомлення й сентиментально-жалісні пісні.

Одначе це нормальне, назверх упорядковане державне життя мало й свої підводні течії.

До них належав, передусім, не цілком переборений антагонізм між раніше й пізніше прибулими громадянами, членами різних віросповідань, громад, організацій і парафій. Ідеологічно в новоствореній державі домінували націоналісти, чим і пояснювалася велика кількість різних з'їздів, конференцій, віч і взагалі патріотичних демонстрацій, одначе й у цьому динамічному середовищі давався взнаки ще з Европи вивезений розкол. Позначалися також певні психологічні різниці між колишніми громадянами різних країн, що тепер з'їхалися до нової землі обітованої, щобільше — навіть між колишніми мешканцями різних канадських провінцій або американських штатів. Після короткого періоду примирення, спричиненого радістю народження своєї власної держави, все виразніше й виразніше почали виявлятися тертя між колишніми членами УККА й КУКу. Якось відокремлено, майже опозиційно трималася нечисельна, але добре згуртована південноамериканська фракція, що за останніх тридцять років на місцях своїх поселень набралася революційних звичок "бананових республік". Та навіть між самим Сіромахою, колишнім куківцем, і його заступником Саламахою, колишнім укаківцем, теж виникли напружені взаємини. Вони, щоправда, ще разом засідали в президіях і разом виступали на вічах, але приватно при належній

digitized by ukrbiblioteka.org

нагоді величали один одного курячими синами.

Ці тертя, звичайно, не сприяли скріпленню нової держави, одначе й не вони довели до її остаточного занепаду. До занепаду спричинився, як це не дивно, Всенаціональний Державний З'їзд Рутенії, скликаний для консолідації державних зусиль і скріплення національної єдности. Як звичайно, за лаштунками з'їзду відбувалися всілякі ходи, скеровані на те, щоб кожна фракція здобула собі більше влади. Велася боротьба також і між окремими кандидатами на провідні становища. Намагаючися відсунути від впливів молодшого й зухвалішого Саламаху, президент Сіромаха підмовив свого шваґра, маґістра Ґундзалевича, донедавна гамілтонського ґросерника, а тепер міністра юстиції, провести докладну ревізію державних скарбів, що були під контролею Саламахи. Номінально Саламаха був старший ранґою за Ґундзалевича й міг послати його... читач знає, куди, — одначе Сіромаху підтримали ще й інші члени Кабінету, колишні куківці, які вважали, що будучи корінним, а не новоприбулим елементом, вони повинні б мати більше права, ніж багатші, але все таки пізніше прибулі, до того ж надто впевнені укаківці. Саламаха, який недавно купив кілька мотелів у Фльоріді, вважав будь-який контроль зайвим. Почалася довга, запальна дискусія. Полетіли такі слова як "фраєр", "гохштаплер" та інші, яких не було не то що в словнику Голоскевича, але навіть в офіційно прийнятому в Рутенії термінологічному словнику Штепи. Скінчилось на тому, що Саламаха та ще кілька депутатів Парляменту "опустили" залю, сіли в авта й від'їхали. А за кілька днів радіостанція "Плач Рутенії" повідомила, що "кілька державних зрадників", таємно переїхали кордон держави і в спілці з деякими закордонними "хрунями" створили в Саскачевані екзильний уряд.

Довго тривала зморна суперечка на тему, що робити з Гарвардом та Вільним Університетом. Не було сенсу збирати дальші мільйони на Гарвард, чи хоч би й на УВУ тоді, коли вже була своя держава зі своїми науковими інституціями. Найбільше сперечалися, звичайно, за Гарвард, в основному тому, що багатьом подобалися самі звуки Гарвард і що шкода було припиняти вже так гарно налагоджену систему збору фондів. Але маґістер Ґундзалевич заявив: "Панове, в тому Гарварді вчиться яких 20 студентів; ще невідомо чого вони там навчаться, а от вже витрачено стільки мільйонів і не видно кінця... а ті гроші ой-ой аж як потрібні для державного скарбу!.." А тут ще вискочив у дискусії якийсь колишній харківський мовознавець-пурист. учень Синявського, і, жестикулюючи на всі боки, заявив, що публікації українського Гарварду дико безграмотні і навіть навів приклади. Його темпераментно підтримала, даючи вичерпні етимологічні пояснення, Віра Ірпінь.

Але найбільше схвилював присутніх виступ представників двох студентських організацій "Зарево" й "Мариво". Представник "Зарева" сказав, що зашкарубла політика і в цілому стиль громадського життя батьків молодшій ґенерації зовсім не підходить. Це одне. А друге, в самому студентському середовищі є серйозні розходження щодо напряму: одні хочуть направо, другі — наліво. Частина за маріхуанізацію, а частина за абортизацію. Одні — за балі преси з вибором кралі, другі — проти дурних балів, де дівчат розцінюють, мов телиць на ярмарку. Цей виступ украй обурив численно зарепрезентований на з'їзді пресовий корпус, а також минулорічних краль та їхніх родичів. Неприємне враження від цього виступу трохи зневтралізував представник "Марива", саркастично сказавши, що замість виступати з такими невмотивованими твердженнями представник "Зарева" мусів би краще подбати, щоб його організація змінила свою назву з російської "Зарево" на українську "Заграва". Проти цього, і собі, запротестував Володимир Довганюк, слушно заявивши, що вже існує рутенський театр з такою назвою і що дві "Заграви" в одній державі — забагато.

Виступило ще кілька студентів, говорили англійською, німецькою, французькою, еспанською і португальською мовами. Один студент, батьки якого прибули з Далекого Сходу, сказав щось по-китайському. Голова зборів задоволено пояснив, що така мовна "розмаїтість" свідчить, як далеко вийшли ми на світову арену. Дехто з дискутантів, одначе, висловив сумнів, чи не задалеко ми вийшли і чи не задовго займе нам повернутись.

Виступали в намистах і запасках численні представниці жіночих організацій, читали з папірців, написані батьками, коротенькі виступи представники юнацьких організацій, відгримів патріотичну промову представник Чотирьох Свобід України. Після нього виступив новоприбулий ґенерал Червоної армії у відставці й категорично заявив, що аж чотири різні свободи — забагато. Свобода мусить бути одна — але справжня. У залі виникло замішання.

Говорили й про інші речі. Говорили, дискутували й сперечалися... Вибрали комісію-матку. А також номінаційну й резолюційну комісії. Довго писали резолюції. Довго їх читали, вносили доповнення... Студентська молодь, маючи обмежений запас українських слів і не бувши спроможною на загальну дискусію хоч би якоюнебудь однією мовою, сиділа гуртами за країнами свого походження, і кожен ґурт сперечався по-своєму. Довгим рядом сиділи, жуючи ґуму, лицарі Святослава, куняли новопроголошені академіки. Нарікаючи на манітобський холод, понуро купчилися біля бару колишні мешканці Південної Америки й Австралії. Бігали з пляшками кока-колі й мішечками потейточіпсу гарно вбрані в українські вишивки молодші діти. Старші

digitized by ukrbiblioteka.org

скупчувалися головне в кінці залі, де продавали голубці та рутенське пиво "Сивуху". Кілька старших пань у широких капелюхах ходили між людьми з кошиками і збирали датки на пресу, на жіночі органи, на визвольний фронт, на УВУ, на Гарвард, на Сарсель, на Церкву в потребі...

В кінці тижня мали бути вибори нових керівних органів та комісії для вироблення нової конституції. Було кілька кандидатів на Президента, але по довгих суперечках вибір звузився до двох — Сіромахи і відсутнього, але все ще серед частини делеґатів популярного Саламахи.

— Сіромаха! — кричала частина делеґатів.

— Саламаха! — відгукувалася друга.

— Сіромаха! — ще дужче гукала перша частина.

— Саламаха! — ревла друга.

Так тривало днів з п'ять. Було кілька соборних молебнів за єдність. Промовляли ветерани двох воєн, діячі і діячки визвольних рухів. Щось гукали десятком різних мов студенти й взагалі молодь. Дуже добре почували себе в цій карнавальній атмосфері діти. Вони вискакували на стільці, ляпали в долоні й несамовито верещали.

На шостий день, який, на гадку організаторів цього історичного з'їзду єдности, мав бути вирішним, в залі лишилось півтора десятка делеґатів, переважно тих, які очікували певних офіційних призначень. Ніхто не знав, що сталося з основною масою делеґатів. Трохи стурбовані, але все ж таки певні своїх історичних завдань, присутні делеґати розподілили між собою керівні пости й закрили з'їзд. Все скінчилося ніби нормально. Однак, в наступних кілька днів незрозумілий рух на вулицях Києво-Львова, ще донедавна Вінніпеґу, викликав здивування і навіть неспокій. Навантажені різними домашніми пожитками, звичайні й вантажні авта їхали в різних напрямах: на південь — в напрямі Міннесоти, на захід — в напрямі Саскачевану, й Алберти, на схід — у напрямі Онтаріо. З аеропорту надійшла вістка, що колишні мешканці Південної Америки й Австралії та Нової Зеляндії ще вчора відлетіли до країн своїх колишніх поселень у чартерованих літаках.

— Припинити безчинство! — гримів Сіромаха, почувши цю новину. — Завернути!

Його заступник, віце-президент Непийвода, здвигнув плечима:

— А може воно теє, так би сказати, онеє... Може ми ще не доросли до своєї держави?

Сіромаха хотів щось крикнути, але в цю хвилину ввійшов посланець і подав йому Special delivery. Це була телеграма від давнього друга, Беня Соломона, і складалася вона з двох речень:

"Вітаю з власною державою. Бажаю успіхів!..

Беньо".

ДАЛЬША ДИСКУСІЯ ПРО СОЛЖЕНІЦИНА

"Вестник русского христианского движения" (Вісник російського християнського руху), квартальник. Головний редактор Нікіта Струве. Париж.

Товстий журнал присвячує першу частину релігійним темам, другу — громадсько-політичним. Відколи Солженіцин став проблемою вільної російської публіцистики, "Вестник" витривало стоїть по боці Олександра Ісайовича. У нашому огляді деяких критичних супроти Солженіцина голосів ("Сучасність" 1980, 11. Див. також статтю А. Камінського в ч. 12) ми зобов'язалися поінформувати про оборону Солженіцина. Виконуємо цю обіцянку, користаючися тепер з матеріялу "Вестника".

На оборону Солженіцина виступив (ч. 130, ст. 237-246) протоєрей Олександер Шмеман, один з провідних діячів російського релігійного відродження, публіцист із філософським та богословським озброєнням.

Російський богослов обороняє Солженіцина

Обвинувачі Солженіцина, каже Шмеман, намагаються зредукувати всю його творчість до кількох словесних штампів, напр.: Солженіцин вождь "нової російської правиці", антидемократ, антизахідняк, ізоляціоніст, ворог правозахисного руху, ворог волі преси, націоналіст, що ідеалізує стару Росію, огудник Америки, проповідник російського православного месіянізму. Мета цієї "кампанії", на думку Шмемана, — "скинути автора «Архіпелагу ҐУЛаґ» з п'єдесталю, — на який виніс його «культ особи», і поставити його на суд світової громадської думки, ... як примітивного націоналіста-реакціонера... А головне — перестерегти світ, що Солженіцин небезпечний" (238). Для цього обвинувачі Солженіцина роблять із нього карикатуру в банальній схемі.

Шмеман розглядає методи обвинувачів і стверджує, що ці методи зовсім невідповідні, коли хочемо зрозуміти й оцінити творчість Солженіцина. Цю творчість треба завжди брати як цілість. Не розуміє Солженіцина, хто вилучує з його творчости якийсь окремий політичний комплекс. Головне в його творчості — досвід і пережиття нечуваної досі духової кризи, в яку швидким темпом занурюється сучасне людство. Сутність цієї кризи у тому, що сучасна людина відірвалася від того високого саморозуміння, від того знання своєї духової природи, якими вона жила багато сторіч і якими вона міряла себе та своє життя. У

digitized by ukrbiblioteka.org

цьому відриві "не лише меркнуть, але й спотворюються великі цінності: особистість, воля, права" (Солженіцина обвинувачують, що він їх не відчуває, навіть відкидає). Вони спотворюються тому, що вони "тільки з цього високого саморозуміння зродились і тільки в ньому розкривається їхній справжній сенс". Вони —

> не знизу, а згори, і коли вони відриваються від того "згори" і стають самодостатніми, тоді неминуче починається їх розклад. Звідкіля особистість, звідкіля права, звідкіля свобода? В чому їхня істота? До цих запитань, як до стіни, притиснутий наш світ, що сторіччями виводить людину не з того "згори", а "знизу". І доводить її до тієї "природи", в якій немає ні особистости, ні волі, ні прав. Світ припертий до цих питань, а проте він не хоче їх чути і з зневагою відвертається від них.

Права немисленні без обов'язків. А проте опоненти Солженіцина заперечують цю логіку й етичну самозрозумілість. "І не усвідомлюють, що це заперечення виражає істоту сучасної духової кризи людства. Саме про цю кризу безустанно свідчить Солженіцин".

> Криза почалася не вчора і не з марксизму. Але саме марксизм виявив ту основну суперечність, яка як отрута повільної дії, визначила всю діялектику західньої цивілізації, починаючи в Відродження і потім Просвічености. Проводирі Просвічености ще знали, що для обґрунтування волі й прав людини конечний хоч мінімум "трансцендентности". Та коли під ударами самобоготвореного раціоналізму провалився й нежиттєвий "деїзм", суперечність виявилась вочевидь. Із цим нелогічним дуалізмом покінчив марксизм своєю теорією, покінчив з особистістю, з правами й волею.

Чи тільки росіянам потрібні докази на це? — реторично запитує Шмеман; і провадить далі:

> Що одначе вимагає доказів — це те, що на виклик, кинений нашій правовій та волелюбній цивілізації, вона покищо не має відповіді. Бо, крім зредукування людини до голого егоїзму всесильного споживача, вона не усвідомила, що, — не зважаючи на свою безсумнівну любов до волі й до правових норм, — вона з погляду духового безсильна супроти спокус тоталітаризму. Адже її інтеліґенція на протязі півсторіччя ще не пізнала смертельної небезпеки для волі, для прав людини й для людської особистости — від марксизму. Навіть, коли західня інтеліґенція відхиляє марксизм — з усіма реверансами та застереженнями, — навіть тоді вона в полоні переконань, що лише на ґрунті, розораному марксизмом, виросте врешті загадкове суспільство із загадковим людським обличчям.
>
> Усе це не "політика", а зловісні ознаки однієї всеохопної духової кризи, сутність якої в страшному, трагічному затемненні людського обличчя, у відриві людини від її духової істоти і її призначення; і саме виявлення цієї кризи, а також подвиг подолання цієї кризи — головне в творчості Солженіцина.

Обвинувачі Солженіцина відрізняють його літературні та громадські заслуги від його політичних поглядів. І заявляють, що небез-

печними вважають лише ці останні. Шмеман одначе переконаний, що

> таке розрізнення — фальшиве... Він — письменник, творець, мистець суцільний і нероздільний не лише в своїх літературних писаннях, але й у розмовах і статтях... Щб він вважає покликаним себе сказати, викрити й втілити, — він говорить, викриває і втілює завжди, я думаю, лише своїм письменницьким талантом. А це означає, що ні одну його статтю ... не можна штучно виділяти і зводити її до "політики"... Ні однієї з них не можна як слід пізнати поза межами цілого й головного. А головне (повторюю) — всеохопна духова криза людини й людства... Із глибин цієї кризи він ставить перед нами, перед нашою сліпою та самозадоволеною цивілізацією, запитання, виболіле в усьому його житті Камо грядеши? Цього запитання не хоче почути ні західня інтелігенція, ні та частина російської інтелігенції, що примкнула до тієї або не може почути, бо вона в полоні своїх марень.

Шмеман нагадує вислів видатного французького публіциста Ремона Арона: "Солженіцин викликає збентеження й обурення тому, що він б'є в найвразливіше місце західньої інтеліґенції, туди, де вона бреше..."

Помилка пророків

Оглядач "Вестника" читав протягом десятиріччя розмови і статті Шмемана на теми російської релігійности і російської культури. Як публіцист Шмеман мислитель і тонкий аналітик. Проте, він не вільний від характеристичного для багатьох росіян нахилу до однобічности й догматизму, нахилу бачити суспільні явища, передусім явища західнього світу, тільки через окуляри "чорне-біле". Може тому він гадає, що Солженіцин — єдиний, хто добачає небезпеку комунізму, бо західня цивілізація "сліпа". На щастя для неї та для нас, Солженіцин не єдиний. Майже в усіх країнах західнього світу, Західньої Европи й Північної Америки наростають нові сили, які "добачають", які розуміють істоту кризи сучасного людства, які зокрема бачать загрозу від комунізму й шукають виходу. Вони проявляють себе в десятках різних духових (релігійних, культурних, філософських) напрямів. Вони своєю появою засвідчують основний характер західньої цивілізації — "єдність у різноманітності". Вони відрізняються від Солженіцина-пророка, що як кожний пророк, догматичний та однобічний, що вже знає відповідь на всі запитання: що треба, куди йти. Вони — в творчому зусиллі — шукають відповіді не тільки на виклик комунізму, але й на багато інших викликів сучасної кризи. Вони показують різні шляхи, але залишають людині волю вибору, волю рішення. Тим самим вони спонукають її рости й підтягатись, щоб ставати особистістю. І в цьому їхня перевага над готовими, авторитарно проголошуваними догмами сучасних пророків, хоч як шанобливо ставитись до них. Чимало з цих нових напрямів здобувають з кожним десятиріччям ґрунт і впливи. Це тільки питання часу, коли вони здобудуть вплив і на керівництво політикою.

В кінці своєї оборони Шмеман розправляється з конкретними

digitized by ukrbiblioteka.org

закидами обвинувачів проти Солженіцина. Напр., месіянізм:

> Месіянізм? Але де знайти в нього хоч одне слово про якусь особливу "вибраність" російського народу й Росії, про якусь нібито відвічно властиву їй всесвітньо-визвольну місію?..

І врешті про Росію. Шмеман наводить слова Солженіцина: "Я бачу її — у одужуванні. Відмовитися від усіх загарбницьких міжнародних маячінь — і розпочати мирне, довге, довге, довге — одужування". Чи це віра месіяніста? — запитує Шмеман.

Але що таке Росія в концепції Солженіцина? Чи це не імперський комплекс, виводжуваний ще з нібито російської Київської Руси, міт 1100-річної тяглости?

Чеський погляд на Солженіцина

"Время и мы" (Час і ми), місячний журнал, що виходить у Тель-Авіві (гол. редактор Віктор Перельман), гуртує, передусім, літераторів-євреїв, недавніх вихідців з Радянського Союзу, які пишуть російською мовою. Журнал (липень-серпень 1980) містить статтю про Солженіцина, що її написав Франтішек Сільницький під назвою "Загроза комунізму і мораль Росії". Автор — колишній викладач у Високій партійній школі у Празі, після окупації ЧССР 1968 р. виїхав закордон, до 1974 був доцентом університету в Тель-Авіві, тепер у США.*

Сільницький виходить із статті Солженіцина в американському журналі "Тайм" (18. 2. 1980) під назвою "Союз Заходу з Китаєм, зрада ідей свободи Заходом..."

Сільницький пише: Солженіцин обвинувачує Захід у тому, що він неправильно оцінив комунізм іще 1918 р. і що російський національний резистанс не дістав майже ніякої підтримки від Заходу. Але він забуває, що більшовизм переміг у громадянській війні без підтримки Заходу (і, передусім, він переміг на території Росії). У той час, у період громадянської війни,

> більшовизм формально відкидав гасло "єдиної і неподільної Росії", а білий рух проповідував це гасло і саме в цьому Захід і підтримав "білих", виступаючи за інтеґрацію Росії.
>
> А проте, яку ролю відіграв російський націоналізм у стабілізації більшовицької влади в Росії, про це наочно свідчить заклик колишніх царських генералів, Брусілова, Зайончковського, Клембовського і Ґутора під час війни з Польщею 1920 р.: "Добровільно, радо й самовіддано вступати до Червоної армії, сумлінно там служити і своєю чесною

*"Сучасність" видала 1978 р. його книжку "Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год".

службою, не жаліючи життя, обороняти дорогу Росію та не дозволити її розграбувати".

Сільницький нагадує, що в грудні 1921 р. 33,7% командного складу Червоної армії становили колишні офіцери царської армії. І тоді Захід не дав більшовикам ніякої допомоги. Він пише далі:

> Погляди на російський народ, які не відповідають його власним поглядам, Солженіцин називає божевільними ("безумными"), вони на його думку, "роззброюють Захід"... Тільки людина, цілковито поглинена своїми національними емоціями, може написати: "Від душі російського народу войовничий націоналізм сьогодні найдалі, імперія йому обридлива". Якщо так гадає Солженіцин — це прекрасно. Але твердити, що так думає вся російська нація — це надто сміливо. Російська нація сама по собі, безумовно, не є носієм імперського великодержавного шовінізму, не є народом-русифікатором, народом-завойовником, який придушує культуру інших націй і накидає іншим свій стиль життя... Але російська нація ототожнює себе з російською державою до 1922 р. і з СРСР після грудня 1922 р. Російська держава до більшовиків усіляко перешкоджала відокремленню неросійських народів. Уряд Леніна реставрував імперію, що розпалась після 1917 р. Його спадкоємці розширюють її далі. А Солженіцин твердить: "Бездумна помилка вважати росіян у СРСР панівною нацією". — Такі слова можуть викликати лише здивування. Адже самі більшовики з моментом свого виходу на історичну сцену з гордістю називали себе партією російської мови, а Ленін писав про "національну гордість великоросів".

У Солженіциновій пересторозі Заходові заслуговує на увагу ще один деталь. У переліку націй, що страждають від комунізму, він пропустив Чехо-Словаччину. 1968 р. народи Чехо-Словаччини дали повну підтримку чехо-словацькій компартії, коли вона пішла за історичними та культурними традиціями своїх народів і ввійшла в конфлікт із російським видом комунізму, з російським імперіялізмом. У Чехо-Словаччині росіяни стали синонімом "совєтських".

Тут Сільницький наводить слова свого земляка. Чеський письменник, Мілан Кундера (нині в Франції), пише:

> Я говорю не про комунізм, а про російський тоталітаризм. Складовою частиною цього тоталітаризму є агресивність у ділянці культури... Я переживаю спільно з російськими дисидентами, хоч моя доля відмінна від їхньої. Російські дисиденти борються проти демона своєї власної історії... Солженіцин, від берега іншої культури, нещадно засуджує Захід, криза якого викликана [на думку Солженіцина — *М. Д. Д.*] розкладницьким духом Ренесансу. Але я — складова частина Заходу, я зв'язаний з його духом сумнівів та полеміки... Російські дисиденти, як і російські маршали, ні трішки не сумніваються у всесвітній місії своєї батьківщини...

І на закінчення знов процитую Сільницького:

digitized by ukrbiblioteka.org

Поки російський націоналізм не зречеться імперської політики, доти не тільки чехи, але й десятки інших націй бачитимуть у росіянах чужаків-гнобителів, народ, який несе загрозу світові. Солженіцин перестерігає Захід перед небезпекою комунізму. Але, якщо російська національна свідомість і російський патріотизм такі високо моральні, час показати, чому російський народ ототожнюють з російським комунізмом, чому так гадають інші нації, чому вони бачать у російському народі національну й політичну опору КПРС, чому, врешті, СРСР ототожнюють із Росією?.. Ставлення до російського народу не зміниться від того, що Солженіцин назве його жертвою неросійського комунізму. Але воно може змінитися, коли Солженіцин закличе російську націю, щоб вона перестала бути інструментом насильства в руках власного комуністичного уряду.

Імперія і народ

У попередньому числі "Время и мы"(червень 1980) Ігор Ноляїн* розглядає статті двох авторів, які на сторінках "Нового русского слова" заперечили право грузинського народу відокремитися від Росії. Їхні статті були реакцією на виступ С. Абашелі. Грузинський автор висунув вимогу відокремлення Грузії від Росії. Йому заперечив проф. Пачануцці, пізніше Б. Бровцин. Перший наводить приклади доброго ставлення росіян до грузинів і пише: "Грузинська нація зробила солідний внесок у створення, закріплення і стабілізацію радянської влади на території колишньої Російської імперії".

"Ну то що ж? — відповідає професорові Ноляїн. — Невже з того, що Грузія 'зробила солідний внесок', можна дійти висновку про відсутність у неї права на відокремлення?"

Бровцин розв'язує питання — з погляду російського, як він заявляє, — бездискусійно: "Росія має залишатись у своїх історичних кордонах... Грузія лишається частиною Росії".

Ноляїн каже: "Перед нами не російський, а глибоко антиросійський погляд", і далі він викладає свої погляди на проблему "Імперія і народ" (така назва його статті):

> Російському народові, як і іншим народам, чужі імперські інтереси... Це він довів у лютому 1917 р. Коли завалилася монархія сама собою, стихійно, без участи політичних партій.., російський народ і пальцем не ворухнув, щоб її врятувати... Для Росії імперія означала й означає насильний союз росіян з іншими народами, союз, який утворився, очевидно, не з вини російського народу... Корінь усіх нещасть Росії саме тут, у насильницькому зв'язку, в цьому імперському союзі.

"Який же наш обов'язок, обов'язок російських патріотів", — запитує автор. І пише:

---

*Учений, історик, тепер живе в Нью-Йорку.

Що становить головну біду сьогоднішнього російського і неросійського населення СРСР? Відсутність демократії, очевидно. І всі згодні в цьому, тут нема суперечок. Сперечання починаються, коли хочемо визначити причину цього явища, поставити діягнозу: хто винний? Чи деспотію принесли сучасні варяги, тобто комуністи? Чи вона існувала в Росії до появи комуністичної доктрини? Чи, може, деспотія корениться в російському характері?.. Невже ми, росіяни, як людський тип, відрізняємось ґрунтовно від інших? Не думаю. Росіянин як тип відрізняється від інших тільки зовнішнім, несуттєвим виглядом. У глибині своєї душі росіянин почувається так, як і представник кожної іншої нації... Так учить порівняльна психологія і фізіологія. Якщо ми, росіяни, такі, як інші, тоді нам треба зрозуміти: яким чином на святу Русь утрапив диявольський комунізм.

Коли я говорю про насильницький зв'язок росіян з іншими народами і знаю історично різнорідну авдиторію різних хвиль еміґрації, я передбачаю заперечення. Прихильники майбутньої імперії (я не гадаю, що їх багато, та, судячи з деяких статтей, вони все таки існують) можливо заперечать мені і в повній гармонії з радянською історичною наукою скажуть, що, поперше, народи СРСР не силоміць, а добровільно зв'язались з росіянами. І, подруге, Російська імперія, на відміну від інших, напр., Брітанської, не вдавалась до підбиття народів, а коли й вдавалася, робила це по-Божому, не здирала сім шкір з підбитих, як англійці або австрійці. Саме таку думку зустрічаємо в російських виданнях і тут, на Заході, і там, на Сході, в СРСР. Але, як це так? Невже генерал Єрмолов і підбиття Кавказу — тільки вигадка обмовників Росії?

Автор називає різні завоювання царської та радянської імперії і запитує:

Невже це лише фальшиві картини, плід зусиль тих же огудників? Усі ворожбити, що ворожать про долю російського народу, чомусь проходять попри вирішальний чинник, що зв'язує в єдине ціле імперію минулу з сучасною імперією радянською, а саме: ґвалтовний зв'язок росіян з іншими народами... А який стосунок має російський народ до імперії російської та імперії радянської? Він був і є знаряддям та жертвою імперських завоювань... Російський народ життям своїх синів платив і платить за чужі йому імперські інтереси... і що найгірше — платить затримкою свого власного соціяльного розвитку. Російська імперія, як і сучасна радянська, не була російському народові ні приятелем, ні братом, ні сватом, а саме так сьогодні намагаються показати її деякі аматори старовини серед еміґрантських авторів... Чи спостерігають вони, що, боронячи Російську імперію, вони вільно чи невільно стають оборонцями імперії радянської?

Ноляїн закінчує: "Тільки дорослі діти можуть потішати себе сподіванням на нового царя на Русі".

Що "прихильники майбутньої імперії" перебувають "у повній гармонії з радянською історичною наукою", — слушно. Ось московський тижневик "Новые книги СССР" (7. 11. 1980) інформує: наступного року вийде книжкою А. Г. Суторміна "Ермак Тимофеевич". Автор розпо-

digitized by ukrbiblioteka.org

вість про "знаменитий похід дружини Ермака на Сибір (1578-1585), що започаткував патріотичний рух за освоєння сибірської землі". Книжка присвячена 400-річчю приєднання Сибіру до Росії. — "Патріотичний рух" освоєння здійснював Єрмак вогнем і мечем, масовим нищенням місцевого населення, що запекло оборонялося, не знаючи ще пальної зброї, з якою ішла тисячна ватага завойовників.

М. Д. Д.

Герой, що формує історію

Липинський, В'ячеслав. ТВОРИ, том 2. УЧАСТЬ ШЛЯХТИ У ВЕЛИКОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПОВСТАННІ ПІД ПРОВОДОМ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО. Філядельфія (Східньоевропейський інститут ім. В. К. Липинського), 1980, 637 ст.

За редаґуванням історика Лева Р. Біласа вийшов у світ великий том історичних творів В'ячеслава Липинського. Попередні томи були публікуванням архіву Липинського, цей розпочав опрацьовування його історичних і соціологічно-політичних творів, які як і "Архів", заплянновано на кілька випусків.

Ґрунтовну студію про автора і його зацікавлення добою Хмельницького, дав Білас, що йому спомагали редактори видань Інституту Євген Зиблікевич і Роман Залуцький, а у видавничій ділянці Маріян Коць.

Праця Липинського в ориґіналі мала заголовок "Stanisław Michał Krzyczewski" і була опублікована польською мовою 1912 року в Кракові. Майже по сімдесятьох роках ця праця вийшла двома мовами, польською і (в перекладі українською). Цим виконано давнє бажання автора бачити свій твір українською мовою, якою він і розпочав його писати, але, мавши на це поважні спонуки, виготовив польською.

Обидва тексти вимагали пильної редакторської уваги, зокрема перевірювання цитат та покликань на джерела.

В ориґіналі автор був під впливом або й свідомо пильнував дотримати літературної, документальної й щоденної мови 17 століття, що справило особливі труднощі в перекладі. Єдиною досі спробою, використаною і доповненою в виданні інституту, був переклад Ю. Косача (автора роману з доби Хмельницького "День гніву"), друкований 1951 р. в часописі "Український робітник". У перекладі затримано польонізми і архаїзми ориґіналу, що надає йому читабельности історичного роману. У багатьох розділах виклад белетристичний, жвавий, стилізований, з затриманням давніх запашних термінів. Це не є, звичайно, белетризована історія; це історія того порядку, як філософія в Ортеґи-і-Ґассета, — висловлена майстерно для широкого читача.

Виклад твору — наче спрощена форма наукового трактату, де кожен крок автора документується примітками, — поза головним текстом. Окремі сцени, як похід Кричевського, бій під Лоєвом, в'їзд Хмельницького до Києва могли б бути вміщені в літературній хресто-

digitized by ukrbiblioteka.org

матії. Раз-у-раз виявляється літературне обдарування Липинського. Не перечать цьому довгі речення, що сполучуються з прикметною Липинському точністю вислову.

У книзі начеркнено груповий портрет тогочасної України, де і Хмельницький, і Кричевський, і їхні соратники, але поміж масою шляхти, духовенства, міщан і посполитих. Там знайшлися короткі генеалогічні монографійки, переплетені викладом головних ідей історика і соціолога, що їх підкреслено в роздумуваннях про учасників і долю пориву Хмельницького.

Сотні прізвищ, імен, а особливо місцевих назв — що не раз змінювалися і тому не могли знайтися на мапі Кубійовича-Жуковського — вимагали пильної уважливости редакції книги. Дещо довелося залишити у забутих нині формах, і це також додало розповіді посмак стародавности.

Липинському написати про Станислава Кричевського — було свого роду оборонним самоствердженням. Вказавши на давній зразок свого поводження, він обґрунтовував власний перехід до нововіднайденої батьківщини Руси-України. Одночасно цим твором він ніби закликав поляків — землевласників на Україні — наслідувати його приклад. Розкриттям історичної дійсности твір був призначений промовити про повинність перед землею, що до неї спрадавна поколіннями належали або що на ній давно вже оселилися предки поляків, сучасників Липинського.

"Станислав Кричевський" вказував на те, як під час сколиху в 17 столітті до пробудженої руської державности потяглися сотні й тисячі таких самих спольонізованих руських або зукраїнізованих прибулих з Польщі родів. Монографія Липинського рясніє іменами тих, що або пригадали своє походження, або, пройнявшися видивом ожилої державної Руси, стали під прапори Хмельницького. Тому Липинський зосередився не на нижчих шарах населення, що й так тривали тоді в своїй народности і що їхню участь у боротьбі постійно наголошувано, а на тих, яких ще так недавно манили привілеї польсько-литовських маґнатів і шляхти.

Не чумарки і брилі хлопоманів, а свідчення історії мало переконливо промовити до впливової групи, яка стояла осторонь молодого руху, куди вже включилися одиниці, а між ними Липинський. Дійсно, твори Липинського, а найбільше збірник "Z dziejów Ukrainy", у якому був вміщений "Станислав Кричевський", могли знайти відгук серед чимраз численнішого україно фільського відламу поляків (1909 р. в Києві відбувся навіть — нелеґально — з'їзд "поляків української культури", що заслухав доповідь Липинського на тему "Наш стан на Русі-Україні"), якби не наблизились погибельні для цього руху події. Книга вийшла 1912 року, через два роки розпочалася Перша світова війна, а по ній революції і війни, які знищили клясу, що до неї звертався Липинський, спалили його бібліотеку і архів, самого його змусили

воювати і далі, захворівши на небезпечну тоді недугу легенів, опинився за кордоном і вмер на чужині.

Навіть найближча родина Липинського не поділила тоді його поглядів, і на його похороні в родинному гнізді Липинських — селі Затурцях на Володимирщині, окремими відчуженими групками трималися його рідні і прибула на похорон жменька української інтелігенції. Тоді наявно ствердилося, які глибокі, для багатьох, неперехідні були прірви, що їх намарно намагався засипати Липинський. Одначе твори Липинського не були воланням у пустелі. Дещо пізніш, у міжвоєнній Польщі, його твердження викликали плідну дискусію, коли дехто з молодих істориків став вивчати рух Хмельницького на основі "Станислава Кричевського" і розвіювати гіпнотичний вплив на польське суспільство письменника Сєнкєвіча з його будителем ненависти — романом "Вогнем і мечем". Приклад, як з роками починають промовляти злегковажені свого часу твори; як вигуки пустельних пророків іноді доходять до наступних поколінь.

У творі порушено кілька принципових питань, між ними про політичні наслідки боротьби Хмельницького. Липинський у вступі до "Кричевського" нагадує, що релігійна унія, убрана в польські шати, та політично-культурна асиміляція вели Русь до заглади. Тоді похилений прапор національности схопило в свої руки козацтво. Боротьба поглинула безмір фізичної і духової енергії народу. Але, за твердженням Липинського, саме цій боротьбі належить завдячувати тривання окремости й многошаровости народу. Бож до повстання прилучилася частина волинської, червоноруської, берестейсько-литовської, подільської, брацлавської, київської і чернігівської шляхти. Її елементи ввійшли до складу козацтва, причинившись таким чином до збереження національної свідомости, а це вирятувало народ "від остаточної заглади, отже однаково від повної польонізації, як і русифікації".

Інша справа — політичні помилки держави Хмельницького. Їх Липинський добачає у недостачі віри у внутрішню народну силу, що виявилося єднанням з Москвою.

Перед Липинським не кладено наголосу на причини успіхів військової, політичної і адміністративної ділянок як висліду діяльности оточення Хмельницького (яке впливало і на еволюцію його політичних поглядів). Липинський, наголосивши ролю освіченого, рухливого, досвідченого в державних справах оточення, підважив популярний погляд давніших істориків про лише соціяльний бік революції. Він висунув питання про спонуки, що втягли до війська Хмельницького шляхту, яку виключно соціяльне повстання повинно було знищити. І чому ці, здавалося б, спольщені шляхтичі виступили проти Польщі, проти культури, у яку вросли?

В осередку уваги Липинського став полковник військ Хмельницького, Станислав Михайло Кричевський. Походив він із спольонізовано-

digitized by ukrbiblioteka.org

го й окатоличеного давнього шляхетського роду Берестейсько-Литовського воєвідства. Під кінець 16 століття або дещо пізніше рід Кричевських, як багато інших тогочасних шляхетських родів, перейшов на католицизм. Минуло пів сторіччя, і треба було великого всенародного руху, щоб у спольонізованому нащадку заговорила приглушена кров роду.

> Щоб цей перелім у собі, — пише Липинський, — цю невідкличну постанову підкреслити в очах сучасників, Кричевський вирішив повернутися до обряду своїх предків [...]. Отже, цю зміну обряду можемо приписати виключно залізній, доведеній до останніх меж послідовності цього невгнутого і мужнього вояка; можемо пояснити її тільки як символ, як бажання підкреслити свою єдність із повстанням "усієї Руси", Руси в першій мірі "грецької віри" за розумінням сучасників. І це символічне хрищення українського повстанця на давню національну віру, засвідчуючи якусь стихійну, невияснену силу, що, не зважаючи на все, поєднувала цього "пограничного", зляшеного шляхтича з його погнобленим, оберненим у "хлопів" народом, із його прадавніми, ще з сивої давнини традиціями, мало стати незабаром іншим, справжнім, навіки освяченим хрищенням, окупленим власною кров'ю, пролитою спільно, за кращу долю свого народу.

"Вождь повсталих козаків" ("Cosacorum rebellium Dux"), — такий підпис поставлено на посмертному портреті Кричевського, що його виконав у серпні 1649 року незнаний мистець, що знайшовся в почті князя Радзівіла.

Постаті вождів притягали увагу Липинського виявом рис, що їх він — не тільки бувши молодим істориком, коли писав цю працю, але і як автор "Листів до братів-хліборобів", по роках роздумувань і досвідчень, — вважав за невідкличні для існування державности. У Кричевському, як підкреслює редактор книги, Липинський добачив "формуючого історію героя, якого дії скеровують у бажаному напрямку хід історичних подій".

Рік 1649, що мав стати дальшим роком перемог Хмельницького, виявився сповненим загроз. Сподівання на прихильність литовського пільного гетьмана князя Януша Радзівіла не справдилися. Щобільше, Януш на чолі свого війська вирушив на Мозир, здобув місто, вимордував населення, а голову Міхненка, провідника оборонців, застромив на замковій вежі. Бобруйськ піддався Радзівілові, тільки запорожці воліли спалити себе в замковій дерев'яній башті, аніж дістатися в полон і опинитися на палях. Винищено Річицю і Турів; переможна армія Радзівіла посувалася на Київ. Коротка перерва в поході не змінила становища, і в середині 1649 року польський король наказав литовському війську, перебивши козацькі залоги, що боронили запілля Хмельницького, рушити далі на Київ та вдарити на Хмельницького ззаду у той час, коли польське військо буде в'язати головні сили козацького гетьмана. Такий плян підсилив бойове завзяття в

Польщі і викликав сподівання, що незабаром литовські вояки доберуться під Києвом і до "козацьких жіночок".

Зупинити цей похід видавалося неможливим. Біля Хмельницького тоді було двадцять три полковники, але гетьман вирішив вислати Кричевського. Йому приділено десять тисяч кінноти з Київського полку та козацькі залоги з міст, ближчих до Великого князівства Литовського. З Костянтинова до Річиці, де розташувався табір Радзівіла, Кричевський вирушив найкоротшим, зате найтяжчим шляхом. Посуватися догідніше — через Житомир, Київ і Чернігів — не було часу; до того ж було сподівання забезпечити в Чорнобилі військо гарматами і амуніцією. Боєприпасів у Чорнобилі не виявилося, з Чернігова усе потрібне Кричевському перед тим уже забрано для оборони позицій полковника Пободайла, а гетьман тоді був під Збаражем і прислати нічого не міг. Натомість Кричевський отримав поважне поповнення вояками і тепер, на чолі понад двадцятьох тисяч, вирушив до Річиці, де табір Радзівіла уфортикували досвідчені чужоземні фахівці.

"Як безумний", — свідчить польський літописець — вирушив Кричевський пісковими шляхами, замість піхоти, гармат, мушкетів і пороху, потрібних для повільної облоги, ведучи з собою вершників та "славетне вояцьке ім'я". Армію довелося провадити не тільки болотами й сипкими пісками, але і переправляти через річки, між ними крізь повноводну, оточену багнищами Прип'ять. Тож, дійшовши до головного ворожого табору, військо було виснажене довгим маршем. Старшина радила Кричевському не розпочинати бою, зачекати на підсилення від Хмельницького; але Кричевський знав, що допомога не надійде. 31-ого липня розпочався бій під Лоєвом. Очайдушні атаки козацької кінноти ледве не розгромили армію Радзівіла, але в останню хвилину прибула відсіч. Вислід бою цим був вирішений. Кричевський швидко здвигнув міцне укріплення в лісі, заслонившись, як насипом, людськими трупами і забитими кіньми. На останній, — як здавалося, — штурм проти шанців Кричевського Радзівіл кинув німецьку, угорську і польську піхоту, німецьких драгунів і райтарів, гусарів, — усі свої сили. Штурм майстерно спорудженого козацького табору одначе відбито, атака заламалася, і Радзівіл наказав відступити. Та наступного дня він таки зламав оборону перемучених, голодних, позбавлених амуніції і коней козаків.

Важко поранений Кричевський вирішив рятувати рештки свого війська, дозволивши козакам залишити табір. Уночі його винесли на ношах, але він наказав залишити себе недалеко табору. Там його, разом з приятелем Шапкою-Хотольським, що теж догоряв, знайшли на другий день і занесли до табору Радзівіла. Біля пораненого, який раз-по-раз тратив притомність, зібралися його давні товариші. Пригадували йому його польське шляхетство, становище і колишні заслуги, на що він у відповідь тільки здвигав плечима. На третій день Кричевський став

digitized by ukrbiblioteka.org

конати. У мемуарах Альбрехта Станіслава Радзівіла так записано про його смерть:

> Перед смертю прийшов до притомности і коли його питали, чи бажав би, щоб до нього прийшов руський піп, відповів: мало їх і сорока; інші нагадували про католицького ксьондза, але він волів не ксьондза, а напитися води. Так, стогнучи, шарпаючи волосся, повторював: чи мала це річ, загубити тридцять тисяч!

Помер, "не бунтівничих вчинків шкодуючи, тільки над втратою війська розпачаючи".

Студія Біласа розкриває ідейні і наукові течії, у яких зростав Липинський. У своєму есеї редактор розглядає спочатку ті польські духові прямування, з якими студент Липинський зустрівся в Кракові. Пізніше, завершуючи студії в Женеві, Липинський слухав виклади визначних соціологів Европи і їхні впливи позначилися на його оцінці окремих явищ боротьби 17-ого століття, зокрема на оцінці осіб та груп, що стали в цій боротьбі по тому чи тому боці, виявивши або гін здобичника або занепад того гону у тих, кого "жаль за маєтностями" штовхав до повної льояльности до Польської держави, а далі до денаціоналізації. Серед інших Білас знайомить з співзвучними Липинському поглядами, Вільфреда Парето про згубність затрати інстинкту здобувати. "Жива істота, що боїться відповідати ударом на удари й проливати кров своїх ворогів, віддає себе в їхні руки. Вівця завжди знайде вовка, який схоче її пожерти. Народ, який так боїться проливати кров, не спроможний боронитися і неодмінно стає здобиччю войовничішого народу".

Стосунок особи до суспільства, поняття аристократії, постать героя, роля символу — багато таких проблем окреслює есей редактора, дошукуючись можливих впливів тогочасних ідеологічних течій на Липинського.

До провідних думок свого твору 1912 р. Липинський постійно повертався, — може саме тому Білас так докладно зупинився над ідеями, які впливали під час студій на молодого історика Хмельниччини. Відхилившись від свого прямого завдання — дати вступ до історичного твору про дії середини 17 століття, — Білас подав багато принагідних спостережень, які роз'яснюють напрямні пізніших історіософічних і соціологічних творів Липинського. Проороблено працю, яка — не чекаючи на майбутній том про життя і творчість Липинського, — вже тепер розкриває коріння його поглядів. Вивчання Липинського вже неможливе без студії Біласа, який уважливо крокує за Липинським і його вчителями — від романтизму, через позитивізм та інші течії до неоромантизму.

Як на приклад вдумливих спостережень редактора можна вказати хоча б на розкриття суґестивного стилю і мовних засобів Липинського, на віддзеркалення його світогляду в стилі.

Семантика твору Липинського веде до Кракова, сповненого в той час

змаганнями польської молоді до національного визволення. Тож Білас наводить ключові, часто вживані в "Кричевському" слова, як: жертва, посвятити себе, скласти життя в жертву народові (ідеї), віра, слава, одушевлення, палко, воля (залізна, титанічна), боротьба за визволення, енергія, інстинкт (життєтворчий), сила, ідея тощо. Вони спільні з краківським оточенням того часу. Редактор звертає увагу на ритм прози Липинського, який "коливається наче сам в собі" та часто має однаково наголошені паралельні частини речення. Підкреслено, як "за допомогою ряду анафор [...], індивідуалізуючих епітетів і перифраз [...] автор інтонує немов хорал, складає незвичайно емфатичну та чуттєву біблійно забарвлену оду на честь героя і грядучого визволителя. Тон тієї оди для сучасного читача, може, надто патетичний, але треба пам'ятати, що на початку століття його сприймали інакше".

Під час редагування іншомовної, такого виняткового типу праці поставали найрізноманітніші труднощі. В окремих випадках є розбіжності між польським текстом і українським перекладом. У перекладі деякі імена зукраїнізовані, інші залишені у бринінні оригіналу: Юрій Шорнель, Ярема Вишневецький поруч Войцех Мясковский та Ян Щасний Гербурт. Одначе технічних недоглядів у великій праці до подиву мало: натомість вона позитивно вирізняється науковим оформленням. Напр., подано 1218 приміток, що з них деякі обіймають більше як сторінку дрібного друку. У десятьох додатках наведено тексти джерельних матеріялів, окремо подано пояснення понад 100 застарілих слів. Список цитованих джерел та монографій, покажчик імен та покажчик родових прізвищ завершують книгу. У томі вміщено портрети Кричевського і Богдана Хмельницького, плян останньої, під Лоєвом, битви Кричевського, репродукцію ґоблену (1760 р.) з зображеннями полону і смерти Кричевського та факсиміле заголовної сторінки видання 1912 року.

В опублікованих досі томах Інституту Липинського помітна послідовність. Першою книгою стало листування Дмитра Дорошенка ("Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського". Філяделфія, 1973), історика і державного діяча, який у 2 томі "Історії України 1917-1923 років" (1932) та в невидрукуваній ще монографії про Петра Дорошенка бачив у монархізмі основу державотворчости, здійснювану у співпраці з інаконаставленими групами. Листування політичного діяча, журналіста й письменника Осипа Назарука ("Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського". Філяделфія, 1976) подало чуттєве сприймання ідеї монархізму, получене з намаганням практично оживити цю ідею в канадсько-американських обставинах. Теперішня третя публікація розповідає про мужів, що стихію змагання Хмельницького впорядковували дисципліною, саможертвенністю та визнанням авторитету монарха.

Дорошенко і Назарук в оцінці Хмельниччини — та й інших діб історії України — беззастережно поділяли погляди Липинського.

digitized by ukrbiblioteka.org

Дорошенко слідкував за відгуками на історичні твори Липинського і зацитував йому з 6-ого тому "Праць Комісії по вивченню західньоруського і українського права" (Київ, 1929):

> Ми з викладом В. Липинського, ясна річ, не погоджуємось, хоч попри всю тенденційність книги, клясову психологію його ватажків зроблено у В. Липинського цікаво. Одверта станова дворянська позиція автора принаймні не маскує, а раз-у-раз розшифровує цілі Б. Хмельницького й клясову позицію групи козацької старшини, що його оточувала [...]. З поглядами В. Липинського на Переяславське приєднання треба не погоджуватись, їх відкидати...

У 1929 році в Києві ще можна було — неприхильно — згадувати про Липинського. Нині, пів століття пізніш, це, "ясна річ", неможливе. Тим більшої ваги набирає публікація Інституту Липинського.

Іван К-ий

Сербський голос про розстріляне відродження

У часописі "Vidici" (Обрії) 1978, 2, органі беоґрадських студентів і соціялістичної молоді, вміщена стаття про українське розстріляне відродження, переклади трьох памфлетів Миколи Хвильового, "Ad fontes" Миколи Зерова, "Промову на першому всеукраїнському з'їзді пролетарських письменників" Івана Микитенка і чимало перекладів з української поезії різних авторів розстріляного відродження. З 24 сторінок часопису великого формату (прибл. 30×45 см) цьому матеріялові присвячено 12 сторінок дрібного друку. Автор цього широкого огляду — Срджан Джурджов Рашковіч, відомий уже з перекладів з Віталія Коротича та Ігоря Калинця.*

Насамперед іде авторова довга стаття про Україну й український народ, про його долю, про заборону української мови в минулому та, головне, про українську поезію. Стаття дуже речова та прозора. У Сербії це вперше заговорено про Україну в такому тоні. Для ілюстрації подаємо деякі уривки.

> Навмисне чи ненавмисне, українська поезія (а це важить і для української літератури та мистецтва взагалі) не потрапила в поле нашого зору, здаючися нам зайвою, неавтентичною, невиразною плямою, закинутою й відсталою "хахлацькою" або "малоруською" провінцією на континенті російського поетичного буття. І, самі слабкі та заздрісні, ми її саме такою

*Сучасність 1978, 5, ст. 126.

сприймали, почуваючися вигідно під розкриленою тінню великого російського "орла", яка нам заступила обрії й, творячи ілюзію, викривляла та затьмарювала справжній стан речей.

1868 р. один з перших сербських перекладачів Шевченка Владімір Ніколіч писав, що серби краще знають німецьку чи французьку літературу, ніж якусь слов'янську. "І нині, — стверджує Рашковіч, — майже 150 років пізніше — наче нічого не змінилося: того, що нам з природи речей надто близьке, ми не бачимо досить добре".

З'ясувавши невідрадну долю українського народу, автор присвячує увагу українській поезії:

> Зловісна доля погралася теж і з буттям української мови, зокрема з її поетичним буттям, ведучи її по грані життя і смерти, по грані, яка завжди була близька до завмертя через заборони, "валуєвські" й "емські" та інші укази; "захалявні" видання та самвидави замість справжньої широчини вільного вислову, замість того, щоб ми, принаймні умовно, могли назвати життям. Тримали її безперестань у гамлетівській дилемі "бути чи не бути", не дозволяючи її протагоністам і творцям,— які, наче як правило, [самі] (надто рано вмирали або й іншою смертю сходили з п'єдесталю історії, — висловити своє буття, затримуючи їхню пісню ще на вустах, так що несли вони її, ненароджену, не договорену в безкрайніх "етапах" у каземати, у вигнання, тюрми або смерть. Тим то споконвіку життя українського поета й мистця позначало безпощадне й беззастережне ототожнення його з долею [української] поезії, мови, мистецтва, культури, народу. Може ні в одній поезії немає такого прикладу, щоб поети, її творці, ділили — аж до самогубства, саможертви — долю того, що творили та для кого творили, як це було з українською поезією. Прикладів на це — безліч і в історії української літератури, і поза нею, і в тому, що вже сказано, і в тому, чого не можна було висловити й договорити. Так було від Сковороди до Шевченка, від Шевченка до Чумака, Блакитного, Йогансена, Свідзінського, Филиповича, Драй-Хмари, Плужника, Влизька і т. д. і т. д. Може ці рядки хоч трохи спроможуться викликати в нашій уяві, наскільки фатум і зловісна доля подужали простягти свої захланні руки [навіть] "в години радости і сміху" (Тичина), у час може найбільшого розквіту української поезії від її початків. Може знайдемо тут, хто зна котрий раз, для себе і для інших вияснення, чому українську поезію споконвіку супроводять такі окреслення-синоніми, як — "розстріляне відродження", "розстріляна муза", "обірвані струни" і т. д. і тому подібне. На щастя, як Булґаков викрикує вустами Воланда: "Рукописи не горять". Залишились документи про час сумний, про час непередбаченого розмаху українського пробудженого генія, а водночас про час примушеного падіння та хаосу загибелі. Залишились рукописи і слова, що їх жадна лиха доля чи приречення не можуть викреслити, залишились після тих, хто в довгих колонах віками (як це каже Ліна Костенко) "по етапу" сходили зі сцени, щоб вічно жити.

Автор уважає перші десятиріччя 20-ого ст. "духовними й часовими рамцями, коли зародилось ядро українського відродження". Рашковіч розглядає саме цей період, коли замовкають голоси Коцюбинського, Лесі Українки й тихне "бард української літератури Іван Франко", а

digitized by ukrbiblioteka.org

головну ролю перебирають "досі незначні письменники, які належали до напряму декадентських буржуазних націоналістів. У їхні руки переходять у той час найвизначніші літературні часописи ("Літературно-науковий вісник" за редакцією М. Грушевського й "Українська хата", орган українських модерністів), і вони відкрито намагаються розірвати з демократичними традиціями української літератури 19-ого ст.".

Такий стан триває до "межового й переломового року 1917. На літературний кін виходить нове молоде покоління, яке відродить дотогочасну українську літературу".

Через те, що саме поезія того часу "була найчутливіша на буремні події та зміни", а також "через деякі технічні проблеми", автор вирішив у головному розглядати поезію. Рашковіч говорить стисло про неоклясиків та їхню ролю, про українську футуристичну групу "Флямінґо" на чолі з Мих. Семенком, про "Шахтарі", Аспис, "Плуг", "Гарт" і т. д. аж до ВАПЛіте.

> На одному боці літературного фронту стояли неоклясики, ВАПЛіте, МАРС і "Ланка", а на другому "Плуг", "Гарт", "Молодняк" і почасти Семенкові деструктивістично наставлені групи. Довкола ВАПЛіте в той час гуртувалися найталановитіші представники молодої української інтеліґенції та театру (разом з Л. Курбасом) А. Любченко, О. Досвітній, П. Панч, Ю. Яновський, П. Тичина, М. Бажан, М. Йогансен і чимало інших. Може найконтроверсійніша постать цієї групи, але без сумніву найвизначніша фігура української літератури тієї доби, головний організатор і засновник ВАПЛіте, — Микола Хвильовий, який надав тону й забарвлення всій літературній полеміці. Він був magna pars молодого українського ренесансу; поборюваний і підтримуваний, заперечуваний і славлений, він своїм ділом і своєю долею наклав свою печать на один період української літератури, який довго ще потім буде предметом сперечань і досліджень. І коли ВАПЛіте (1928), — під тиском урядової критики й галасом різних графоманів, які малими вдиралися в великі ворота української літератури, щоб ними пройти, наче вітер пустелею, не залишаючи жадного сліду — після "самоліквідації" дослівно вирвано з [сторінок] української літератури, непримиренний дух Хвильового зважується на демонстративне самогубство. Але вісім років літературної праці Хвильового виорали глибокі борозни на полях української літератури. І хоч його насінню, назване, принижуючи та дискваліфікуючи, "залишками хвильовизму", не дано права вільно проростати, його плоди, тайкома дозрівши, відчуваються й тепер в українській літературі. Увесь спосіб мислення, який справді репрезентував спосіб мислення цілої ґенерації, названо "хвильовизмом".

Далі автор з'ясовує, як зламано цей розмах.

> Їхній літ був вічний, але короткий: сталінський ревізіонізм помалу, але впевнено проковтує все, що переростало пересічність [...]. Довгі колони, з темних закутин української історії, [знов] рушили "по етапу" зі сцени життя. Струни кобзи забриніли обірваним звуком, і український ренесанс дійшов до свого останнього "етапу". За ним стояла тільки смерть, тільки

безлика резолюція про "реорганізацію літературно-мистецьких організацій" від 23 квітня 1932 р. та резолюція "про наслідки українізації". Тут починається й кінчається все те, що пізніше названо "розстріляним відродженням", тут коло ще раз замкнулося — в нове питання.

Автор цитує з "Матеріялів для вивчення історії української літератури" (т. 5, кн. 1. Київ, 1963, ст. 13), що "в другій половині 1930-их років [...] велике число відомих українських письменників і майстрів українського слова репресовано, а численних письменників усунено іншими методами з літературного процесу". І далі автор пише:

Поруч цієї відомости, що її стидливо подано і в "Історії української літератури", вельми красномовно виглядає телеграма Об'єднання українських письменників "Слово", яку 20 грудня 1954 року послано Другому всесоюзному з'їздові письменників СРСР:

"... 1930 року подавано 259 українських письменників. Після 1938 року з них подавано тільки 36. Прохаємо з'їзд пояснити, де і як з української літератури щезло 223 письменники?" А це число можна приблизно, — бо певних даних немає, — пояснити ось так: розстріляно — 17; покінчили самогубством — 8; заарештовано, вислано в табори та іншими методами терору усунено з літератури (з них більшість розстріляна або вимерла в концтаборах) — 175; пропали без сліду — 16; вмерли природною смертю — 7.

Рашкевіч дає короткий огляд "зростання й падіння відродження" літературного процесу на Україні. Заламання Рильського й Тичини,

блискучого "клярнетиста" молодого відродження, який став державним поетом "число один", головою Верховної Ради Української РСР і т. д., і т. д., але в тих таки тридцятих роках неповоротно вмер як поет. І Рильський, і Тичина в детальнішій аналізі могли б нам бути зразком ще одного способу смерти, ще одного шляху в небуття, яким щезав український ренесанс. Хоч вони пережили (фізично) роки терору, вони не могли пережити як поети, і історія літератури пам'ятатиме їхню велич, виразно кладучи межу між тим "від" (яке було зв'язане з початком ренесансу) і тим "до" (що його зумовила політична — vis major).

Подібна, за Рашковічем, доля Миколи Бажана та Василя Мисика, "які як останні паростки 'розстріляного відродження' теж пережили роки терору й 'назавжди повернулись до життя буденщини' ".

Протилежний шлях вибрали три неоклясики — Зеров, Филипович і Драй-Хмара. "Не бажаючи скоритися смерті в ім'я смерти, зникли в якихось з отих безкраїх 'холодних' етапів від Соловків до Колими, Усть-Іжми й под.". У шістдесятих роках їх частково реабілітовано.

Сором'язливі й непомірно малотиражні видання їхньої творчости показували українському радянському читачеві, що колись і вони існували, жили. Їхня доля — найяскравіший образ тієї другої, протилежної Рильському й Тичині, лінії насильної смерти українського ренесансу. Подібним способом вибули з української літератури і Йогансен, і

digitized by ukrbiblioteka.org

Шкурупій, і Свідзінський, і Плужник, і Семенко, і Влизько й численні, численні інші, які буцім то були ворогами українського народу, щоб кілька десятків років пізніше, коли витягнено з темряви забуття їхні імена, стати "великими поетами Жовтня", які просто пропали в сумних тридцятих роках. Проте, є тут і один парадокс. Парадокс, який на перший погляд здається смішним, але справді глибоко серйозний і гіркий. Тим то ми трохи вище сказали, що неоклясики (ота остання трійка: Зеров, Филипович і [Драй-]Хмара) не хотіли пристати на смерть заради смерти, на гру з дияволом. Майже всі ті, хто так голосно випікав і палив, ганьбив і таврував і неоклясиків, і ваплітянців, і марсіянців, і футуристів і інших, разом з ними закінчили свою путь під кригою часу. Загинули на отих самих "етапах", якими відійшли ті, кого вони називали своїми супротивниками. Так закінчив і Пилипенко, і Терещенко, і Поліщук, і Бобинський [...], і Загул, і Ірчан [...], і Коваленко, і Коряк [...], і Савченко, і Слісаренко, і Хвиля [...], і Шабльовський [...], і Якубовський, і Ярошенко й багато-багато інших.

Тільки два, може найбільші противники на літературному фронті — Микола Хвильовий і Іван Микитенко уникнули страшного "примусу" (як це каже Є. Плужник) страшної, з чужої руки смерти. Але, вкінці, і їхня путь десь, на Чумацькому Шляху, зійшлася з рештою. Хвильовий на знак протесту, після повернення з закордону,* виконує демонстративне самогубство, а Микитенко, кілька років пізніше, у концтаборі, знаходить дорогоцінну кулю для своєї голови

— кінчає автор розповіді про українське "розстріляне відродження".

Далі Рашкевіч дає паралельно переклади памфлетів Хвильового та "Ad fontes" Зерова, закінчуючи цей розділ "Промовою на Першому всеукраїнському з'їзді пролетарських письменників" Івана Микитенка. З памфлетів Хвильового вміщені "Камо грядеши?" (три листи до літературної молоді), "Думки проти течії" й "Апологети писаризму (до проблеми культурної революції)". Перекладено всі три статті "Ad fontes" Зерова: "Европа-просвіта-освіта-лікнеп", "Евразійський ренесанс і пошехонські сосни" та "Зміцнена позиція".

До всіх статтей додані на відповідних місцях постанови та резолюції партійних чинників, які затискували розмах українського відродження. Усі ці речі подано джерельно.

На закінчення автор дав чимало поетичних перекладів з часів розстріляного відродження. Вони такі:

1. Зеров — "Мимо бескетів червоних злетів наш авто", "Прудко на безвість ідуть наші дні і години короткі", "В біленій вапном хатині" і "Трудно і вбого живеш ти".

2. Тичина — "З мого щоденника 2", "З мого щоденника 3", "Війна" та "Золотий гомін".

3. Сосюра — "Маки" і "Магнолії лімонний дух".

4. Рильський — "Музика" і "Синя далечінь III".

---

*В оригіналі, помилково, "з еміграції". — *Ред.*

5. Влизько — "Рейс" і "Матроси".

6. Филипович — "Єдина воля володіє світом".

7. Осьмачка — "Хтось", "Ніч і день" і "Регіт".

8. Свідзінський — "Нерозвійно нагусла над мокрим вікном", "Холодна тиша", "Лице люстра мертвіє в тіні" і "Одступається небо".

9. Шкурупій — "Семафори" і "Голод".

10. Чумак — "Несли твою труну".

11. Йогансен — "Я знаю: загину" і "Мисливська леґенда".

12. Плужник — "Уночі його вели на розстріл" і "Косивши дядько на узліссі жито".

13. Бажан — "Кров полонянок".

14. Мисик — "Калиновий сік".

15. Драй-Хмара — "По кліті кованій, з залізними дверима", "Лебеді" і "Victoria Regia".

Публікація цього матеріялу на сторінках сербського часопису, і то часопису молодого покоління, може вказувати на початок звороту "до джерел" в оцінці української проблематики, яку — як каже автор — сербам заслоняла тінь "розкриленого орла" — тобто Російська імперія. У минулому Сербія чимало завдячує Україні, а Києво-Могилянській академії й поготів: там серби навчалися, звідти йшли українські культурні працівники до Сербії. Тут своєю працею, як учителі чи письменники, вони допомагали ширити освіту та розбудовувати сербське культурне життя. Проте, все це йшло незаслужено на рахунок Росії. Україна для сербів була частиною Росії, а українська визвольна боротьба в їхніх очах — це сепаратизм, що "розбиває слов'янську єдність", тобто — Росію. Тим то надзвичайно цікавий цей голос із столиці Сербії — Беоґраду й усієї Юґославії. Для того, хто знає, як серби ставилися до України, голос про українське "розстріляне відродження" — справжня несподіванка. Крім того, цей голос має ще іншу вимову. Коли взяти до уваги, що Юґославія — комуністична держава, хоч і не в розумінні російського "комунізму", що мова тут про речі, заборонені в сучасній Україні, — то це справді знаменне не тільки з літературного погляду...

Антін В. Івахнюк

digitized by ukrbiblioteka.org

Книжка про кола новітнього пекла

Wytwycky, Bohdan. THE OTHER HOLOCAUST. Many Circles of Hell: A brief account of 9-10 million persons who died with the 6 million Jews under Nazi racism. Washington, D. C. ("The Novak Report"). 1980. (A research project of "The Novak Report"). Two maps, glossary, statistical graphs, bibliography. 96 pp.

Витвицький, Богдан. ЗНИЩЕННЯ ІНШИХ. Багато кіл пекла: Короткий звіт про 9-10 мільйонів осіб, які разом з 6 мільйонами євреїв стали жертвами нацистського расизму. Вашінґтон ("Рапорт Новака"), 1980. (Дослідний проєкт "Рапорту Новака"). Дві мапи, словничок, діяграми, бібліографія, 96 ст.

Нелегко оцінити коротку працю Богдана Витвицького про винищування німцями під час Другої світової війни циган, поляків, українців, білорусів, радянських військовополонених і польських та українських робітників, яких запроторено на примусові роботи до Німеччини. Писати про "знищення інших" — тема дуже делікатна й актуальна; особливо тому, що є в Америці люди, які вважають, що слово "holocaust" (знищення) має стосуватися виключно до жертв єврейських. Існує також і досить поширений спосіб думання, що поляки, українці та інші тільки допомагали німцям нищити євреїв. А тут хтось насмілився доводити, що німці забили до трьох мільйонів самих поляків у додатку до трьох мільйонів польських євреїв; що закатовано щонайменше три-чотири мільйонів українців і коло двох мільйонів білорусів; що голодом заморено мільйонів зо три радянських військовополонених, між якими знову ж було багато українців: що вбито приблизно чверть або пів мільйона циган. Це не міняє загально визнаного факту, що євреїв німці нищили найінтенсивніше (забито приблизно дві третини всіх євреїв, що жили в окупованих німцями країнах — 6 мільйонів із загального числа 8,8 мільйонів). Але дуже промовисте є також те, що абсолютне число всіх неєврейських жертв німецького молоха є вище (Витвицький оцінює його на 9-10 мільйонів). Найвищий уже час, щоб подати факт "знищення інших".

Концепція "багатьох кіл пекла" є також зовсім на місці. Автор рецензії усвідомив собі ще молодим хлопцем, ще перед 1945 роком, що його родину врятувала від смерти тільки гітлерівська система клясифікації: євреї були жертвами першої категорії, українці і поляки — категорії другої. Німецьку політику супроти України видно було, як на долоні, з афіш-закликів до німців на мурах будинків у Познані в 1941-42 рр. — їхати заселяти українські землі. За допомогою образів Данте, Витвицький висловив цей поділ жертв поетичніше. У стриманому тоні подано в книжці чимало сцен, які вимагають нового поета пекла: як

убивали залишки циганів у таборі Авшвіц в літі 1944 р. (ст. 37-38); як живцем спалювали польських селян, — наприклад, за один день, 18 травня 1943 р., знищено ціле село Шараювка (ст. 47-48); як зимою 1941-42 рр. в Харкові німці вішали що три-чотири дні по 40-70 закладників тільки за те, що коло Харкова німці час від часу натрапляли на радянських партизанів — при тому, тіла заручників відразу не здіймали, вони висіли кілька днів з бальконів кам'яниць і ліхтарів на головних вулицях міста (ст. 61). Є страхітні сцени з Бабиного Яру, взяті з писань Анатолія Кузнецова (ст. 56-58).

У книжці, особливо в першій і другій її частинах (ст. 17-29), але також поруч з описами знущань з поодиноких народів і груп у частині третій (ст. 30-81), є коротка, але добра аналіза німецької політики, перебрана здебільша з клясичної праці Олександра Далліна й з книжок Ігоря Каменецького. Книжка є безперечно важлива, з дуже актуальною темою, і, назагал, читається добре. Дві мапи роботи пані Люби Прокоп, що показують Центральну і Східню Европу під час німецької окупації в 1942 р. і після II світової війни, виконані бездоганно й просто конечні для пересічного американського читача, який не знає европейської історії, ба навіть европейської географії. Діяграми з чотирикутними стовпами жертв німецького терору переконливі, а коментар на бібліографію добрий. Чому ж тоді залишаються в рецензента певні застереження до книжки?

Поперше, є в ній нібито дрібниці, які непотрібно підривають авторитетність поданого матеріялу. Рисунок на обкладинці символічно, блискуче показав би різні кола пекла, якби мистець не попсував доброго враження, вліпивши свастику. На додаток, колір свастики не автентично-чорний. В книжці є бібліографія, але бракує індексу. Як правило автор подає точний поклик на джерело зі сторінками тільки для цитат. Брак точної документації відчувається дошкульно особливо тоді, коли автор подає цифри жертв. Наприклад, добре, що на ст. 91 автор каже, що оцінка числа українських жертв узята із статті С. Процюка (1977 р.) і з книжки "Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр." (Київ, 1967-69). Але зле, що не подає сторінок: статтю Процюка в 13 томі Аналів УВАН можна переглянути досить швидко, але радянська праця вийшла аж у трьох томах! Саме те, що автор не користався всіма першоджерелами (наприклад, документами нюрнберзьких процесів), а радше стандартними працями інших науковців, не можна брати за зле авторові короткої монографії, але, з другого боку, не варто, не подавши точних джерел, утруднювати читачам доступ до тих стандартних праць.

Чи не найкраще книжку схарактеризував сам її видавець, Майкл Новак. У своїй передмові від видавництва він написав, що заслуга автора полягає передусім у тому, що він "вперше зібрав англійською мовою джерела, *з яких треба починати*" (ст. 10, підкреслення рецензента). Так само великою заслугою автора є те, що він подає

digitized by ukrbiblioteka.org

матеріяли без надмірного підкреслення, але також без заперечення свого українського походження. Таким чином вийшла монографія про загибель кількох чималих слов'янських народів з додатком про маловідомі акти проти циганів. Цим автор дає доказ не абиякого політичного такту, рідкісного серед української еміґрації. Величезною заслугою як автора, так і видавця є зібрання і надрукування відгуків про книжку деяких визначних єврейських науковців і діячів: проф. Майкла Беренбавма (Michael Berenbaum), професора теології в університеті Веслі і колишнього заступника директора Американської президентської комісії для дослідів знищення [націй] і проф. Якова Нойзнера (Jacob Neusner), що обіймає дуже важливі посади в університеті Бравн, у Род-Айленді. Почесний (University) професор, професор теологічних наук, керівник катедри юдейських студій ім. Унґерляйдера в відділі теологічних наук цього університету, Нойзнер підтримує "цей документ, який є об'єктивний і базований на фактах (factual) і який заслуговує на якнайширше розповсюдження" (зовнішня обкладинка, ззаду, підкреслення в ориґіналі). Особливо приємно, що теплу передмову до книжки написав рабин Сімур Сіґель, з Єврейської теологічної семінарії Америки (Rabbi Seymour Siegel). Рабин Сіґель нагадує читачам, євреям і неєвреям: "Існує братерство в стражданні. Праця д-ра Витвицького допомагає створенню цього братерства" (ст. 8).

Summa summarum: не зважаючи на деякі хиби, які варто було б виправити в другому виданні, монографія Витвицького — справжня піонерська праця. Її треба було б написати вже 10-20 років тому. Проф. Нойзнер бажає їй якнайширшого розповсюдження. Рецензент приєднується до цього побажання з великою приємністю. Варт було б також подумати про її видання інакшими мовами, зокрема українською та івритом.

Ярослав Білінський

Аналіза сучасного і прогноза майбутнього

Белоцерковский, Вадим. СВОБОДА, ВЛАСТЬ И СОБСТВЕННОСТЬ. (Изд. Ахберг), 1977, 180 стр.

Бєлоцерковський, Вадим. СВОБОДА, ВЛАДА І ВЛАСНІСТЬ. Без місця видання (В-во Ахберґ), 1977, 180 ст.

Автор — колишній радянський письменник і журналіст. У Радянському Союзі він був учасником руху за дотримання законности і за надання права еміґрувати з СРСР. На Заході Бєлоцерковський перебуває від 1972 року. Тепер він працює журналістом і публікує свої

праці російською, українською, англійською та іншими мовами. Бєлоцерковський видав збірник "Демократические альтернативы". Автори, що друкувалися в збірнику, це переважно емігранти з СРСР, які поділяють ліберально-демократичні позиції. І саме ці ліберально-демократичні позиції чітко вирізнюють Бєлоцерковського між більшістю емігрантів з СРСР, бо чимала кількість тих новоприбулих, які вважають себе політичною і культурною еміграцією, є прихильниками політичного авторитаризму — найрізноманітніших відтінків, включно до самодержавства і теократії.

Автора цікавлять не тільки проблеми і характер сучасного світу, але й питання його майбутности. А це означає, що в книжці Бєлоцерковського є міркування про методи і завдання перетворювання теперішніх умов. Книжка "Свобода, влада і власність" розміром невелика. Але чотири розділи її містять ряд тверджень, базованих на спостереженні різних країн світу, на особистому досвіді автора; це роздуми над сучасністю, порівнювання життя на Сході й Заході, пропозиції і програмові тези для прийдешнього. В основному книжка складається з двох частин. Перша є критичною аналізою радянської системи; друга пропонує альтернативу на майбутність.

Бєлоцерковський приділяє багато уваги підставам функціонування радянської системи, тим елементам, які забезпечують її від розпаду. З аналізи радянської системи і з порівняння цієї системи з обставинами в інших системах сучасного світу випливає політична філософія автора, його погляди на оптимальний розвиток світу в майбутньому. Він пропонує і деякі конкретні заходи, які вилучили б негативні елементи обох систем — Заходу й Сходу, беручи водночас до уваги позитивні результати діяльности обох систем. Тому Бєлоцерковський і називає свою політичну філософію "третім шляхом" — *синтезою*.

Перша частина книжки, що в ній описується радянська система, свідчить про багатий досвід автора, набутий у радянському середовищі, про знання соціяльних і політичних обставин, в яких живуть "радянські трудящі". У першій частині знаходимо велику кількість конкретних прикладів, які документують критичну аналізу автора та його висновки щодо радянської системи. Але аналіза радянської системи для автора — не самоціль, вона править йому за вихідну точку для порівняння радянської системи з західньою, щоб у процесі шукання шляхів, дійти до досконалішого "суспільства синтези". Обидві системи нашого часу є для Бєлоцерковського лабораторіями, в яких багато випробувано, а тим самим постали умови для опрацювання нової альтернативи. Намагання заглянути в майбутність — без сумніву, явище позитивне. Бо дотепер досить широко прийнято переконання, що Маркс відкидав утопізм своїх попередників, соціяльних мислителів, критиків суспільств того часу і конструкторів майбутніх суспільств. Є багато таких, які підкреслюють, що Маркс задовольнявся вивченням умов свого часу. Але це тільки затуманює питання про те, чому якраз марксизм став основою т. зв.

digitized by ukrbiblioteka.org

"пролетарських революцій і будівництва соціялізму". Марксизм, проте, був поштовхом для його прихильників поміркувати про майбутнє, бо сучасність видавалась їм несприйнятною. Тій самій меті служили твердження про потребу змінити світ, формулювання про те, що належить розбити державну машину, про диктатуру пролетаріяту, про експропріяцію експропріяторів, про подолання національної свідомости т. зв. пролетарським інтернаціоналізмом, обіцянка повного добробуту, свободи і т. д. В дійсності Марксові було легше ввійти в історію якраз тому, що, крім революційної фразеології політичного гасла про створення майбутнього суспільства, Маркс ніколи не набрався сміливости писати про те, як здійсниться на практиці його теорія насильства і який буде вплив диктатури на свободу. Таким чином Маркс надхнув людей на комуністичне перебудування світу, і не взяв на себе ніякої "історичної відповідальности". Практичні справи припали його послідовникам.

Альтернатива розвитку суспільства, "третій шлях", або "синтеза" Бєлоцерковського — це намагання створити певну картину майбутности. І це не утопія, не футурологія. Я сказав би, що це є намагання призадуматися над тим, що належало б змінити, що означає для людини структурна зміна нинішнього способу життя, як могла б людина реалізувати себе як розумне і вільне сотворіння, не порушуючи при цьому права інших людей.

Кожний автор, який викладає своє бачення світу і будучину цього світу, повинен брати до уваги, що він буде мати не тільки однодумців, але і противників, і критиків. Бєлоцерковський, звичайно, знає про це. Його бачення світу віддзеркалює окреслений політичний напрям, з яким погоджуються ті, хто має такі чи подібні політичні переконання, а критично до його праці поставляться ті, що стоять на інших політичних позиціях. Іншими словами, *синтеза* Бєлоцерковського стане об'єктом вільної політичної гри, політичних правил, коли її будуть обговорювати в суспільстві, де буде можлива вільна гра політичних сил. Але вже саме формулювання покищо нерозв'язаних і дуже важливих суспільних проблем — явище позитивне, і це формулювання значно поширює діяпазон політичного мислення. Саме в цьому, передусім, я бачу осяг книжки Бєлоцерковського.

У зв'язку з цим треба теж згадати й позицію Бєлоцерковського в справі взаємин між СРСР і Китаєм. Автор піддає сумніву вельми популярний погляд, що воєнний конфлікт між цими державами буцім то вже почався. Полемізуючи з таким поглядом, Бєлоцерковський виходить з того, що Радянський Союз не потребує бідного Китаю; навпаки, в інтересах самозбереження, Радянський Союз найбільше зацікавлений у промислово розвинених країнах. І тому, в протилежність до Солженіцина, Бєлоцерковський не боїться т. зв. "жовтої небезпеки".

Бєлоцерковський не поминув у своїй книжці і питання про те наскільки різні суспільні системи зумовлені "національним характером".

Взаємозв'язок між комунізмом і російським національним характером, як відомо, дуже дітливе для російської еміграції питання. Позиція Бєлоцерковського до цього питання дуже ясна. На його погляд, СРСР — тоталітарна диктатура, яка від інших диктатур різниться передусім своєю організаційною дезорганізованістю. Такою ця диктатура була від її початків, це виходить з історичних і, звичайно, національних властивостей росіян: традиційна недисциплінованість росіян і традиційна непошана до розпоряджень влади. Цей режим не осягнув організаційної досконалости нацистської Німеччини, але з безладдя виникає його боягузтво, яке робить цей режим живучішим і небезпечнішим.

У своїй книжці Бєлоцерковський викриває міт про те, що в багатонаціональному СРСР найбільше є гноблений російський народ. Бєлоцерковський показує, що "умови праці і життя в промислових центрах РРФСР, як правило, кращі, ніж у республіках" (ст. 84).

Свою аналізу суспільних умов у СРСР Бєлоцерковський доповнює оглядом оцінок радянськими дисидентами найважливіших питань дійсности. В цій частині автор показав високий рівень знання. Але в одному випадку Бєлоцерковський заперечує своє власне розуміння суспільства і правил гри політичних сил. Бєлоцерковський пише: "Згадаймо, що в тій же Чехо-Словаччині в 1967 році лист Солженіцина не тільки був прочитаний на з'їзді чехо-словацьких письменників, але він спонукав 300 осіб підписати подібну змістом до листа петицію до уряду, з чого властиво і почалася празька весна" (ст. 63). Та не з того почалася "празька весна". Її зумовив цілий комплекс причин, подій, нагромаджений досвід і назріла потреба суспільних реформ. Чехи і словаки мали свої причини й свої мотивації. Епізод з листом Солженіцина був тільки одним з епізодів. Можна сказати, що чехо-словацькі письменники на з'їзді приділили увагу теж і листові Солженіцина, але розвиток з'їзду не був визначений цим листом. У країнах радянської сфери впливів часто використовуються з тактичною метою деякі моменти політичного життя СРСР, що немов узаконюють ці моменти в країнах, які підпорядковані СРСР. Справді "празька весна" це реформістський рух, що тривав кілька років. У сфері культури початком "празької весни" часто вважають 1964 рік, конференцію, присвячену Францові Кафці. А політичним феноменом "празька весна" стала тому, що вона, здавалося, доводила, що існує можливість еволюції, можливість, не вдаючися до насильства, трансформувати комуністичний тоталітаризм у плюралістичне суспільство.

Коли йдеться про державу майбутности і суспільства самоврядування, що їх пропонує Бєлоцерковський, то мені життя у такій державі уявляється не дуже затишним. Але це вже політика. Свобода як загальне поняття говорить нам небагато, та й саме поняття це дуже відносне. Якраз тому свобода і справедливість повинні бути ґарантовані дуже конкретними заходами й законами. На відміну від Бєлоцерковського, я вважаю, що політичні партії потрібні. Але, я вважаю за

digitized by ukrbiblioteka.org

непотрібне полемізувати з автором книжки про майбутнє суспільство, критикувати його погляди, чи погоджуватися з ними. Бо на мій погляд вартість книжки в тому, що вона розглядає питання програми, що автор серйозно роздумує; форма її жвава, цікава. Книжка заслуговує на похвалу як своєрідна і потрібна сторінка політичного мислення вихідців з Радянського Союзу.*

Франтішек Сільницький

Замість рецензії — або про старі штани

КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ РСР 1917-1927. Збірник документів і матеріялів. Відповідальний редактор Ю. Ю. Кондуфор. Київ ("Наукова думка"), 1979, тираж 1.000 прим.

Матеріяли цього збірника це резолюції з'їздів і конференцій РКП(б) і КП(б)У, декрети і постанови Раднаркому РРФСР, Раднаркому УРСР, постанови і циркулярні листи ЦК КП(б)У тощо. Збірник цей, передмову до якого написав Юрій Кондуфор, директор Інституту історії при Академії Наук УРСР, заслуговує на увагу не стільки заради документів, що в ньому містяться, скільки радше заради тих, що їх у цій книжці нема. Добором публікованого матеріялу збірник віддзеркалює сучасну політику компартії СРСР — ширення "інтернаціоналізму" в радянському суспільстві.

Книжка "Культурне будівництво в Українській РСР" — читаємо в передмові — є продовженням публікації документів і матеріялів, що їх розпочато друкувати двадцять років тому в двотомнику під такою ж назвою. Всіх — згідно з окресленням Кондуфора — "документів" у новому збірнику вміщено 437. Кажучи про "продовження", упорядник має на увазі книжку "Культурне будівництво в Українській РСР", т. 1, 1917 — червень 1941, Київ, 1960. Одначе найновішу збірку документів не можна вважати за збірник, який "продовжує" публікацію документів і матеріялів попереднього видання в точному розумінні слова. Кількадесятнадцять документів у ньому опубліковано повторно. Мова не тільки про т. зв. "священні писання" Леніна, без яких такі збірники як правило в світ не з'являються, але й про постанови другорядної ваги. Повторно надруковано декрет РНК УРСР "Про карність агітації, скерованої на підбурювання до національної ворожнечі" (10. 2. 1919). Те саме

*Рецензована тут книжка Бєлоцерковського готується до друку французькою мовою в видавництві E. D. I. — Maspero з передмовою Ї. Пелікана. — *Ред.*

стосується до декрету "Про скасування плати за навчання в школах" (4. 3. 1919), постанови "Про боротьбу з неписьменністю" (21. 5. 1921). Частково друкується резолюція IX з'їзду КП(б)У "Про партбудівництво" — про завдання преси (6-12. 12. 1925), в якій відзначалося "загрозливе явище — відсутність систематичного марксистського висвітлення питань української історії, культури"... Мабуть, через постійну актуальність повторно друкується декрет Раднаркому РРФСР "Про реєстрацію, взяття на облік і зберігання пам'ятників мистецтва і старовини, що знаходяться у володінні приватних осіб, товариств і установ" (5. 10. 1918).

Цікаво згадати, що впорядники збірника, очевидно, щоб "не повторюватися", не передрукували постанову Раднаркому РРФСР з 1 грудня 1917 року "Про передачу трофеїв українському народові". Адже за сьогоднішньою ідеологією все майно, мистецтво, а також і трофеї українського народу є власністю "радянських людей" взагалі. Чи це суттєве, що ці трофеї зберігаються в неукраїнській столиці?..

Та час дати слово відповідальному редакторові збірника "Культурне будівництво в Українській РСР", Кондуфорові. В передмові він пише:

> Будівництву нової культури Радянської України присвячується видання корпусу документів, перша книга якого зараз перед читачем. У ній зібрані численні документи про початковий період культурної революції на Україні з 1917 по 1927 р., що відбивають плідні процеси культурного будівництва в усій його складності і багатогранності (ст. 6).

А конкретніше? Якого змісту ці процеси, яку "складність і багатогранність" вони справді відбивають? Опубліковані матеріяли стосуються до таких ділянок культурного будівництва в УРСР двадцятих років:

— "Братні зв'язки" і "взаємодопомога" між російським і українським народами в галузі освіти;
— Ліквідація старого державного апарату;
— Ліквідація неписьменности;
— Перебудова шкільної справи і створення наукових установ;
— Піклування про мистецтво, видавнича справа.

Ось, і вся "багатогранність" культурного будівництва. А де поділися постанови про українізацію державного апарату УРСР? Де поділася, наприклад, постанова Раднаркому УРСР "Про введення української мови в школах і радянських установах" з 21. 9. 1920 р.? Як відомо, постанови Раднаркому УРСР, резолюції з'їздів КП(б)У в цих справах протягом двадцятьох років творили хребет культурного будівництва в Українській РСР. З цих постанов і резолюцій у розгляданому збірнику не опубліковано ні однієї, про них ні словом не згадано в передмові. Для зміцнення "інтернаціоналізму" в суспільстві СРСР вони не надаються.

Початком 1920 року українські націонал-комуністи, Василь Шахрай

digitized by ukrbiblioteka.org

і Сергій Мазлах закинули Ленінові суперечність між його гарними заявами і практикою в справах України. Вони пригадали Ленінові анекдоту про одного батюшку, який, хотівши сказати людям недільну проповідь, згадав собі, що її текст він забув у своїх старих, "суботніх" штанах.

Цієї засади, видно, дотримується також Кондуфор зі своєю групою укладачів збірника "Культурне будівництво в Українській РСР". Заяви й постанови про українізацію залишилися в старих штанах. Тільки батюшка *забув* їх вийняти, а в нашому випадку забудькуватість навмисна.

Пробач, читачу, що не дістав рецензії. Замість рецензії ми пригадали "старі штани" вождів революції. Були в них цікаві документи. Може пощастить відшукати їх десь у музеї "революційної слави"...

Іван Гвать

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

3 *Юрій Коломиєць:* Метаморфоза.
9 *Валентина Федоренко:* Хуторяни.
24 *Мойсей Фішбейн:* Поезії і вісім віршів не для дорослих.
30 *Охрім Дубенчук:* Рефлекси одіяння.
37 Нові голоси бразільської літератури: *Августо Сезар Проенса, Торквато Гонсалвес, Лея Муніз Діз де Абрев, Марія Тереза дос Сантос Арантес.* Переклади з португальської *Віри Вовк.*
52 *Віктор Вайнтравб:* Чеслав Мілош.
58 *Чеслав Мілош:* Дві поезії. З польської переклав *Ігор Качуровський.*
59 *Іван Кошелівець:* Льоня Кисельов, український поет.
69 *Аркадія Оленська-Петришина:* Ретроспективна виставка Соні Дельоне.
71 *Олекса Веретенченко:* Майстер співучої палітри Михайло Дмитренко.
76 *Василь Барка:* Синтакса кольорів.

ТЕАТР І МУЗИКА

79 *Едуард Капітайкін:* Лесь Курбас і Соломон Міхоелс.
88 *Василь Барвінський:* Беля Барток у Львові.
95 *Василь Витвицький:* Дмитро Миколайович Ревуцький (1881-1941-1981).
104 *Вадим Павловський:* Із спогадів про Дмитра Ревуцького.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

112 *Михайло Френкін:* Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі.
126 *Хуан А. Матесанс:* Проблема національностей в Еспанії: баски.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

138 *Іван Майстренко:* Бюрократія і технократія, або про соціяльну структуру СРСР.
147 *Анатоль Камінський:* Сучасні міркування в сторіччя «Народної волі».

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

154 *Роман Шпорлюк:* Польські рефлексії.
166 *Богдан Цимбалістий:* Фолкльор, музеї і національне відродження.
172 *Микола Сивіцький:* Грабунок Київського Псалтиря.
179 *Ю. Ш.:* Про причини гніву, слушні і неслушні.

У ПРИЙМАХ У ЧУЖИХ

184 *Микола Кушніренко:* «Воспоминания» Степана Тимошенка та їх інтерпретація.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

195 *Єгор Давидов:* Зіновій Антонюк (Доля людини — епізод із життя сьогоднішнього ГУЛагу).

ЖИТТЯ В ПАРИЖІ

208 *Марта Калитовська:* Місто під іржавим листям осени — поглядом Аполлінера, сарказмом Шова.

ПОСМІШКА

214 *Свирид Ломачка:* Розквіт і падіння Української Держави в Канаді.

ХЛІБ ВИГНАННЯ: ЖУРНАЛИ ПОЗА СВОЇМИ КРАЇНАМИ

226 *М. Д. Д.:* Дальша дискусія про Солженіцина.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

234 *Іван К-ий:* Герой, що формує історію.
241 *Антін В. Івахнюк:* Сербський голос про розстріляне відродження.
247 *Ярослав Білінський:* Книжка про кола новітнього пекла.
249 *Франтішек Сільницький:* Аналіза сучасного і прогноза майбутнього.
253 *Іван Гвать:* Замість рецензії — або про старі штани.

digitized by ukrbiblioteka.org

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентіна: Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Ізраїль: G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam

Канада: Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001

США: G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001

Швайцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1981 рік

	одно число:	річно:
Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентіна	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразілія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вплат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

Ціна подвійного числа 7.00 ам. дол.

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Леонід Плющ

У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіятрів» КҐБ,

— історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів,

— етапи боротьби молодого ідеаліста й ученого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною,

— історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору,

— першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі.

Ціна 16 ам. дол.

Анатоль Камінський

ЯКА ОРІЄНТАЦІЯ?

Мюнхен, 1981, 100 ст. Обкладинка Ірини Івахів.

Орієнтири української політики на тлі сучасної дійсности в Україні і на еміґрації, базовані на засадах власнопідметности, демократизму та поєднання революційних і еволюційних форм боротьби.

Особливу увагу автор приділяє питанню психологічного визволення народу. Багато місця присвячено проблемі українсько-російських взаємин на історичній канві: такі складники російської політичної думки і практики, як месіянізм, тоталітаризм, нетерпимість, ворожість до демократії та плюралізму. Цьому протиставлено прагнення нашого народу до свободи, демократії, правопорядку і справедливости.

Ціна 4.50 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Европі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.,
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

digitized by ukrbiblioteka.org